

ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟ ΒΗΜΑ

- **Μ. Κωττούλα** : Η κοινωνία των πολιτών και οι πρόσφυγες της παγκοσμιοποίησης
- **Σπ. Ράσης** : Η κοινωνιολογία στην υπηρεσία του καπιταλισμού: Η περίπτωση των ΗΠΑ
- **Θ. Μπράβος** : Παθογένεια και στρεβλώσεις της πολιτικής διαδικασίας
- **Θ. Αλεξίου** : Όψεις κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα: Ιστορικο-θεωρητικά ζητήματα
- **Δ. Σακκής** : Αλληλογραφία Ελευθερίου Βενιζέλου-Παναγή Τσιβλάρη: Αντιπαράθεση και συναίνεση
- **Δ. Κακανά-Π. Μεταλλίδου-Ι. Καμαριανός** : Η επίδραση της οικογένειας στις επαγγελματικές επιλογές των εφήβων
- **Δ. Βεργίδης** : Η εξειδίκευση των εκπαιδευτών: Απόψεις στελεχών της εκπαίδευσης ενηλίκων και καταρτιζομένων
- Βιβλιοκριτικές
- Περιλήψεις άρθρων (Summaries)

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ Θ΄

Τεύχος 35

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Περιεχόμενα

Μαρία Κωπτούλα:

Η κοινωνία των πολιτών και οι πρόσφυγες
της παγκοσμιοποίησης 5

Σπύρος Ράσης:

Η κοινωνιολογία στην υπηρεσία του καπιταλισμού:
Η περίπτωση των ΗΠΑ 27

Θανάσης Μπράβος:

Παθογένεια και στρεβλώσεις της πολιτικής διαδικασίας
στην Ελλάδα 61

Θανάσης Αλεξίου:

Όψεις κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα:
Ιστορικο-θεωρητικά ζητήματα 81

Δημήτρης Σακκάς:

Αλληλογραφία Ελευθερίου Βενιζέλου-Παναγή Τσαλδάρη:
Αντιπαράθεση και συναίνεση 115

Δόμνα Χακανά, Παναγιώτα Μεταλλίδου, Ιωάννης Καμαριανός

Η επίδραση της οικογένειας στις επαγγελματικές επιλογές
των εφήβων 145

Δημήτρης Βεργίδης:

Η εξειδίκευση των εκπαιδευτών: Απόψεις στελεχών
της εκπαίδευσης ενηλίκων και καταρτιζομένων 161

Βιβλιοκριτικές 181

Περίληψεις στα Αγγλικά (Summaries in English) 197

Μεταμοντέρνος κόσμος. Η κοινωνία των πολιτών και οι πρόσφυγες της παγκοσμιοποίησης

Μαρία Κωττούλα*

Περίληψη

Η διαμόρφωση του πολιτικού προτύπου στη σύγχρονη Δύση οδηγεί σε επαναπροσδιορισμό της εθνικής, πολιτισμικής και οικονομικής ταυτότητας καθώς και σε αλλαγές στην κατανομή των κοινωνικών πόρων στα διαφορετικά κράτη της Ευρώπης. Νέα προβλήματα που αντιμετωπίζει η Ευρώπη είναι ο περιορισμός του κοινωνικού κράτους που οδηγεί στη συρρίκνωση του παρονομαστή κοινωνικής συνοχής στον κόσμο της ευημερίας. Ο αναπροσδιορισμός της έννοιας του κράτους δικαίου και η συμπερίληψή του στην κοινωνική πολιτική της Δύσης αποτελεί ένα θέμα δημόσιας συζήτησης, στα πλαίσια της τάσης για μια παγκοσμιοποιημένη κοινωνία στο στάδιο των θεσμικών διαπραγματεύσεων.

Εισαγωγικά

Οι σύγχρονες δημοκρατίες ανακλούν μια μετάβαση προς περισσότερο ετερογενείς συνθέσεις πληθυσμών και στο άπλωμα των στόχων της ευημερίας σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Έτσι ορίζεται σήμερα η κοινωνία των πολιτών στην οποία ανταποκρίνονται πρώην σοσιαλιστικές χώρες (Βουλγαρία, Ουγγαρία, Λιθουανία, Σλοβακία κ.α), χώρες του ονομαζόμενου μεταμοντέρνου κόσμου, Ολλανδία, Γαλλία κ.α, όπως θέλει να ονομάζεται η

* Δρ. Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής.

Δυτική Ευρώπη και χώρες οι οποίες, χωρίς να έχουν ενσωματώσει την κουλτούρα των δυτικών δημοκρατιών απόλυτα περνούν σιγά-σιγά σ' αυτό το στάδιο (Ελλάδα, Πορτογαλία, Ιταλία κ.α). Η τεχνολογία και η πληροφορική ενώνουν τα διαφορετικά κράτη, καθώς επικοινωνούν και συνεργάζονται, ενώ ο υλικός πλούτος και το άυλο κεφάλαιο είναι βασικοί συντελεστές της παγκοσμιοποίησης και διαμορφώνουν τους όρους της (Best & Kellner, 1998: 13). Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η χρηματοοικονομική εξουσία δημιουργεί τη νέα τάξη πραγμάτων και η συμμετοχή στα οφέλη ενός παγκοσμιοποιημένου κοινωνικού συστήματος σχετίζεται με τις επί μέρους συμμετοχές στη διεθνή αγορά.

Σ' αυτό το πλαίσιο η κοινωνική πολιτική των χωρών-κρατών της Δύσης αναπτύσσεται με βάση τα οικονομικά και κοινωνικά δεδομένα που προκύπτουν είτε αυτά είναι προβλέψιμα είτε απαντήσεις σε αιφνίδιες συνθήκες που προκύπτουν. Χαρακτηριστικό των κοινωνιών του σήμερα είναι η στροφή προς τη μετά-νεωτερικότητα ή το μετά-μοντέρνο που ως όροι εγκλείουν την ετοιμότητα αντιμετώπισης καταστάσεων που γεννά η γρήγορη ανάπτυξη. Ένα από τα ζητήματα που εντάσσονται στην πολιτική που ασκείται στις σύγχρονες κοινωνίες είναι η ανάγκη διεύρυνσης των ευκαιριών ζωής σε ανθρώπους που για κάποιους λόγους κοινωνικούς δεν μπορούν αυτονόητα και χωρίς ιδιαίτερη υποστήριξη να ενταχθούν με τρόπο συμφέροντα γι' αυτούς στις κοινωνίες της ευημερίας.

1α. Οριοθέτηση του 'μεταμοντέρνου' και αναγωγή στη συγκρότηση του δυτικού μοντέλου της δημοκρατίας

Η συζήτηση για τη μετανεωτερικότητα ή για το 'μεταμοντέρνο' τις τελευταίες δεκαετίες στηρίζεται στην αναίρεση της νεωτερικής αντίληψης για την κοινωνία, που εγκαινιάστηκε την εποχή της αναγέννησης και στηρίχτηκε στον ορθολογικό εκσυγχρονισμό. Οι πρακτικές που εφαρμόστηκαν στο όνομα της νεωτερικότητας οδήγησαν στην άσκηση της βίας απέναντι στον ανίσχυρο, τον 'άλλο' (Ενδεικτικά για την αμφισβήτηση της νεωτερικότητας, βλ. Τζιόβας, 2000). Η εμπειρία αυτή ήταν ένας από τους λόγους εμφάνισης του μεταμοντερνισμού στη Δύση, που ως φιλοσοφική θεώρηση χαρακτηρίζεται από κριτική διάθεση και σκεπτικισμό απέναντι στα υφιστάμενα ή προτεινόμενα πρότυπα ανάπτυξης (Best & Kellner, 1998:5-11). Συνυπολογίζοντας όμως την παγκοσμιοποίηση της οικονομίας, ο μεταμοντερνισμός συνυφαίνεται με τα δυτι-

κά πολιτικά μοντέλα φιλελευθεροποίησης και εξιδανίκευσης του ατομικού σε αντίθεση με τη συλλογική σκέψη και δράση που χαρακτηρίζαν το Μαρξισμό.

Στις παραδοσιακές κοινωνίες (ο όρος παραδοσιακή κοινωνία χρησιμοποιείται σε αντιδιαστολή με τη μοντέρνα ή μεταμοντέρνα κοινωνία), η οργάνωση στηριζόταν στη συσπείρωση των πολιτών γύρω από το κοινό καλό. Η σύγχρονη, μοντέρνα πολιτική κοινότητα αναδεικνύει και τα ατομικά πέρα από τα συλλογικά δικαιώματα ως συντελεστές προσωπικής ανάπτυξης και ένταξης του πολίτη στον κοινωνικό στίβο. Η προβολή των ατομικών δικαιωμάτων αποτελεί μια πρόκληση για την εκμετάλλευση πολλαπλών δικαιωμάτων αλλά και την αντίστοιχη ανάληψη ευθυνών του μεμονωμένου πολίτη στα πλαίσια των σύγχρονων ανταγωνιστικών δημοκρατιών. Το ενδιαφέρον για την απ' ευθείας σχέση πολίτη-κράτους γεννά δύναμει μεγαλύτερες ελευθερίες στα σύγχρονα κράτη, γιατί το άτομο ελίσσεται ανεξάρτητα από τους κοινωνικούς προσδιορισμούς του. Από την άλλη όμως βαραίνει το κόστος των ενεργειών του καθώς αποδυναμώνεται η προστασία του από το κοινωνικό κράτος. Η ελευθερία στα πλαίσια της ατομικότητας μοιάζει να διευρύνεται, χωρίς αυτό να σημαίνει ούτε ότι μαζικοποιείται αυτονόητα η πρόσβαση στην ποιότητα ζωής ούτε ότι αυξάνεται ανοδικά το ελάχιστο όριο της διαβίωσης. «Αυτό που μας κάνει να νιώθουμε πολίτες ενός ελεύθερου, δημοκρατικού κράτους δεν είναι μια γενική αντίληψη για το 'καλό' αλλά ένα πλέγμα πολιτικών αρχών και κανόνων που διασφαλίζει την αξιοπρέπεια του πολίτη. Είναι η αρχή της ελευθερίας και της ισότητας όλων. Είναι η αντίληψη των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων του πολίτη όχι ως νομικό καθεστώς αλλά ως τύπο πολιτικής ταυτότητας. Από τη στιγμή όμως, που υπάρχουν αντιμαχόμενες ερμηνείες για την ελευθερία και την ισότητα, θα υπάρχουν αντιμαχόμενες ερμηνείες της δημοκρατικής πολιτικής κοινωνικοποίησης» (Mouffe, 1992:231).

Είναι προφανές ότι η πρόταξη των ατομικών δικαιωμάτων ως κοινωνική πολιτική που εφαρμόζεται, ενέχει την έννοια του 'ρίσκου', όταν την ίδια στιγμή προσφέρονται δύναμει ευκαιρίες στον καθένα να πετύχει τους στόχους του. Η μοντέρνα κοινωνία ανακλά το νέο πρόσωπο της αγοράς με τη μείωση του ρόλου του κράτους στην οικονομική εξέλιξη. Συνδέεται επίσης με την ανάπτυξη των ισχυρών κρατών και την πολιτική οργάνωση βασισμένη στις αρχές του δικαίου και του δημοκρατικού αυτοκαθορισμού. Ως φιλοσοφική κατηγορία, η μοντερνικότητα είναι μια εξακολουθητική πορεία που αναιρεί τη δογματική αλήθεια και προτείνει το ρεαλισμό ως πηγή

σκέψης. Αρνητικά γεγονότα όπως πόλεμοι, εκμετάλλευση λόγω ρατσισμού, πείνα, ανισότητες στο φύλο και άλλες, θέτουν στο προσκήνιο του προβληματισμού την υπευθυνότητα του ανθρώπου. Η μοντερνικότητα ορίζεται πολιτισμικά ως η στροφή στο μέλλον, ευέλικτη στην ποικιλία νέων καταστάσεων (Therborn, 1995:4). Το παρόν πάλι εμφανίζεται ως δύναμη κατάσταση για το σχεδιασμό του μέλλοντος, σαν 'μήτρα' για το αύριο (Poggioly, 1968:73).

Όταν λοιπόν μιλάμε για το 'μοντέρνο' εννοούμε τους θεσμικούς μετασχηματισμούς που έχουν τις ρίζες τους στη Δύση. Με θεσμικούς όρους δύο είναι οι παράμετροι που ορίζουν το μοντέρνο κράτος: Το έθνος- κράτος και η συστηματική καπιταλιστική παραγωγή (Giddens, 1990:174). Και τα δύο προσδιορίζονται από την ευρωπαϊκή ιστορία.

Ο μοντερνισμός δεν αποτελεί ολοκληρωμένο ιδεολογικό σχήμα αλλά η δυναμική του συνίσταται στη διαλεκτικότητα και τον 'δυναμει' μετασχηματισμό. Η λεπτή διάκριση μάλιστα μοντέρνου- μεταμοντέρνου συνίσταται ακριβώς σ' αυτή τη δυνατότητα διαλόγου των νέων αντιλήψεων για τις αρχές της δημοκρατίας με κάποιες άλλες που προκύπτουν στην πορεία κάτω από νεοσύστατες κοινωνικές επιταγές. Η ριζοσπαστική στροφή από την παράδοση στην ευέλικτη μοντερνικότητα σημαίνει ότι στην τροχιά της κοινωνικής ανάπτυξης ενδέχεται να προκύψουν απρόβλεπτες κοινωνικές ανάγκες, άρα απαιτείται ετοιμότητα για την αντιμετώπισή τους έστω και με ριζικούς αναπροσδιορισμούς της δημοκρατίας και των όσων περιλαμβάνει αυτός ο όρος (Giddens, 1990:46). Η θεωρία του μεταμοντέρνου στηρίζεται στην ανάγκη να ανταποκρινόμαστε 'ανακλαστικά', κατά μία έννοια, στα ερεθίσματα διερευνώντας εναλλακτικούς τρόπους για να λύσουμε τα προβλήματα αποτελεσματικότερα (Για τη θεωρία της reflexivity, βλ. ενδ. Neufeld, 1993:53-76). Βέβαια αυτό δε φαίνεται να εφαρμόζεται στην πλειοψηφία των χωρών στην Ευρώπη (Giddens, 1990:46).

Η διαφορά μεταξύ μοντέρνου και μεταμοντέρνου δε βρίσκεται –κατά συνέπεια– στα δομικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας και γι' αυτό το λόγο είναι δυσδιάκριτη. Βρίσκεται κυρίως στο γεγονός ότι το μεταμοντέρνο αποτελεί ένα σύστημα διαθέσεων και στάσεων παρά στόχων (Best & Kellner, 1998:22). Σημαντικό στοιχείο της διάκρισής τους είναι επίσης μια απόκλιση της μετα-μοντέρνας οπτικής από την εκάστοτε επικρατούσα θεωρία και πολιτική, όταν οι συνθήκες το επιβάλλουν (Best & Kellner, 1998:27). Η αντιμετώπιση οποιασδήποτε μεταβολής ακόμα και αιφνίδιας, ενέχεται στη μεταμοντέρνα διάσταση. Σύμφωνα μ' αυτή την τοποθέτηση, οι ι-

δέες, οι λέξεις και η γλώσσα δεν είναι καθρέφτες του πραγματικού ή αντικειμενικού κόσμου (θετικιστική άποψη) αλλά περισσότερο εργαλεία με τα οποία χτίζουμε τον κόσμο μας. Η 'ανακλαστική αντίδραση' δεν είναι ένα ερευνητικό πρόγραμμα που προσπαθεί ν' απαντήσει σε θεωρητικά και εμπειρικά ζητήματα και πολύ περισσότερο δεν προβάλλει *a priori* κριτήρια. Αντίθετα, αναγνωρίζει την αλληλεπίδραση μεταξύ των αντιλήψεων των ανθρώπων για τα γεγονότα και τις αξίες από τη μια πλευρά και της κοινωνικής και πολιτικής ιδιαιτερότητας των ίδιων των γεγονότων από την άλλη (Neufeld, 1993:53-76).

Κάθε θεωρία, η οποία προσπαθεί να αποδώσει τις σημερινές εξελίξεις, χρησιμοποιεί τον όρο 'μετά' (μετα-βιομηχανική εποχή, μετα-μαρξισμός, μετα-ιστορία, μετα-μοντέρνο), χαρακτηρίζοντας τη μετάβαση σε νεοπροσδιοριζόμενες συνθήκες ζωής. Χωρίς να προσπαθούμε να χρησιμοποιήσουμε ένα πρότυπο σχήμα για την κοινωνική δομή στη μοντέρνα ή μεταμοντέρνα κοινωνία, υπογραμμίζουμε μόνο ότι η δομή αυτή περικλείει τη θεσπισμένη μορφή της κοινωνίας και τις μη θεσμοποιημένες μορφές της που είναι εξ ίσου σημαντικές, γιατί προσφέρουν την κινητήρια δύναμη για την ανάπτυξη της κοινωνικής δυναμικής. Το κράτος είναι υπεύθυνο για ένα *minimum* παροχών και πολλές ευκαιρίες, τις οποίες ο πολίτης εκμεταλλεύεται και τις διευρύνει προς όφελός του. Οι κοινωνικές παροχές δεν μοιράζονται με ίσο τρόπο αλλά οι απολαβές κατανέμονται ανάλογα με τις προσωπικές ικανότητες και την ατομική προσπάθεια. Η φιλοσοφία αυτή θέλει τον πολίτη 'κομιστή' των δικαιωμάτων του (Βλ. σχ. European Commission, 13/10/95). Η ανάληψη της πρωτοβουλίας για την αξιοποίηση των ευκαιριών είναι πρόκληση για δράση και ενεργοποιεί τα άτομα για να βελτιώσουν τη ζωή τους. Από αυτή τη σκοπιά, η ατομικότητα συνδέεται με την κοινωνική κινητικότητα, έτσι η δομή της κοινωνίας μοιάζει να είναι ευέλικτη. Η ατομικότητα είναι το κλειδί ανέλιξης στις δυτικές δημοκρατίες.

Κατά συνέπεια, λοιπόν, οι όροι 'μοντέρνο' και μετα-μοντέρνο δεν εκφράζουν βασικές διαφορές στην οικονομία ή την κοινωνική πολιτική. Περισσότερο οι χρήστες του όρου μεταμοντερνισμός δίνουν έμφαση στη διαμόρφωση μιας αποδεσμευμένης από προδιαγραμμένους κανόνες αισθητικής των πραγμάτων, με συνέπεια αφενός την εξατομίκευση του στυλ ζωής, αφετέρου τη θετική αντιμετώπιση των αλλαγών στην κοινωνική ζωή ακόμα κι όταν δημιουργείται τομή στα γνωστά και παραδεδομένα. Η τάση αυτή τροφοδοτείται από τις τρέχουσες προσδιοριστικές παραμέτρους των

σημερινών προηγμένων κοινωνιών: την ταχύτητα των αλλαγών στην τεχνολογία και τα μέσα ενημέρωσης, τους μετασχηματισμούς του καπιταλισμού, την αντικατάσταση του εθνικού κράτους με το αναδυόμενο κράτος του διεθνούς καπιταλισμού, την ατομικότητα, τη μετανάστευση, τις νέες μορφές εθνικισμού. Επίσης περιλαμβάνει τις υποκουλτούρες που αντιστέκονται στην παγκοσμιοποίηση της κουλτούρας για να διασφαλίσουν τα δικαιώματά τους, τη ρήξη με το παρελθόν σε κάποιες χώρες (Best & Kellner, 1998: 13-15), τη συντριβή της παράδοσης, την αντικατάσταση της θρησκευτικής αντίληψης με την κοσμική, την παρακμή της θεσμικής κοινωνικής λογικής που βασίζεται στις ακατάπαυστες αλλαγές και την πρόοδο (Best & Kellner, 1998:16-18). Το στοιχείο της διεπιστημονικότητας ως εφαρμογή πλέον για την πνευματική παραγωγή σχετίζεται επίσης με την κοινωνία του μεταμοντέρνου (Best & Kellner, 1998:19).

Η παγκοσμιοποίηση, από την άλλη πλευρά, ως οργανική ύλη για τη δόμηση της μεταμοντέρνας κοινωνίας, είναι κάτι περισσότερο από τη διάχυση των θεσμών που αναπτύχθηκαν στη Δύση. Η αντίληψη της παγκοσμιοποίησης θεμελιώνεται σε οικονομικές μεταβλητές που λειτουργούν στις χώρες της καπιταλιστικής ανάπτυξης και συγκροτούν το δυτικό δημοκρατικό μοντέλο.

Η παγκοσμιοποίηση, όπως και η διεθνοποίηση συνδέονται με συγκεκριμένες ιστορικές συγκυρίες που στην προκειμένη περίπτωση υπηρετούν αυτό που συνεχώς διευρύνεται. Η παγκοσμιοποίηση, όμως, υπερβαίνει την έννοια του διεθνισμού γιατί περιλαμβάνει όλα τα επίπεδα της παγκόσμιας πολιτικής: την κοινωνία των πολιτών, τα ανθρώπινα δικαιώματα, τη δημοκρατία, τα δικαιώματα των μειονοτήτων, το περιβάλλον, τη φτώχεια, την κοινωνική δικαιοσύνη, την τάξη, την ισότητα των φύλων κ.α. Η παγκόσμια πολιτική θέτει την κοινωνία των πολιτών σε οικουμενική κλίμακα που ανακλά την παγκοσμιοποιημένη κοινωνία (Για τη διάκριση διεθνοποίησης- παγκοσμιοποίησης, βλ. ενδ. Bull, 1977:22). Δεν πρόκειται μόνο για τη διάδοση της πληροφορίας και την αλληλεπίδραση στην επικοινωνία μεταξύ των λαών, όπως συμβαίνει με τη διεθνοποίηση. Πρόκειται για την κυριαρχία μιας δύναμης χωρίς ευδιάκριτη εθνική ταυτότητα, είτε η κυριαρχία αυτή είναι γλωσσική (μονογλωσσική παγκοσμιοποιημένη κοινωνία) είτε οικονομική είτε άλλη (Shaw, 1994:647-667). Μέσα σ' αυτή την πραγματικότητα, έθνος- κράτος, πολίτες και κάτοικοι αποκτούν ταυτότητες ή καλύτερα αναδιαμορφώνουν τις ταυτότητές τους βάσει της δυναμικής νέων παραγόντων (Βλ.σχ. Devetak, 1995:38-39).

Κυρίαρχος παράγοντας για τον αναπροσδιορισμό και τη διεύρυνση των εθνικών ταυτοτήτων στις παγκοσμιοποιημένες ή προς παγκοσμιοποίηση κοινωνίες, είναι η ανά κράτος συμμετοχή στην παγκόσμια οικονομία. Μέσα σε κάθε κράτος εφαρμόζονται οι διαδικασίες διεθνούς οικονομίας και κάθε εθνικό προφίλ σκιαγραφείται ως αποτέλεσμα της ξεχωριστής και διαφορετικής απόδοσής του στην παγκόσμια αγορά (Hirst & Tompson, 2001:37). Η οικονομία καταγράφει και ερμηνεύει την ανθρώπινη συμπεριφορά και δράση (παραγωγή, κατανομή μόχθου-απολαβών). Όταν η δύναμη ενός εθνικού κανονιστικού πλαισίου μειώνεται, ελλοχεύει ο κίνδυνος κατάργησης της ευημερίας, της αρχής της δανειοληψίας κ.α. Άμεση συνέπεια είναι η εκποίηση των κοινωνικών παροχών σε διαχειριστές της κοινωνικής ασφάλισης και πρόνοιας, καθώς οι κοινωνικοί φορείς αδυνατούν να διαχειριστούν το γενικό συμφέρον. Η δυστοκία του συστήματος αυτού σε ανίσχυρες οικονομίες οφείλεται στο ότι, ενώ το κράτος παύει να ελέγχει τη ροή του χρήματος, της πληροφορίας ή των εμπορευμάτων, είναι υπεύθυνο για την εκπαίδευση, τη δημόσια τάξη και άλλους τομείς εξαρτώμενους βασικά από την κατάσταση της οικονομίας. Το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και η Παγκόσμια Οργάνωση Εμπορίου θεσπίζουν κριτήρια σύγκλισης, όπως τη μείωση του δημόσιου χρέους, το ισοζύγιο πληρωμών, τη συγκράτηση του πληθωρισμού κ.α. (Συνθήκη του Μάαστριχ). Το αγκάλιασμα, δηλαδή, ποικίλων τομέων της κοινωνικής ζωής από το πλέγμα των δυνατών συναλλαγών ερμηνεύει το σχεδιασμό της πολιτικής κοινωνίας με άξονα τις οικονομικές δομές. Απόρροια των οικονομικών δομών είναι και η συγκρότηση κάθε κράτους-έθνους με όλες τις ιδιαιτερότητες που το καθορίζουν (Βλ. σχ. Gramsci, 1971:208 και Urry, 1981), πάντοτε όμως στο παγκόσμιο οικονομικό κλίμα. Σύμφωνα με τους Marx και Engels (1988:59), η διαμόρφωση των κρατών-εθνών πάει 'χέρι με χέρι' με την ιστορική ανάπτυξη του καπιταλισμού.

Στην προσπάθειά μας λοιπόν να ορίσουμε το 'νέο κόσμο' και να κατανοήσουμε τη δυναμική του, θέτουμε ως βασικό άξονα την οικονομία. Η κουλτούρα, η κοινωνική δομή και η ιστορία των χωρών επίσης, προσιδιάζουν στη διαμόρφωση του εθνικού τους προφίλ.

1β. Ο πολίτης στο μεταμοντέρνο κόσμο: Εθνική, πολιτισμική και οικονομική ταυτότητα

Η Ευρωπαϊκή αντίληψη για το 'νέο κόσμο' και τη διεύρυνση

της ένταξης χωρών-μελών προτάσσει τη νομισματική και την πολιτική ενοποίηση, όπως προκύπτει και από τη συνθήκη του Μάαστριχ (Βλ. σχ. Derricott, 1998b). Η επέκταση της ευρωπαϊκής αγοράς προς την Ανατολική Ευρώπη θεωρείται κλειδί για την ανάπτυξη της οικονομίας (Derricott, 1998b:22). Αυτές οι ενοποιητικές τάσεις θέτουν όμως τα ερωτήματα για το τι εννοούμε με τον όρο Ευρώπη, τι σημαίνει Ευρωπαίος πολίτης και τι σημαίνει ο όρος 'ταυτότητα' του πολίτη, η οποία επηρεάζεται και από τη σχέση του με το κράτος (Derricott, 1998b:23).

Η συγκρότηση της ταυτότητας στην κοινωνία των πολιτών συναρτάται έντονα με τους όρους της οικονομικής συμμετοχής κάθε επί μέρους κοινωνίας στην παγκόσμια αγορά σε συνδυασμό πάντα με τον πολιτισμό και την ιστορία της. Η κοινωνία των πολιτών εκφράζεται μέσα από ένα σύνολο θεσμών που αναπαριστούν τις κοινωνικές ομάδες, τις μεταξύ τους σχέσεις καθώς και τις σχέσεις με το κράτος. Το κράτος ανακλά το εύρος των ατομικών προτιμήσεων χωρίς να περιορίζει τα δικαιώματα και την ελευθερία των πολιτών (Derricott, 1998b:29). Η σχέση πολίτη-κράτους καθορίζεται από τη δυνατότητα του πολίτη να χρησιμοποιήσει τις ευκαιρίες που του παρέχονται ανάλογα με τις δυνατότητές του, τις συνθήκες που επικρατούν και τις προσωπικές του επιθυμίες (Βλ. σχ. Coulby & Jones, 1994).

Βλέποντας την πολιτική δυναμική στις διαφορετικές χώρες της Ευρώπης, διαπιστώνουμε ότι συνυπάρχουν τα ενοποιητικά με τα διασπαστικά στοιχεία στη συγκρότηση της εθνικής, της οικονομικής και της πολιτισμικής τους ταυτότητας (Coulby & Jones, 1994:2). Οι Ευρωπαϊκές χώρες εμφανίζουν μεταξύ τους διαφορές στο πώς αντιλαμβάνονται την έννοια της ταυτότητας και στο πώς διαμορφώνουν πολιτικές στάσεις απέναντι στο 'άνοιγμα' προς την κοινωνία των πολιτών.

Με βάση την αντίληψη της ταυτότητας στις χώρες με διαφορετικούς ιστορικούς, πολιτισμικούς και οικονομικούς δείκτες, τις διακρίνουμε σε τρεις κατηγορίες, χωρίς αυτή η διάκριση να ανταποκρίνεται σε κάποια επίσημη τυπολογία. Στην πρώτη κατηγορία κατατάσσουμε τις πρώην σοσιαλιστικές χώρες, στις οποίες εμφανίζεται το φαινόμενο της αμηχανίας απέναντι στη διεύρυνση του ρόλου και της αντίληψης της 'ταυτότητας' του πολίτη (Giddens, 1990:6). Η δύναμη του εθνικισμού ως εναλλακτική πηγή ταυτότητας απορρέει από τις πιέσεις στο διεθνές πολιτικό πεδίο σε συνάρτηση με τα ενδοκρατικά προβλήματα των χωρών αυτών (Colas, 1994:515). Στις παραδοσιακές κοινωνίες (όπως ήταν οι

Βαλκανικές χώρες) η πολιτική ενάργεια περιοριζόταν στην επανερμηνεία και την αποσαφήνιση της παράδοσης παρά στην αλλαγή, γιατί το παρελθόν είχε μεγαλύτερη βαρύτητα από το μέλλον (Giddens, 1990:37-38). Κριτική του παρελθόντος μπορεί να σήμεινε αμφισβήτηση και προσπάθεια για βελτίωση, όχι όμως ανατροπή του, καθώς αυτό προσέφερε αφενός την ασφάλεια, αφετέρου συνδέθηκε με την παιδεία πολλών γενεών, όπως ακριβώς συνέβη στα σοσιαλιστικά καθεστώτα της Ανατολικής και της Κεντρικής Ευρώπης.

Η κατηγορία αυτή των χωρών, λόγω των ιστορικών συγκυριών αλλά και λόγω των δυσμενών όρων πρόσβασης αρκετών στη διεθνή αγορά, έχουν να λύσουν πολλά προβλήματα και είναι δύσκολο να διασφαλιστούν τα συμφέροντα όλων. Οι προβληματικές συνθήκες αναγκάζουν τους ανθρώπους να δημιουργούν προσδοκίες σύμφωνα με την αντικειμενική πραγματικότητα, που σε πολλές περιπτώσεις είναι αν όχι υποβαθμισμένη, τουλάχιστον αβέβαιη. Το πρότυπο του καλού πολίτη διαφέρει από χώρα σε χώρα σε περιεχόμενο και όρια. Οι αξίες του έθνους, της θρησκείας και της γλώσσας είναι η ασφαλιστική δικλείδα για τους λαούς που αισθάνονται 'αμυνόμενοι' απέναντι σε εξωτερικούς εχθρούς ή εσωτερικούς πολιτικούς και οικονομικούς εχθρούς. Χαρακτηρίζουμε τους λαούς αυτούς ως λιγότερο ευάλωτους πολιτισμικά απέναντι στο άνοιγμα της κοινωνίας, εξ αιτίας του φόβου για μείωση του κύρους του έθνους- κράτους από διεθνείς πλέον παρεμβάσεις. Η αντίληψη για την εθνική ταυτότητα και για τον 'άλλο' στις χώρες, οι οποίες βρίσκονται ακόμη στη διαδικασία ενσωμάτωσης του δυτικού μοντέλου, διαμορφώνεται με κύριο συστατικό το πολιτισμικό στοιχείο προκειμένου να προβληθεί η 'εικόνα' της χώρας σε παγκόσμιο επίπεδο. Η στάση αυτή επηρεάζεται συχνά από την ιστορία μιας χώρας περισσότερο κι από τη θέση της στην Ευρωπαϊκή Ένωση και στην παγκόσμια σφαίρα (Για τη σύνδεση κουλτούρας- 'ταυτότητας', βλ. σχ. Moore, 1997), χωρίς όμως τα δύο τελευταία να εξαιρούνται. Αν και δεν είναι ο κανόνας, οι χώρες οι οποίες έχουν υποστεί απειλή ή φόβο από εσωτερικό ή εξωτερικό εχθρό, εμφανίζουν συγκινησιακά χαρακτηριστικά φορτισμένα με αμυντικές παραμέτρους. Η ξеноφοβία και ο ρατσισμός είναι περισσότερο χαρακτηριστικά των χωρών που νιώθουν τον εθνικό εαυτό απειλούμενο (Dragona & Fragoudaki, 1997:A417). Με λίγα λόγια, η αντίσταση στο ατομικό (ευκαιρίες από το κράτος – ατομική ευθύνη για την αξιοποίησή τους) και η εμμονή στο συλλογικό (κοινωνικό κράτος – συλλογικές διεκδικήσεις) δε συνδέεται τόσο με την

άρνηση της λογικής της ατομικότητας που υπαγορεύει το δυτικό πρότυπο, όσο με το συγκινησιακό ένστικτο της συλλογικότητας που προέρχεται από τη βιωμένη εμπειρία. Μια τέτοια στάση αποστερεί τους ανθρώπους από τα μέσα που χρειάζονται: την εκτίμηση της πολιτικής δυναμικής μιας ελεύθερης κοινωνίας που συναλλάσσεται με τους μηχανισμούς της αγοράς και χρησιμοποιεί στρατηγικές για να αγωνιστεί ατομικά και/ή συλλογικά. Σε χώρες όπως είναι η Βουλγαρία, η Σλοβενία, η Ουγγαρία ή το ανατολικό τμήμα της Γερμανίας υπάρχει έντονα η αμφισβήτηση, παρότι το Δυτικό μοντέλο αποτελεί ταυτόχρονα και επιδίωξη στις χώρες αυτές. Η 'αμφιθυμία' στις στάσεις απέναντι σ' αυτό το μοντέλο, οφείλεται στη σύγκρουση μεταξύ μιας επιδιωκόμενης φιλελευθεροποίησης της αγοράς και της ανάγκης για το κράτος πρόνοιας ταυτόχρονα.

Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσουμε τις μεσογειακές χώρες. Οι χώρες αυτές, στις οποίες η προτεινόμενη δημοκρατία δεν αποτελεί τη νοητή συνέχεια της ιστορίας τους, ονομάζονται χώρες σε μεταβατικό στάδιο και διακρίνονται επίσης από αμφιθυμική διάθεση απέναντι στο δυτικό μοντέλο, καθώς στιγματίζονται από επίμαχα ζητήματα που συνδέονται με τις εθνικές τους ιστορίες. Ο φασισμός (Ιταλία), η δικτατορία (Ελλάδα) ή ο διαχωρισμός βορρά και νότου (Ιταλία), αποτελούν συνιστώσες που υφαίνουν την ιστορική μνήμη και επηρεάζουν την κοινωνική συνείδηση, κατά συνέπεια και τις στάσεις απέναντι σε αλλαγές. Παρότι οι χώρες αυτές δεν αντιδρούν απέναντι στο νέο, (η Ευρωπαϊκή Ένωση αποτελεί οικονομικό στόχο όλων), έρχονται όμως σε κατά μέτωπο σύγκρουση με τα εξής: την κριτική του ιστορικού παρελθόντος, την εκτίμηση του σήμερα (πολιτική σταθερότητα ή αστάθεια, ρόλος του κράτους -συρρίκνωση ή διεύρυνση-), τη θέση της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση (σημαντική ή δευτερεύουσα-), τις συνέπειες της Ευρωπαϊκής ενοποίησης σε κάθε μια από αυτές, το θέμα των μεταναστών κ.α. Η συγκρότηση της ταυτότητας στις δύο παραπάνω 'κατηγορίες' χωρών (πρώην σοσιαλιστικές και μεσογειακές χώρες) χαρακτηρίζεται από έμφαση στην εθνική ιστορία, καχυποψία απέναντι στον 'άλλο' και γενικά από στοιχεία διάκρισης και διαχωρισμού παρά από διάθεση συναλλαγής και αλληλεπίδρασης.

Στην αιτιολόγηση των τάσεων και των διαθέσεων που διαφαίνονται σ' αυτές τις κατηγορίες των χωρών, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι στη Δυτική Ευρώπη τον 20ό αιώνα, η ανάπτυξη είχε μια εξελικτική πορεία προς την ελεύθερη αγορά αντίθετη με αυτή

της Κεντρικής, της Ανατολικής και της Νότιας Ευρώπης. Η υιοθέτηση σήμερα μορφών του 'δυτικού καπιταλισμού' από τις χώρες αυτές δε σημαίνει απαραίτητα ότι οι αξίες, οι αντιλήψεις και οι προτεραιότητες των πολιτών έχουν στην ουσία ταυτιστεί με των αντίστοιχων της Δυτικής Ευρώπης (Bacova & Ellis, 1996:146). Η εικόνα του εθνικού εαυτού που διαμορφώνει βασικά και την αντίληψη της ταυτότητας (διευρυμένη-διεθνιστική ή συρρικνωμένη) σχετίζεται με και εξαρτάται από την ιστορία των λαών. Η αναγωγή στις χώρες αυτές φέρνει στο φως μια εθνική ταυτότητα διαμορφωμένη κάτω από διαταραγμένες ιστορικές συνθήκες που χτίζουν την πολιτική συνείδηση αφενός, αφετέρου αντιμάχονται την ιστορία που ανοίγεται μπροστά τους. Το ζήτημα είναι πως στις χώρες στις οποίες λόγω συγκυρίας αλλά και ιστορίας ακολουθείται με εμπόδια και παλινδρομήσεις η δυτική εξέλιξη, η 'ταυτότητα' προσδιορίζεται μάλλον από την πρώην αντίληψη του κράτους παρά από την τωρινή του διεύρυνση τουλάχιστον στο επίπεδο της αντίστοιχης διεύρυνσης του ρόλου του πολίτη. Το μοντέλο της ατομικότητας και του στυλ ζωής που προσδιορίζει το μέλλον της κοινωνίας των πολιτών είναι ο αντίθετος πόλος της συλλογικής διεκδίκησης και του κράτους- πρόνοιας, στοιχεία τα οποία απετέλεσαν για πολλές δεκαετίες κεκτημένα σε αρκετές χώρες.

Η τρίτη περίπτωση αφορά στις χώρες που έχουν ήδη διαγράψει μια πολιτική πορεία βασισμένη στο δυτικό μοντέλο (οι λεγόμενες προηγμένες χώρες της Ευρώπης), στις οποίες οι πολίτες αποδέχονται το ατομικό ως μέσο ανέλιξης προσωπικής και φυσικά ως το μοναδικό τρόπο οργάνωσης της ζωής τους. Η διεθνής διάσταση της 'ταυτότητας' ταιριάζει περισσότερο σε χώρες με ελεύθερη οικονομία. Η πολιτική κοινωνικοποίηση, όπως προτείνεται από το δυτικό μοντέλο, προβάλλει το ατομικό (σύνθετος ρόλος του ατόμου-οικογένειας) χωρίς να αγνοείται και η συλλογική διάσταση (πολιτική και κοινωνική συμμετοχή) που αλλάζει όμως νόημα σε σχέση με τα παλιότερα κράτη πρόνοιας. Χώρες της Δυτικής Ευρώπης, όπως είναι η Ολλανδία, έχουν μακρόχρονη εμπειρία στα συστήματα της ελεύθερης αγοράς και το Δυτικό μοντέλο αποτελεί μια φυσική συνέχεια της κοινωνικής εξέλιξης. Το δυτικό τμήμα της Γερμανίας θα ταυτιζόταν με την αμέσως προηγούμενη περίπτωση, αν η πορεία της χώρας δεν επηρεαζόταν από τη διχοτόμηση και τα προβλήματα που ανέκυψαν μετά την ενοποίηση.

Το πώς συγκροτείται η 'ταυτότητα' του πολίτη αποτελεί έναν ουσιαστικό παράγοντα που καθορίζει και τη στάση απέναντι στα σύγχρονα προβλήματα της δημοκρατίας. Η κουλτούρα, πέρα από

την οικονομία της κάθε χώρας είναι ουσιαστική για τον τρόπο που λειτουργεί στην πράξη η αντίληψη της ταυτότητας [Για τη σχέση κουλτούρας-αντίληψης της εθνικής ταυτότητας (πολυπολιτισμικότητα και εθνικισμός), βλ. Featherstone, 1990]. Όπως είναι λογικό, οι άνθρωποι που νιώθουν ασφαλείς ως πολίτες της χώρας τους έχουν διευρυμένη αντίληψη για την εθνική ταυτότητα. Η πολυπολιτισμικότητα θεωρείται δεδομένη και ανεξάρτητη από τις ατομικές πολιτικές επιλογές στις χώρες της Δύσης, ενώ στις μεσογειακές και ανατολικές χώρες αποτελεί ένα ζητούμενο, καθώς δεν έχουν αποστασιοποιηθεί ιστορικά από την αίσθηση της απειλής από τον άλλο, εσωτερικό ή εξωτερικό εχθρό. Οι τελευταίοι κατασκευάζουν μια εθνική ταυτότητα περιχαρακωμένη και βλέπουν την εθνική συνοχή να χαλαρώνει στο πολιτικό κλίμα της παγκοσμιοποίησης.

Παρά τις διαφορές στη συγκρότηση της ταυτότητας στις χώρες της Ευρώπης, παραμένει ένα κοινό μεταξύ τους ερώτημα: 'πώς δουλεύει η δημοκρατία', ο υπαρκτός ρατσισμός και οι οικονομικές αιτίες της κοινωνικής σύγκρουσης. Το γεγονός ότι και στην Ανατολική-Κεντρική και στη Δυτική Ευρώπη διαπιστώνεται μια αδράνεια απέναντι στην πολιτική ζωή και κυρίως στην πολιτική δραστηριότητα, σχετίζεται με την αμφισβήτηση του ρόλου της εξουσίας σε όλες τις περιπτώσεις (Για την πολιτική αδράνεια και το πώς κλιμακώνεται στους νέους διαφορετικών Ευρωπαϊκών χωρών, βλ. Angvik & Borries (eds), 1997 και Torney-Purta, Schwille & Amadeo (eds), 1999). Η αντίληψη της διάστασης της ταυτότητας οικονομικά, πολιτισμικά και εθνικά ή διεθνιστικά διαφέρει, αλλά η 'χαλαρή' σχέση μεταξύ κράτους και πολίτη σήμερα αποτελεί μια πραγματικότητα παντού, αν και προέρχεται από διαφορετικά ιστορικά και οικονομικά συμφραζόμενα. Το πρόβλημα αυτό ενισχύεται και από τους επίσημους φορείς της πολιτικής κοινωνικοποίησης, και κατά βάση την εκπαίδευση, καθώς μεταφέρουν με ιδεαλιστικό τρόπο τη γνώση για τα ουσιώδη πολιτικά ζητήματα, όπως είναι η δημοκρατία, θέματα εθνικής ταυτότητας και συνοχής και ζητήματα ανοχής και αλληλεγγύης. Η πολιτική αγωγή, όπως εφαρμόζεται, 'ξεχνάει' με μια έννοια τα τρωτά της κάθε κοινωνίας, ενώ τα φαινόμενα της κοινωνικής παθογένειας, όπου καταγράφονται, εμφανίζονται ως εξαιρέσεις προσδιορισμένες από μη πολιτικές αιτίες. Το ζητούμενο είναι πώς συμπορεύονται και αν συμπορεύονται οι καθημερινές εμπειρίες των πολιτών όλης της Ευρώπης με τις εξαγγελίες και τα επίσημα κείμενα του σύγχρονου μοντέλου της δημοκρατίας και κυρίως με τις βασικές συνιστώσες τους, όπως είναι η κοινωνική ισότητα, η ελευθερία και η εικόνα του 'άλλου'.

Για να καταλάβουμε περισσότερο τη σχέση πολίτη-κράτους σε όλη την Ευρώπη και το γεγονός της πολιτικής αποστασιοποίησης του μέσου πολίτη, θα πρέπει να αντιδιαστέλλουμε τη θεωρία (κανονιστικές συμπεριφορές, νόμοι κλπ) με τις πρακτικές της καθημερινότητας και την κοινωνική ζωή των πληθυσμών εν γένει. Η ερμηνεία του κανονιστικού πλαισίου συμπεριφοράς είναι αυτή που συνήθως προσδίδει νόημα στη θεωρία και εγγράφει τέλος την πραγματική πολιτική μας συμπεριφορά. Η βιβλιογραφία στο θέμα αυτό στις διάφορες χώρες, μας αποκαλύπτει ένα ουσιαστικό στοιχείο για την ανίχνευση του πολιτικού κλίματος, το οποίο δημιουργεί και τις πολιτικές συνειδήσεις (Βλ. σχ. a.Angvik & Borries (eds), 1997, β. Torne-Purta, Schwille & Amadeo (eds), 1999, γ. Kontogiannopoulou-Polydorides, Kottoula & Dimopoulou, 2000:287-303). Πρόκειται για τις σιωπηλές συμπεριφορές, άρρητες και άγραφες, των ανθρώπων που βιώνουν τις συνέπειες της οικονομίας, της συρρίκνωσης του κράτους- πρόνοιας και γενικότερα που αγωνίζονται γι' αυτό που ονομάζει ο μοντέρνος κόσμος 'ποιότητα ζωής'. Η απιστία απέναντι στους κανόνες λειτουργίας της δημοκρατίας σημαίνει και προσπάθεια διαφυγής από αυτούς. Παρεμβάλλεται μια υποκειμενική ερμηνεία του καλού και του κακού, κοινωνικά προσδιορισμένη, που κατευθύνει τις συμπεριφορές άλλοτε προς την προσαρμογή ή τη συμμόρφωση άλλοτε προς τη λιποταξία, μέχρι που το κύρος του προβαλλόμενου πολιτικού προτύπου διαψεύδεται.

Η διάσταση λοιπόν μεταξύ των υποσχομένων της δυτικής δημοκρατίας και του πώς αυτή εφαρμόζεται, αποτελεί έναν κοινό παρονομαστή σε όλες τις χώρες της Ευρώπης. Η εθνική, πολιτισμική και οικονομική ταυτότητα διαφέρει ως προς το εύρος της, όμως η σχέση πολίτη-κράτους και η αμφισβήτηση της πολιτικής πρακτικής φέρνουν τις διαφορετικές χώρες-περιπτώσεις σε μια σύγκλιση: την ανασφάλεια για το μέλλον της κοινωνίας των πολιτών και τη διάβρωση της ταυτότητας είτε αυτή είναι διευρυμένη είτε συρρικνωμένη. Ο εγκλεισμός στο ατομικό με την έννοια της απομόνωσης χαρακτηρίζει ανεξάρτητα τους πολίτες διαφορετικών χωρών και οφείλεται στην κοινωνική ανισότητα και την ενδυνάμωση της τάξης του περιθωρίου.

Ανακεφαλαιώνοντας τις αντιλήψεις για τη διαμόρφωση της ταυτότητας στις χώρες της Ευρώπης που αναπροσδιορίζονται καταλήγουμε στη διαπίστωση ότι δεν υπάρχει κάθετη άρνηση για την ένταξη της εθνικής ιθαγένειας στην Ευρωπαϊκή ως σχέση δέσμευσης, μέσω δικαιωμάτων, καθηκόντων και πολιτικής συμμετο-

χής στις διευρυμένες δημοκρατικές διαδικασίες (Coulby & Jones, 1994:41- Για τον πολίτη της Ένωσης και τα δικαιώματά του Βλ. σχ Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 2001). Δημιουργείται όμως η επιφύλαξη για το πώς αυτή η διεύρυνση της ταυτότητας στα πλαίσια της κοινωνίας των πολιτών θα λειτουργήσει ως πράξη, καθώς τα κοινωνικά προβλήματα οξύνονται αντί να διεκπεραιώνονται τόσο στις δυτικές χώρες όσο και στις άλλες.

2. Η διευρυμένη τάξη των προσφύγων της παγκοσμιοποίησης. Το 'νέο περιθώριο'

Η αναπαραγωγή του προβλήματος των ανισοτήτων στην πολιτική σκηνή του προηγμένου κόσμου που τείνει προς την οικουμενοποίηση επαναφέρει διαχρονικά – με μια ιστορική οπτική – αιτήματα για τη θέση και τα δικαιώματα του πολίτη ή του κατοίκου μιας χώρας, τα οποία και σε επίπεδο του Χάρτη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αλλά και ως νομοθεσία (Βλ. ενδ. Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 2001) εμφανίζονται αμβλυμένα. Συγκεκριμένα, η δυσπιστία του πολίτη απέναντι στο ρόλο του κράτους και η πολιτική απάθεια καταγγέλλουν σημαντικές δυσλειτουργίες ενός μηχανισμού που αναλαμβάνει την ευθύνη για τη μείωση προβλημάτων σ' ένα ευρύτατο κοινωνικό φάσμα. Το βάρος της ιστορικής μνήμης και της βιωματικής ιστορίας που φέρει ο κάθε πολίτης κάθε κράτους συνεπικουρούν στην ανησυχία του για τον υπερεθνικό σχεδιασμό του μέλλοντος.

Από την άλλη πλευρά, η ιδέα του κοινωνικού κράτους αποτελεί κοινό παρονομαστή και σε ακραίες μορφές φιλελευθερισμού, ακόμη κι όταν η επίθεση του κεφαλαίου είναι πολύ ισχυρή. Η έννοια του πολίτη, άμεσα συναρτώμενη με τις σύγχρονες σχέσεις κράτους-πολίτη, επίσης σημαίνει κάποιο εφελτήριο στα δικαιώματα και μεγαλύτερη προσέγγιση στην ισότητα, εφόσον οι κοινωνικές διαδικασίες απορρέουν από μια κεντρική παρά τοπική εξουσία, όπως γινόταν στις παραδοσιακές κοινωνίες (Για την ιδιότητα του πολίτη σήμερα, βλ. Μουζέλης, 2000:15-23. Επίσης για τη σημερινή έννοια των πολιτικών δικαιωμάτων, βλ. Therborn, 1992).

Το οξύμωρο σχήμα, λοιπόν, το οποίο χαρακτηρίζει το δυτικό μοντέλο της δημοκρατίας είναι η διεύρυνση των δικαιωμάτων και των ευκαιριών από τη μια πλευρά και η ελαστικότητα των ορίων της φτώχειας προς ακόμη χαμηλότερα επίπεδα και κυρίως η μαζικότητά της. Οι αντιφάσεις αυτές βέβαια θεωρούνται λογικές κάθε φορά που εξαπλώνεται ή ενδυναμώνεται το ήδη ισχυρό καπιταλιστικό σύστημα κάποιων χωρών. Η ειδοποιός διαφορά όμως σε σύγκριση με προηγούμενες δεκαετίες έγκειται στο γεγονός ό-

τι η φτώχεια αποτελεί ένα παράλληλο φαινόμενο με τη δημιουργία της κοινωνίας των πολιτών. Δε νοείται σήμερα δημοκρατία ευρύτατης εμβέλειας που η ανάπτυξή της να μην είναι σύμφυτη με έργα κοινωνικής προστασίας πρώτα απ' όλα. Το ζήτημα όμως είναι ότι οι νομάδες των κοινωνιών εξακολουθούν να υπάρχουν και να μεταφέρουν πληγές προς την κοινωνία στην οποία καταλήγουν, αντί οι ίδιοι να αποκτήσουν κάποιες βάσεις ζωής. Τα θεσπισμένα δικαιώματα της ατομικής ελευθερίας χάνουν τη βαρύτητά τους αν δε συνοδεύονται από τη διεύρυνση των αντικειμενικών δυνατοτήτων σε ευρύτερα πληθυσμιακά σύνολα αλλά και τη δυνατότητα καθενός να αντιμετωπίζεται ως περίπτωση, ανάλογα με τις ανάγκες του. Το περιθώριο αφορά σήμερα όσους αποκλείονται από τα 'θεωρητικώς' υποσχόμενα της δημοκρατίας. Η κοινωνική ανοχή και η αποδοχή της διαφορετικής κουλτούρας αλλά και της κοινωνικής διαφοράς μπορεί να πρωτοστατεί σήμερα στα κείμενα της πολιτικής θεωρίας, αλλά συμβαδίζει στην πράξη με τη θέση του ατόμου στην κοινωνική δομή, της οποίας τα κριτήρια δεν παρουσίασαν ουσιαστική μεταβολή (Για τη σχέση κουλτούρας και δομής, βλ. Therborn, 1995:8).

Σύμφωνα μ' αυτή τη διαπίστωση, οι πρόσφυγες της παγκοσμιοποίησης μπορεί να είναι ετερόκλητες μεταξύ τους ομάδες που στερούνται εκείνου του συνδυασμού των χαρακτηριστικών και των προσόντων που θα τους ενέτασσε στην κοινωνία της ευημερίας. Είναι αυτοί που θεωρούνται σήμερα Γάλλοι, Ισπανοί, Άγγλοι αλλά μιλούσαν άλλη γλώσσα πριν την επιβολή των μηχανισμών ομοιογενοποίησης (Ingrao, 1999:293), είναι οι πολιτικοί πρόσφυγες σε χώρες που δε συνδράμουν στη διασφάλιση ενός *minimum* για την επιβίωσή τους, είναι οι λαθρομετανάστες που επιδιώκουν το περιθώριο θέλοντας και μη, είναι οι άνεργοι στους οποίους η οικογένεια δε λειτουργεί ως εστία οικονομικής εξασφάλισης και είναι κι άλλοι που ανησυχούν για το επαγγελματικά απρόβλεπτο. Η ανασφάλεια παρ' όλα αυτά αγκαλιάζει και τον πολίτη του μέσου όρου, όταν δεν μπορεί να ερμηνεύσει τις κοινωνικές αλλαγές με τις σταθερές του χθες ή όταν —καλύτερα— βλέπει ότι μέσα στην ευελιξία των κοινωνικών μεταβολών δεν υπεισέρχονται κάποιες νέες σταθερές.

Το θεωρητικό ζήτημα που έχει προκύψει μέσα από την αντίφαση του πολιτικού μοντέλου και των κοινωνικών επιπτώσεών του αφορά την πραγματική ελευθερία πρόσβασης όλων των πολιτών αλλά και των άλλων στις δεδομένες και τις δυνάμει παροχές της δημοκρατικής κοινωνίας. Η κοινωνική συνοχή ως βασικός άξονας

των εξαγγελιών ανάπτυξης προϋποθέτει την ανοχή και αποδοχή της διαφοράς είτε είναι κοινωνική είτε φυλετική είτε άλλη. Η συμπεριφορά του πολίτη απέναντι στον 'άλλο' ή στο κράτος καθορίζεται, όπως είναι γνωστό, από τη θέση του στην κατανομή του μόνου και των απολαβών. Σε κάθε κράτος που ακολουθεί τη γραμμή της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας, η εξασφάλιση της συνεκτικότητας σχετίζεται με την ειδίκευση και τα προσόντα όσων συμμετέχουν στην ενεργή επαγγελματική ζωή. Όσο τα οικονομικά σύνορα καταργούνται, τόσο οι πολίτες αντιμετωπίζουν μια ανταγωνιστική αγορά και οι καλύτερα ειδικευμένοι έχουν τη δυνατότητα υψηλών διεκδικήσεων και αποστασιοποιούνται –κατά μια έννοια– από τους άλλους, για τους οποίους η πρόσβαση στην αγορά εργασίας παραμένει σε επίπεδο εκτελεστικό ή δεν υπάρχει καθόλου.

Αντίστοιχο με το οικονομικό είναι και το κλίμα δημιουργίας και επιβολής του αξιακού συστήματος. Η διυποκειμενική επεξεργασία των αξιών από την παγκόσμια αστική τάξη (αστικό lifestyle) καταλήγει σε μια πολυδιάσπαση του κοινωνικού χώρου με βάση διαπλεκόμενες επιδιώξεις κυρίαρχων εθνικών και υπερεθνικών εξουσιών. Ένα παράδειγμα αντίφασης που γεννιέται από τη μονόπλευρη τάση δημιουργίας αξιών είναι ότι, ενώ το κεφάλαιο παίρνει διαπολιτισμικό χαρακτήρα, η εργατική δύναμη είναι εθνική (μέσα στα εθνικά σύνορα) και πολλές φορές παράνομη (αριθμός μεταναστών χωρίς άδεια παραμονής). Μέσω του βιώματος του παραγκωνισμού οι μη συμμετέχοντες στη διαμόρφωση αξιών, ακόμη κι αυτοί που δεν είναι τυπικά περιθωριοποιημένοι, έχουν την αίσθηση ότι ο λόγος τους συρρικνώνεται από πολιτισμικά ετέρους. Η νομική προστασία της ετερότητας δίνει δύναμη ευκαιρίες για τη ζωή αλλά δεν προστατεύει από την εξαθλίωση. Η ελλιπής γνώση για τα κυρίαρχα συμβολικά συστήματα δημιουργεί κοινωνική μειονεξία και –σε οικονομικό επίπεδο– χαμηλή εκμίσθωση της εργασίας.

Η πολιτική κατά της φτώχειας χωλαίνει γενικότερα στην εφαρμογή γιατί τα μέτρα προστασίας και πρόνοιας συρρικνώνονται εν όψει κονδυλίων για στρατιωτικό εξοπλισμό, προγράμματα άμυνας και έρευνα στο διάστημα (Richmond, 1988:4). Πρόκειται για σύγκρουση μεταξύ της κοινωνίας των πολιτών και αυξημένων αριθμητικά κοινωνικών ομάδων ή της παγκοσμιοποίησης της πολιτικής και της εσωτερικής απομόνωσης των εθνών- κρατών. Η διεύρυνση του ρόλου της 'ελίτ' της τεχνολογίας δε συνδέθηκε με οικονομικές και κοινωνικές λύσεις για τις παλιές τάξεις μειονοτήτων αλλά και τις νέες των μη προνομιούχων (Richmond, 1988:3). Μαζί με τους πολιτικούς και οικονομικούς μετανάστες συγκαταλέγονται οι μη

μετέχοντες στα οικονομικά αγαθά γενικότερα. Κατ' αρχήν, η μετανάστευση στις τεχνολογικές κοινωνίες τηρεί όρους των προβιομηχανικών κοινωνιών παρά το γεγονός ότι θεωρείται σήμερα μια κύρια μορφή κοινωνικής κινητικότητας (Richmond, 1988:1). Οι πρακτικές της ζωής των μεταναστών γεννούν το αναπάντητο ερώτημα: Παγκόσμιο δικαίωμα στη μετανάστευση (U.N Charter of Human Rights, Article 13. Βλ. επίσης Thornberry, 1994:15-21) χωρίς το αντίστοιχο δικαίωμα να γίνει κανείς δεκτός παντού. Η εθνική διαστρωμάτωση είναι αποτέλεσμα του συγκεκριμένου μοντέλου μετανάστευσης που, δε διαφέρει από εκείνη των παλιότερων δεκαετιών. Η μετανάστευση μαζί με την οικονομική και κοινωνική μειονεξία ευρύτερων ομάδων οδηγούν στα φαινόμενα κοινωνικής διαστρωμάτωσης στις κοινωνίες των πολιτών (Richmond, 1988:35). Οι κυρίαρχες ιδεολογίες δίνουν έμφαση στην προτροπή της ελεύθερης διακίνησης των εργαζομένων και στην ενιαία γραμμή αντιμετώπισης των προβλημάτων τους (π.χ Συνθήκη της Ρώμης 1975, Συνθήκη του Σέγκεν, 1990, Συνθήκη του Άμστερνταμ, 1997). Στην ουσία υπάρχει άνιση αντιμετώπιση κατά χώρα, ανάλογη των εντός συνόρων προβλημάτων, δυνατοτήτων ή διαθέσεων (Βλ. σχ. Collinson, 1993:120-160 & Cohen, 1997:51).

Η κοινωνία των πολιτών συνεπάγεται τη μείωση της ισχύος του έθνους-κράτους, καθώς και των θεσμών που χτίστηκαν εθνικά (κόμματα, εκκλησία, οργανώσεις). Εμπειρικά, η δυσκολία της ανάπτυξης της παγκόσμιας κοινωνίας είναι ότι συντελείται σε εθνική βάση, ενώ υπάρχουν σημαντικά προβλήματα προερχόμενα από πιέσεις σε διακρατικό επίπεδο (Shaw, 1994:650 & 665). Οι κοινωνικές τάξεις που ανακλούν τη δυναμική της κοινωνίας και την εθνική συγκρότηση έρχονται αντιμετώπιες με ένα λιγότερο ορατό θεσμικό και πολιτικό σύστημα (το παγκοσμιοποιημένο), ενώ το εθνικό δείχνει αδύναμο να συναλλαχθεί με τα προβλήματα του πολίτη (Colas, 1994:520).

Το ερώτημα που απορρέει από τα παραπάνω είναι πώς διαμορφώνονται οι όροι συμμετοχής των νέων μειονοτήτων στην παγκόσμια πολιτεία αλλά και του μέσου όρου των πληθυσμών που επηρεάζονται αρνητικά, άλλοι πολύ και άλλοι λιγότερο. Το ερώτημα αυτό γεννά και το επόμενο: Πώς ο μέσος πολίτης μπορεί να μπει στο βάθος των αντιφάσεων που συμβαίνουν στην καθημερινότητά του; Πώς να διαλέξει αυτό που τον εκφράζει, να αποκτήσει τεκμηριωμένη πολιτική άποψη και να αναλάβει δράση ατομικά ή συλλογικά; Δε θα ελλοχεύει πάντα η λανθασμένη εκτίμηση της πραγματικότητας αλλά και η αδυναμία της μονάδας ή και της ο-

μάδας να παρέμβει στα κακώς δρώμενα; Η πληροφορία βέβαια είναι διάχυτη και η πρόσβαση σ' αυτή πάρα πολύ εύκολη. Η εικονική πραγματικότητα που δίνει χρώμα και ζωή σε κάθε ακουστικό μήνυμα ασκεί μια εξουσία που κάθε άλλο παρά την ιδιότητα της ενημέρωσης διαθέτει. Δεν είναι άτοπο να σημειώσουμε ότι η υπερβολή και η επανάληψη αποτελούν τον κατεξοχήν κορμό επιχειρημάτων των ΜΜΕ. Οι επιχειρήσεις της επικοινωνίας προβάλλουν κοινωνίες της εικόνας. Τα δρώμενα επί της εικόνας δείχνουν την καλή ή την κακή διάσταση των πραγμάτων ανάλογα με την εξουσία που τα διαχειρίζεται. Το προφανές με το κριτικό είναι δύο αντικείμενα αντίμαχα στην πληροφόρηση και την ενημέρωση.

Είναι εμφανές ότι το κοινωνικό σύστημα λειτουργεί κατακερματισμένα, και πάνω απ' όλα κανείς δεν μας εγγυάται ότι δε ζούμε σε συνθήκες απειλής ορατής ή υποθαλάσσιας. Οι 'εξόριστοι ομάδες' δημιουργούν εχθρικά υποσύνολα και οι ηγεσίες παραλείπουν να μας δείξουν την αρχή του νήματος. Οι μειονότητες αποτελούν λίγο πολύ ένα πρόβλημα που αντιμετωπίζεται διαλεκτικά όταν δεν ενοχλεί και φορτίζεται αρνητικά, όταν παρεμποδίζει τις προγραμματισμένες λειτουργίες των υπολοίπων (Για τις στάσεις διαφορετικών κοινωνιών απέναντι στις μειονότητες, βλ. Torney-Purta, Schwillie & Amadeo (eds), 1999). Τα προβλήματα αυτά διογκώνονται στις σύγχρονες χώρες, οι οποίες θέτουν κατά τ' άλλα ως βασικές επιδιώξεις τους την ευημερία και την ανάπτυξη σε όλους τους τομείς της ζωής. Η ιδιαιτερότητα της ανισότητας στις σημερινές δημοκρατίες οφείλεται στο ότι τα κέντρα της πολιτικής και της οικονομικής εξουσίας πολύ συχνά δεν έχουν όνομα, γιατί καλύπτονται από την πλανητική σκηνή. Επιπλέον, η παγκοσμιοποίηση έχει δυτικό χαρακτήρα, όταν αναφερόμαστε στους οικονομικούς της όρους και οι κοινωνικά απαράδεκτες καταστάσεις, όπως είναι τα μεταναστευτικά προβλήματα ή η τρομοκρατία αντιμετωπίζονται κυρίως με την προβολή τους από τα ΜΜΕ και αντί για λύσεις προτείνονται συλλήψεις. Και άλλα φαινόμενα οικονομικά και κοινωνικά, όπως είναι η αποσταθεροποίηση της οικονομίας λόγω στιγμιαίων κινήσεων των κεφαλαίων ή η ηλεκτρονική εισβολή στην ιδιωτική μας ζωή μένουν άλυτα. Η μικτή οικονομία για παράδειγμα, που στηρίζεται στην ιδιωτική και κρατική πρωτοβουλία, δεν παύει να εμφυσά την αβεβαιότητα στα άτομα που δεν ιδιοποιούνται τις παροχές του ιδιωτικοποιημένου πλούτου, ενώ παράλληλα δεν είναι οι ευπρόσδεκτοι αποδέκτες των ευκαταίων κοινωνικών παροχών από το κράτος.

Δηλαδή οι εχθροί της σημερινής δημοκρατίας είναι φύσει και

θέσει αρνητικά φορτισμένες μορφές, όπως οι άστεγοι και οι μετανάστες από τη μια πλευρά και από την άλλη αόρατες εξουσίες που, κρατώντας το μαγικό φίλτρο της τεχνολογίας, διαχέουν το υπνωτικό του άρωμα στα σπίτια μας για να μας ελέγχουν. Μ' αυτή την έννοια οι εξαιρούμενοι της παγκοσμιοποίησης αποτελούν μεγάλες αριθμητικά ομάδες και οι 'κατέχοντες' στο παγκόσμιο κοινωνικό σύστημα δεν είναι άμοιροι ευθυνών για τις 'διαστολές' στον κοινωνικό χώρο του περιθωρίου.

Δεν μπορούμε λοιπόν να περιορίσουμε τον πολιτικό λόγο στις οικονομικές και τεχνολογικές καινοτομίες που προέκυψαν από την παγκοσμιοποίηση, εξαιρώντας από τη συνθηματολογία των νέων εξουσιών, το πώς επιχειρηματολογούν και πώς συντελούν στη διαμόρφωση του κοινωνικού γίνεσθαι εδώ και οπουδήποτε αλλού. Και σε κάθε κίνηση βίας σήμερα, στην κοινωνία της πληροφορίας, λείπει η γνώση της πηγής που την προκαλεί καθώς νομιμοποιείται υπερεπικρατικά και οι μορφές καταπίεσης δεν ταυτίζονται με άτομα και πολιτικές στάσεις αλλά με έννοιες σύνθετες και πολύ συγκεχυμένες. Η αντίδραση απέναντι στη αδικία μέσα στην κοινωνία των πολιτών, γίνεται πιο συνειδητοποιημένη, αν ωφελούμενοι και μη της σημερινής εξέλιξης, μπορούν και ερμηνεύουν τον πολιτικό λόγο. Αν ο πολιτικός λόγος σήμερα είναι ο λόγος της συναλλαγής ή των επιχειρήσεων, σημαίνει ότι η πορεία της εξέλιξης οδηγεί σε μια πλήρως ανταγωνιστική κοινωνία, στην οποία η παραγωγικότητα και μόνο θα σημασιοδοτεί και το μέλλον των πολιτών της. Σε τέτοια περίπτωση, η δημόσια συζήτηση για τις κρατικές παροχές, ακόμη και για τα κίνητρα στους πολίτες της κάθε χώρας και τους μετανάστες της δεν μπορεί παρά να φτάσει στη συρρίκνωση και στην επιλεκτικότητα. Αν, αντίθετα, η κοινωνική πολιτική επιλέγει να αντλήσει 'εκ του αποθέματος' τη γνώση ότι ο κατακερματισμός της κοινωνίας οδηγεί στη συνολική υποβάθμιση με τη μορφή παθητικής ή ενεργητικής αντίδρασης, τότε και η πολιτική βούληση θα δώσει προτεραιότητα στην επένδυση κοινωνικού κεφαλαίου.

Αντί επιλόγου: Θετική εκμετάλλευση της ετερογένειας ή συντήρηση του περιθωρίου

Με βάση τη συζήτησή μας για τους μεικτούς, ετερογενείς και ετερόκλιτους τύπους της κοινωνίας των πολιτών, το πρώτο ζη-

τούμενο είναι πώς οι 'κάτοικοί' τους μπορούν να απολαμβάνουν περισσότερα δικαιώματα ανεξάρτητα από την οικονομική συναλλαγή τους με το περιβάλλον, την κοινωνική τους θέση και τη γεωγραφική τους προέλευση. Το δεύτερο, πώς μπορεί η τμηματοποίηση της ταυτότητας των κοινωνικών ομάδων να αποβεί παράγοντας μιας επικοινωνιακής διαδικασίας ανοιχτής στην ετερογένεια θεωρητικά και ως πράξη. Και το τελευταίο αφορά μια προσέγγιση στο background των τάξεων των σημερινών 'προσφύγων της παγκοσμιοποίησης' με στόχο να προσανατολιστούμε σε μια διαδικασία ένταξής τους, αντισταθμίζοντας με μέτρα κοινωνικής πολιτικής τις στερήσεις τους. Ο πληθυσμός που δε βιώνει τις εντάσεις της κοινωνικής του κατάστασης είναι ο καταλληλότερος να καθιστά μόνιμα επίκαιρη τη συζήτηση για την άμβλυση του ρατσισμού, να θέτει σε αμφισβήτηση τη βιωμένη κυριαρχία ή την ηγεμονεύουσα κουλτούρα (Βλ. σχ. Williams, 1994) και να προτείνει τρόπους αναπνοής αυτών των προσφύγων στο μωσαϊκό της σημερινής κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Εξάλλου ένα από τα κοινωνικά ζητούμενα που προκάλεσε και το ενδιαφέρον προσέγγισης του προβλήματος μιας ετερογενούς προσφυγιάς είναι η θεσμική έκφραση του πολυσυζητημένου πλέον αντι-ρατσισμού με την ευρύτερη κοινωνική έννοια του όρου σε μια πολιτική, πολυπολιτισμική κοινωνία κι όχι σ' ένα ηθικολογικό πλαίσιο. Στη δεύτερη περίπτωση θα πρέπει να εστιάσουμε την προσοχή μας στη χρηστική υλική αξία του ανθρώπου-μονάδας, ενώ στην πρώτη στον άνθρωπο που του παρέχονται ευκαιρίες ευπροσάρμοστες στις ανάγκες του, που είναι σαφώς η κοινωνική σκοπιά ενός ενεργά διατεινόμενου κόσμου.

Το προς συζήτηση θέμα είναι πώς ο καινούργιος κόσμος διαχειρίζεται τις κυρίαρχες έννοιες για το μεταμοντερνισμό, την παγκοσμιοποίηση σε όλα τα επίπεδα της ζωής και τον πολιτικό ρόλο στην κοινωνία των πολιτών σε συνάρτηση με την εθνική, την οικονομική και πολιτισμική ταυτότητα του καθενός. Και φυσικά πώς συνδέεται η δημοκρατία και οι πολιτικοί χειρισμοί των χωρών με το οικονομικό και τεχνολογικό γίγνεσθαι ή αν τα τελευταία κατοχυρώνουν ανεξάρτητα από κοινωνικά κριτήρια τη λειτουργία τους (Σχετικά με την αυτονομία της παγκοσμιοποίησης, βλ. Τσουκαλάς, 2001).

Βιβλιογραφία - Αρθρογραφία

- Angvik, M & B, Borries (eds)., *Youth and History: A comparative European Survey on Historical Consciousness and Political Attitudes among Adolescents*, Hamburg, Korber- Stiftung, 1997.
- Bacova, V & P, Ellis., «Cultural Political Differences in Perception of Ethnic Concepts in Central-Eastern and Western Europe», in Breakwell and Lyons (eds) *Changing European Identities*, Oxford, Butterworth-Heinemann, 1996.
- Best, S & D, Kellner., *The postmodern turn*, New York: The Guilford Press, 1998.
- Bull, H., *The Anarchical Society: a Study of Order in World Politics*, London, Macmillan, 1977.
- Γενική Γραμματεία Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Γενική Διεύθυνση Μελετών. Θεματολογικά Δελτία του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, «Ο πολίτης της Ένωσης και τα δικαιώματά του», Άρθρο 17-22, Συνθήκη ΕΚ, Λουξεμβούργο, Οκτώβριος 2001.
- Cohen, R., *Global Diasporas*, London, UCL Press, 1997.
- Colas, A., «Putting Cosmopolitanism into Practice: The case of Socialist Internationalism», *Millenium: Journal of International Studies*, 23, 3, 1994, σελ.513-534.
- Collinson, S., *Europe and International Migration*, London, Royal Institute of International Affairs, 1993.
- Condor, S., «Unimagined Community?», in Breakwell G & E, Lyons (eds)., *Changing European Identities*, Oxford, Butterworth-Heinemann, 1996.
- Coulby, D & J, Jones *Postmodernity and European Education Systems*, Staffordshire, Trentham Books, 1994.
- Derricott, R., «National Case Studies of Citizenship Education», in Cogan, J & R, Derricott (eds) *Citizenship for the 21st Century*, An International Perspective on Education, London, Kogan Page, 1998b.
- Devetak, R., «The project of Modernity and International Relations Theory», *Milenium: Journal of International Studies*, 24,1, 1995, σελ. 27-51.
- Dragona, T & A, Fragoudaki., «National Identity among European Adolescents: A Psychological Approach», στο Angvik, M & B, Borries (eds) *Youth and History: A comparative European Survey on Historical Consciousness and Political Attitudes among Adolescents*, Hamburg, Korber-Stiftung, 1997, σελ.Α417-Α423.
- European Commission, *White Paper on Education and Training., Teaching and Learning. Towards the Knowledge-based society*, 13/10/95.
- Featherstone, M (ed.), *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity. A Theory, Culture and Society Special Issue*, London, Sage, 1990.

- Giddens, A., *The Consequences of Modernity*, Stanford, Stanford University Press, 1990.
- Gramsci, A., *Selections from the Prison Notebooks*, London, Lawrence & Wishart, 1971.
- Hirst, P & G, Tompson., «Παγκοσμιοποιημένη οικονομία» στο Ρώμας, Χ (Επ) *Παγκοσμιοποίηση. Αισιόδοξη προοπτική ή απειλή;* Αθήνα, Σαββάλας, 2001, σελ. 37-43.
- Ingrao, C, «Ethnic conflict in Central European historical perspective», *Nationalities Papers*, 27, 2, 1999, σελ. 291-318.
- Kontogiannopoulou-Polydorides, G, M, Kottoula & K, Dimopoulou., «Citizen Education: Silencing Crucial Issues», *Journal of Modern Greek Studies*, 18, 2000, σελ. 287-303.
- Marx, K & F, Engels, *The Communist Manifesto*, New York, Norton, 1988.
- Mouffe, C (ed)., *Dimensions of Radical Democracy*, London, Verso, 1992.
- Moore, G., *Postcolonial Theory*, London, Verso, 1997.
- Μουζέλης, Ν., «Ο πολίτης στον 21ο αιώνα», στο Νέστορος Ι, Β. Πεζμαζόγλου & Μ, Σαματά, *Σύγχρονα ρεύματα στις Κοινωνικές Επιστήμες*, Αθήνα, Τυπωθήτω, 2000, σελ.15-23.
- Neufeld, M., «Reflexivity and International Relations Theory», *Millenium: Journal of International Studies*, 22,1, 1993, σελ. 53-76.
- Poggioly, R., *The theory of the Avant-garde*, Cambridge, The Belknap Press, 1968.
- Richmond, A., *Immigration and Ethnic Conflict*, London, The MacMillan Press, 1988.
- Shaw, M., «Civil Society and Global Politics: Beyond a Social Movements Approach», *Millenium: Journal of Internaional Studies*, 23, 3, 1994, σελ. 513-534.
- Therborn, G., «The right to vote and the Four World Routes to/through modernity» in R. Torstendahl (ed), *State Theory and State History*, London: Sage, 1992, σελ.62-92.
- Therborn, G., *European modernity and beyond: The trajectory of Europeam Societies, 1945-2000*, London, Sage, 1995.
- Thornberry, P., «International and European Standards on Minority Rights» στο Miall, *H Minority Rights in Europe: The Scope for a Transnational Regim*, London, Royal Institute of International Affairs, 1994, σσ. 15-21.
- Τζιόβας, Δ., «Η κυριαρχία της νεωτερικότητας», εφ. *Βήμα*, 24/12/2000.
- Torney- Purta, J, Schwille & J. Amadeo (eds)., *Civic Education Across countries: Twenty- four National Case Studies from the IEA Civic Education Project*, IEA, Netherlands, Eburon Publishers, 1999.
- Τσουκαλάς, Κ., «Η δημοκρατία στην εποχή της παγκόσμιας ανομίας», *Βήμα*, (28/1/2001).
- Urry, J., *The Anatomy of Capitalistic Societies*, London, Macmillan, 1981.
- Williams, R., 1994, *Κουλτούρα και Ιστορία.*- Αθήνα, 1994.

Η κοινωνιολογία στην υπηρεσία του καπιταλισμού. Η περίπτωση των ΗΠΑ

Σπύρος Ράσης*

Περίληψη

Η δεύτερη φάση της βιομηχανικής επανάστασης προκαλεί ριζικές αλλαγές και δραματικές ανακατατάξεις σ' όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής του τέλους του 19ου αιώνα, που μεταμορφώνουν στην κυριολεξία τις προ-βιομηχανικές κοινωνίες. Σ' αυτή την ιστορική συγκυρία, η μεγαλοαστική τάξη, η οποία αναδεικνύεται σε κυρίαρχη στη θέση της αριστοκρατίας, βρίσκεται στην ανάγκη να εδραιώσει την ισχύ της, να νομιμοποιήσει την ηγεμονική της θέση και να διασφαλίσει τα συμφέροντά της. Στο παρόν άρθρο επιχειρείται να καταδειχθεί αυτή η αλήθεια για τη μεγαλοαστική τάξη των Η.Π.Α., με την παρακολούθηση της πορείας των Κοινωνικών Επιστημών γενικά και της Κοινωνιολογίας ειδικότερα, σε μια διαλεκτική σχέση τους με την επιστημονικά οργανωμένη Φιλανθρωπία, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα.

Εισαγωγικά

Στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, η χρησιμοποίηση νέων πηγών ενέργειας και η εφαρμογή της επιστημονικής γνώσης στη βιομηχανία, προκαλούν μια ραγδαία βιομηχανική ανάπτυξη, που επιφέρει καταλυτικές αλλαγές σ' όλους τους τομείς της προ-

* Αναπληρωτής Καθηγητής Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

βιομηχανικής κοινωνικής ζωής, οι οποίες συνθέτουν το περίγραμμα του τέλους του 19ου αιώνα και προαναγγέλλουν τις εξελίξεις του 20ού. Η βιομηχανική επανάσταση που συντελείται, προκαλεί την ενίσχυση του καπιταλιστικού συστήματος, το οποίο, σε συνδυασμό με την επιστημονική και τεχνολογική ανάπτυξη, αναστατώνει την παραδοσιακή τάξη των πραγμάτων και συντελεί στο μετασχηματισμό της οικονομίας, την ανατροπή των παλαιών κοινωνικών δομών – καθώς νέες δυνάμεις εμφανίζονται, διεκδικώντας τη θέση των παλιών και προκαλώντας την άμβλυση της προϋπάρχουσας κοινωνικής συναίνεσης – και την υιοθέτηση νέων πολιτικών πρακτικών και προτύπων.

Κυρίαρχη τάξη σ' αυτή τη μεταμορφωμένη, στην κυριολεξία, κοινωνία, που καθίσταται διαρκώς συνθετότερη και αναγκάζεται εκ των πραγμάτων να οργανωθεί σε ορθολογική βάση¹, καθίσταται η αστική, και κυρίως η μεγαλοαστική, η οποία συγκεντρώνει βαθμηδόν στα χέρια της το κεφάλαιο είτε αποκτώντας μεγάλες αγροτικές μονάδες με την αφομοίωση μικρών αγροτικών εκτάσεων ανίκανων να ανταπεξέλθουν στις ανάγκες της σύγχρονης καλλιέργειας είτε δημιουργώντας ισχυρά βιομηχανικά συγκροτήματα με την απορρόφηση μικρών ή προβληματικών βιομηχανιών, οι οποίες αδυνατούν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της σύγχρονης οικονομίας, είτε ασχολούμενη με το εμπόριο και τις επιχειρήσεις.

Πλάι σ' αυτή την οικονομικά ευημερούσα τάξη των κεφαλαιοκρατών αστών, που επιδιώκει να οργανώσει την κοινωνία σε νέες βάσεις συμβατές με τα οικονομικά και πολιτικά της συμφέροντα, καταλαμβάνοντας την εξουσία και επιβάλλοντας την ιδεολογία της, εμφανίζεται μια νέα τάξη, χωρίς παράδοση και ταξική συνείδηση. Πρόκειται για την εργατική τάξη, το εργατικό προλεταριάτο, το οποίο, ξεριζωμένο από το φυσικό του περιβάλλον και ριγμένο σ' ένα άλλο, άγνωστο και εχθρικό, στοιβάζεται σε ρυπαρές εργατικές περιοχές, με λασπόδρομους και τρώγλες. Η τάξη αυτή, ζώντας καθημερινά την εφιαλτική ατμόσφαιρα της εξαθλίωσης και την απάνθρωπη πραγματικότητα της εκμετάλλευσης, θ' αρχίσει βαθμηδόν να συνειδητοποιεί την κοινωνική ανισότητα και αδικία και να απαιτεί, με τρόπο βίαιο πολλές φορές, το μερίδιό της στην οικονομική ανάπτυξη με την οργάνωση απεργιών, που συχνά πνίγονται στο αίμα από τις δυνάμεις καταστολής.

Οι διεκδικήσεις και οι αγώνες της εργατικής τάξης, που δημιουργούν κοινωνικούς κλυδωνισμούς και εγκυμονούν κινδύνους για τα συμφέροντα των κεφαλαιοκρατών, απαιτούν άμεσα τρόπους υπέρβασής τους, προκειμένου οι αστοί να διασφαλίσουν τα κεκτη-

μένα τους. Επιβάλλεται, συνεπώς, ο έλεγχος της ανθρώπινης συμπεριφοράς με «δημοκρατικό» τρόπο μέσω περίπλοκων και ραφιναρισμένων πολιτικών κατήχησης, προκειμένου να διατηρείται η τάξη και να εξασφαλίζεται η κοινωνική συναίνεση, στοιχεία απαραίτητα για την εδραίωση και τη διαιώνιση των βιομηχανικών κοινωνιών.

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, το κεφάλαιο θα αναγκασθεί να επιστρατεύσει την επιστημονική γνώση, για να νομιμοποιήσει τις ενέργειές του παρέχοντάς τους θεωρητική θεμελίωση και εμπειρική τεκμηρίωση και να προκαλέσει, στη συνέχεια, την άκριτη αποδοχή της ηγεμονίας του. Απ' όλες τις επιστημονικές περιοχές που θα μπορούσαν να ικανοποιήσουν τις ανάγκες του, θα προκρίνει τις Κοινωνικές Επιστήμες, οι οποίες αναδεικνύονται στις αρχές του 20ού αιώνα ως το καταλληλότερο πολιτικό εργαλείο για τη δικαίωση της επικρατούσας οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ανισότητας και τη διατήρηση της κρατούσας τάξης πραγμάτων.

Οι Κοινωνικές Επιστήμες, οι οποίες θεωρήθηκαν παραδοσιακά υπεύθυνες για τη δημιουργία «καλών πολιτών» και την απόκτηση επιθυμητής κοινωνικής συμπεριφοράς², πρωτοχρησιμοποιήθηκαν συνειδητά ως μέθοδοι πολιτικού ελέγχου³ κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα από την καπιταλιστική τάξη της Αμερικής⁴, μιας χώρας που στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία συγκαταλέγεται στις υπερδυνάμεις του πλανήτη και διαδραματίζει πρωταρχικό ρόλο στη διαμόρφωση των ιστορικών εξελίξεων.

Στο παρόν άρθρο εκτίθεται η πορεία ανάπτυξης και εδραίωσης των Κοινωνικών Επιστημών γενικά και της Κοινωνιολογίας, ως Εμπειρικής Επιστήμης ειδικότερα, σε μια διαλεκτική σχέση τους με την επιστημονικά οργανωμένη Φιλανθρωπία, ως μέσων προώθησης των συμφερόντων της αμερικανικής καπιταλιστικής τάξης και ανταπόκρισης στις ανάγκες της αναπτυσσόμενης οικονομίας και της νέας κοινωνικής πραγματικότητας, που διαμορφώνεται στις Η.Π.Α. στις αρχές του 20ού αιώνα.

Οι Η.Π.Α. στο τέλος του 19ου αιώνα: Οικονομική ανάπτυξη, κοινωνικά αδιέξοδα, ιδεολογικές αναζητήσεις.

Το τέλος του εμφυλίου πολέμου εγκαινιάζει για τις Η.Π.Α. μια περίοδο εντυπωσιακής ακμής και οικονομικής ευημερίας. Η πλη-

θώρα των πλουτοπαραγωγικών πηγών που διαθέτει αυτή η χώρα, της προσφέρει μια πρωτόγνωρη στην ιστορία της ανθρωπότητας εκβιομηχάνιση που επηρεάζει καταλυτικά την οικονομία της, η οποία γνωρίζει αλματώδη ανάπτυξη⁵. Σ' αυτή την περίοδο βιομηχανικής και οικονομικής ευεξίας εμφανίζεται ένας νέος τύπος κεφαλαιοκρατών, οι «βαρώνοι-ληστές», όπως επεκράτησε να ονομάζονται στην αμερικανική ιστοριογραφία⁶, η δράση των οποίων θα σημαδέψει τις δεκαετίες 1870, 1880 και 1890, περίοδο που ο Μαρκ Τουαίν θα ονομάσει ειρωνικά «The Gilded Age», η Επίχρυση Εποχή⁷.

Οι «βαρώνοι-ληστές», που προέρχονται από χαμηλά κοινωνικο-οικονομικά στρώματα, διαθέτουν, όμως, επιθετική διάθεση και μεγάλες επιχειρηματικές ικανότητες, καταφέρνουν να συσσωρεύσουν μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα πολύ μεγάλο πλούτο τον οποίο χρησιμοποιούν για να πετύχουν κοινωνική κινητικότητα και να αποκτήσουν κοινωνικό status. Στην προσπάθειά τους αυτή βρίσκουν αντιμέτωπη την παλιά αγροτική αριστοκρατία που κυριαρχούσε στην Αμερική από το 17ο αιώνα, η οποία, αν και τους αντιμετώπιζει περιφρονητικά ως νεόπλουτους, δεν έχει τη δύναμη και τις δυνατότητες να εμποδίσει την είσοδό τους στην ανώτερη κοινωνική τάξη των Η.Π.Α.⁸. Και η νεόκοπη elite των επιχειρηματιών, βασισμένη στην ισχύ που της προσφέρει ο πλούτος της, επιχειρεί να εδραιώσει και να νομιμοποιήσει τη νέα κοινωνική θέση της. Εξαιτίας αυτής της της επιθυμίας οδηγείται σε υπερβολές, οι οποίες εκφράζονται με την οικοδόμηση πύργων κι επαύλεων σε διάφορες περιοχές της Αμερικής⁹, και την υιοθέτηση ενός συγκεκριμένου στυλ ζωής, που ο Veblen στις αρχές του αιώνα ονόμασε «επιδεικτική κατανάλωση», δημιουργώντας μια καρικατούρα πολιτισμικής άνθησης¹⁰.

Αν, όμως, αγροτική αριστοκρατία και νεόπλουτοι κεφαλαιοκράτες εκφράζουν με τον τρόπο ζωής τους την οικονομική ευμάρεια των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων της αμερικανικής κοινωνίας του τέλους του 19ου αιώνα, υπάρχει και η σκοτεινή πλευρά της αμερικανικής κοινωνικής πραγματικότητας. Εκείνη των εκατομμυρίων ανθρώπων που στοιβάζονται στις παρυφές των μεγαλουπόλεων ως βιομηχανικό προλεταριάτο και ζουν σε άθλιες συνθήκες, φτώχειας, δυστυχίας κι εγκληματικότητας, δημιουργώντας ένα κλίμα έντασης και προβληματισμού¹¹. Αυτή η κατάσταση κοινωνικής ανισότητας που επικρατεί στις Η.Π.Α. κατά την εκπνοή του 19ου αιώνα, συγκινεί ορισμένους θεολόγους, οι οποίοι στρατεύονται σ' ένα ριζοσπαστικό θεολογικό κίνημα, γνωστό ως το «Κίνημα του

Κοινωνικού Ευαγγελίου» (The Social Gospel Movement), με στόχο την ίδρυση μιας δικαιότερης κοινωνίας, αυθεντικά χριστιανικής¹².

Το «Κίνημα του Κοινωνικού Ευαγγελίου», το οποίο επηρεάζει ένα μεγάλο τμήμα του θρησκευόμενου αμερικάνικου λαού, δεν είναι το μόνο που εκφράζει τα κοινωνικά προβλήματα της Αμερικής κι επιζητεί μια καλύτερη κοινωνία για όλους τους ανθρώπους. Άλλα δυο, πολιτικά αυτή τη φορά, κινήματα, του «Λαϊκισμού» (Populism) και το «Προοδευτικό Κίνημα» (Progressive Movement), εμφανίζονται την ίδια εποχή, ως συνέπεια της κοινωνικής έντασης που επικρατεί, με στόχο την αποκατάσταση της κοινωνικής ισορροπίας που έχει διαταραχθεί εξαιτίας της μετάβασης από τον αγροτικό τρόπο ζωής της προβιομηχανικής εποχής στον αστικό της βιομηχανικής.

Ο «Λαϊκισμός», ως κίνημα του οποίου ηγούνται πολιτικοί του μεγέθους του Bryan, αναλαμβάνει να υπερασπιστεί τα συμφέροντα της αγροτικής τάξης, που, κατ' αυτή τη μεταβατική εποχή, μαραζώνει κάτω από την πίεση της ραγδαίας εκβιομηχάνισης¹³. Τονίζοντας τη συμβολή των αγροτών, οι οποίοι αποτελούσαν τον συνεκτικό κοινωνικό ιστό των Η.Π.Α., στην ευημερία αυτής της χώρας το συγκεκριμένο κίνημα στρέφεται εναντίον των μεγαλοεπιχειρηματιών που με διάφορες μεθοδεύσεις τούς υποχρεώνουν να εγκαταλείπουν τα κτήματά τους, τα οποία κατόπιν αγοράζουν σε εξευτελιστικές τιμές προκειμένου να τα μετατρέψουν σε μεγάλες μονάδες αγροτικής καλλιέργειας και παραγωγής. Η συρρίκνωση του αγροτικού πληθυσμού, ο οποίος εξαναγκάζεται σε εσωτερική μετανάστευση, και η εγκατάλειψη του αγροτικού τρόπου ζωής, δεν έχει δυσμενείς επιπτώσεις μόνο στους ίδιους, σύμφωνα με τους οπαδούς του κινήματος, τις τάξεις του οποίου πυκνώνουν οι ταλαιπωρημένοι αγρότες που συχνά αρνούνται παρά τις αντιξοότητες να εγκαταλείψουν τις περιοχές τους. Η συσσώρευση των παλιών μικροϊδιοκτητών στις φτωχογειτονιές των μεγαλουπόλεων (slams) και η μετατροπή τους σε βιομηχανικούς εργάτες, κυφορούν επιπλέον κοινωνικές εντάσεις που οδηγούν σε διαταραχή της κοινωνικής συνοχής και, μοιραία, σε κοινωνικές συγκρούσεις¹⁴. Είναι, λοιπόν, επιβεβλημένο να επιστρέψουν οι Η.Π.Α. σ' εκείνη την ειδυλλιακή μορφή του αγροτικού τρόπου ζωής που τις χαρακτήριζε πριν από τη βιομηχανική επανάσταση¹⁵.

Η επίλυση των μεγάλων κοινωνικών προβλημάτων που εμφανίζονται στις μεγαλουπόλεις, ανεργία, φτώχεια, εγκληματικότητα, δυστυχία, αποτελεί τον κεντρικό στόχο και του άλλου πολιτικού κινήματος, που «πέρασε» στην ιστορία της κοινωνικο-πολιτικής

ζωής των Η.Π.Α. ως «Προοδευτικό», το οποίο εμφανίζεται τη δεκαετία του 1890 και ανθεί στις αρχές του 20ού αιώνα¹⁶. Μέσα από το κίνημα αυτό, γέννημα-θρέμμα του κοινωνικού αναβρασμού που γνωρίζει η αμερικάνικη κοινωνία εξαιτίας της εκβιομηχάνισης και της αστικοποίησης, οι προοδευτικοί θεωρητικοί του, διανοούμενοι και πολιτικοί, εκφράζουν την αντίθεσή τους στην άναρχη οργάνωση της ομοσπονδιακής διοίκησης των Η.Π.Α., θεωρώντας την ως βασική αιτία της κοινωνικής παθογένειας. Η ανεξαρτησία των διαφόρων πολιτειών με το ιδιαίτερο νομικό καθεστώς και τις αυτόνομες πολιτικές τους δραστηριότητες παρεμποδίζει, σύμφωνα με τις απόψεις τους, το σχεδιασμό και την υλοποίηση μιας κεντρικά ελεγχόμενης κοινωνικής πολιτικής που θα είχε τη δυνατότητα μέσα από βελτιωτικές παρεμβάσεις του κράτους να αποκαταστήσει τη διαταραγμένη κοινωνική συνοχή και να επαναφέρει την κοινωνική ισορροπία στην αμερικανική κοινωνία¹⁷.

Τον κίνδυνο, όμως, μιας κοινωνικής αντίδρασης που θα μπορούσε να πάρει τη μορφή δυναμικής, υποκινούμενης από σοσιαλιστικές ιδέες εργατικής εξέγερσης με απρόβλεπτες συνέπειες για την ανερχόμενη μεγαλοαστική τάξη των Η.Π.Α., αρχίζουν να συνειδητοποιούν και οι ίδιοι οι βιομήχανοι. Χαρακτηριστικό δείγμα της αρχόμενης αυτής συνειδητοποίησης αποτελεί το δοκίμιο του μεγιστάνα της χαλυβουργίας Andrew Carnegie (1889) με τίτλο «Το Ευαγγέλιο του Πλούτου», που άσκησε τεράστια επίδραση τόσο στην πνευματική όσο και στην κοινωνική ζωή της Αμερικής στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία¹⁸.

Στο δοκίμιο αυτό, το οποίο αποτελεί διανοητικό προϊόν-αποτέλεσμα μιας απεργίας που είχε πραγματοποιηθεί τρία χρόνια πριν στα χαλυβουργεία του της Πενσυλβανίας και είχε στοιχίσει τη ζωή σε αρκετούς εργάτες¹⁹, ο Carnegie, οπαδός του Κοινωνικού Δαρβινισμού του Herbert Spencer²⁰, επιχειρεί να ερμηνεύσει τη ζωή μεταφορικά ως περίοδο δοκιμασιών για τον άνθρωπο, κατά τη διάρκεια της οποίας αυτός έχει ανάγκη βοήθειας και συμπαραστάσης. Αυτή ακριβώς την ανάγκη του «πλησίον» καλούνται να ικανοποιήσουν τα «εκλεκτά τέκνα» της κοινωνίας —κατά τη σπενσεριανή αντίληψη— οι «κορυφαίοι της βιομηχανίας» —κατά την καρνεγκιανή— συντονίζοντας τις δυνάμεις τους κι εμπνεόμενοι από τις χριστιανικές αρχές της ευσπλαχνίας προς το συνάνθρωπο²¹.

Η προσπάθεια του Carnegie να προστατεύσει τα συμφέροντα της καπιταλιστικής τάξης και να νομιμοποιήσει την ηγεμονική της θέση στην αμερικάνικη κοινωνία στηριγμένος σε μια ασυστηματοποίηση «λαϊκή» φιλοσοφία, είναι φανερό. Το «Ευαγγέλιο του Πλού-

του», που αποτελεί καρπό σύζευξης ιδεαλισμού, χριστιανικής ηθικής, δημοκρατικής στάσης ζωής και καπιταλιστικής λογικής, εναρμόνισης, μ' άλλα λόγια, αντιφατικών ιδεών, αξιών και πρακτικών, αποτελεί μια πρώτη συγκροτημένη προσπάθεια εξορθολογισμού του καπιταλισμού ως οικονομικο-κοινωνικής ιδεολογίας κι απάντησης στις ριζοσπαστικές επικρίσεις που συγκεντρώνει το καπιταλιστικό σύστημα²².

Η Φιλανθρωπία στην υπηρεσία του καπιταλιστικού συστήματος

Εκτός, όμως, από συγκροτημένη, αυτή η προσπάθεια αποδεικνύεται και αποτελεσματική, καθώς επηρεάζει τους Αμερικανούς μεγιστάνες του πλούτου της επίχρυσης εποχής κι ενεργοποιεί την αγαθοεργό στάση τους απέναντι στους φτωχούς, που πολύ σύντομα θα τους καταστήσει διάσημους. Στα πλαίσια ενεργειών «ανακούφισης» των κατώτερων οικονομικο-κοινωνικών στρωμάτων, που θα άμβλυναν τις κοινωνικές αντιδράσεις και θα αποσοβούσαν τον κίνδυνο κοινωνικών συγκρούσεων, οι καπιταλιστές μεγαλοαστοί προβαίνουν στη δημιουργία χώρων άθλησης στις φτωχογειτονιές των μεγαλουπόλεων, την οικοδόμηση βιβλιοθηκών, εκκλησιών, σχολείων και την ίδρυση μεγάλων νοσοκομείων και ινστιτούτων ιατρικών ερευνών, ακόμη κι ιδιωτικών Πανεπιστημίων²³.

Η ίδρυση, σ' αυτή την ιστορική συγκυρία, ιδιωτικών Πανεπιστημίων από τους Αμερικανούς εκατομμυριούχους, υπάκουε στην ανάγκη αναδιοργάνωσης της Ανώτατης Εκπαίδευσης προκειμένου αυτή να συνδράμει την κυρίαρχη κοινωνικά τάξη στην προσπάθειά της να προάγει τα συμφέροντά της και να κατοχυρώσει τα κεκτημένα της²⁴. Το εκπαιδευτικό πνεύμα που διέπνεε τα ελεγχόμενα από την Εκκλησία προϋπάρχοντα κολέγια, δεν ανταποκρινόταν στις ανάγκες της τεχνολογικά κι επιστημονικά αναπτυσσόμενης κοινωνίας, ούτε εξυπηρετούσε τα σχέδια της προνομιούχας τάξης, που πάλευε να νομιμοποιήσει την οικονομική και κοινωνικοπολιτική εξουσία της. Έπρεπε, λοιπόν, ν' αλλάξει ριζικά, ώστε η Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, αποδεσμευμένη από τον μέχρι τότε ηθικοποιητικό ρόλο της, να επικεντρώσει το ενδιαφέρον της στην ομαλή κι ανώδυνη ενσωμάτωση των ατόμων στη βιομηχανική κοινωνία, ώστε να διατηρηθεί, προς όφελος της κυρίαρχης τάξης, αυτό που αργότερα ο Talcott Parsons θα ονομάσει «Κοινωνική Ισορροπία».

Από τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα που ιδρύθηκαν στην

Αμερική στα τέλη του 19ου αιώνα, ως προϊόντα ασυστηματοποίητων αγαθοεργών πράξεων των ισχυροποιούμενων κεφαλαιοκρατών και διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην ιστορία της Ανώτατης Εκπαίδευσης αυτής της χώρας, ξεχωρίζει το Πανεπιστήμιο του Σικάγου²⁵. Το Πανεπιστήμιο αυτό, μπολιάζοντας την παλιά κολεγιακή εκπαίδευση με τις Κοινωνικές Επιστήμες, τις οποίες ανήγαγε σε κέντρο του παιδαγωγικού του ενδιαφέροντος, θα συμβάλλει στην άμεση και ουσιώδη αλλά συγκαλυμμένη παρέμβαση του οικονομικού κεφαλαίου στην κοινωνική ζωή των Η.Π.Α., κατά τις δυο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, χρονικό διάστημα κατά το οποίο οι Αμερικανοί κεφαλαιοκράτες περνούν από τη φιλανθρωπία, ως τρόπο έκφρασης της «χριστιανικής αγάπης» μεταφρασμένης σε πράξεις αγαθοεργίας χωρίς υλικό αντίκρισμα, στην επιστημονική φιλανθρωπία, η οποία συνοδεύεται από φοροαπαλλαγές.

Πραγματικά, στις δυο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα αρχίζουν να ξεπηδούν, με δωρεές Αμερικανών εκατομμυριούχων που υπόκεινται σε ατέλεια, διάφορα Φιλανθρωπικά Ιδρύματα (Foundations) τα οποία καλύπτουν και ικανοποιούν μια ευρεία γκάμα επιστημονικών ενδιαφερόντων, όπως οι Τέχνες, τα Γράμματα, η Εκπαίδευση, η Υγεία, οι Επιστήμες, η Κοινωνική Πρόνοια, η Θρησκεία. Ανάμεσα σ' αυτά τα ιδρύματα, τα οποία θα παίξουν καθοριστικό –παρότι άτυπο– ρόλο στον προγραμματισμό της αμερικανικής κοινωνίας και τη βελτίωσή της, συγκαταλέγονται και κάποια, όπως το Carnegie (1905)²⁶, το Russel Sage Foundation (1907)²⁷ και το Rockefeller Foundation (1913)²⁸, που έχουν ως στόχο τους την καλλιέργεια των Κοινωνικών Επιστημών, οι οποίες πρωτοεμφανίσθηκαν στην Αμερική μετά τη δεύτερη φάση της βιομηχανικής επανάστασης και ως συνέπιά της, προκειμένου να συνεισφέρουν στην ικανοποίηση των αναγκών της αναπτυσσόμενης οικονομίας και της νέας κοινωνικής πραγματικότητας. Τα συγκεκριμένα ιδρύματα συνέβαλαν τα μέγιστα στην ανάπτυξη και την εδραίωση αυτών των Επιστημών κι εξακολουθούν μέχρι και των ημερών μας να έχουν ουσιαστικό λόγο και να παίζουν καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξή τους²⁹.

Το γεγονός ότι τα φιλανθρωπικά ιδρύματα ανέπτυξαν και προήγαγαν την επιστημονική γνώση είναι αναμφισβήτητο. Αμφισβητήσιμο είναι, αν η επιστημονική ανάπτυξη συντελείται προς όφελος όλης της κοινωνίας, όπως διατείνονται οι ιδρυτές τους, ή αποσκοπεί στην αναπαραγωγή της υπάρχουσας κοινωνικής δομής και στην κατίσχυση της καπιταλιστικής τάξης³⁰. Η μελέτη της δομής και της λειτουργίας τους μας πείθει για το αντίθετο.

Είναι γεγονός ότι η οργάνωση αυτών των ιδρυμάτων στηρίχτηκε στον ορθολογισμό, τον προγραμματισμό, τον έλεγχο και την αποτελεσματικότητα, έννοιες-κλειδιά στο επιχειρηματικό λεξιλόγιο των δημιουργών τους. Όσο για τη στελέχωσή τους έγινε με μεγάλη προσοχή από άτομα της μεσαίας και της ανώτερης τάξης. Τόσο τα διοικητικά συμβούλια και το υπαλληλικό προσωπικό αυτών των ιδρυμάτων όσο και οι ακαδημαϊκοί σύμβουλοί τους, που εργάζονταν για την προώθηση των στόχων τους, δεν ήταν στενόμυαλοι συντηρητικοί αλλά ούτε και θερμόαιμοι ριζοσπάστες. Ήταν εκφραστές ενός εκλεπτυσμένου συντηρητισμού ο οποίος βοηθούσε να διατηρηθεί και να γίνει πιο αποτελεσματικό όχι μόνο το αμερικανικό αλλά και το διεθνές σύστημα εξουσίας και προνομίων της καπιταλιστικής τάξης³¹. Ακόμα και οι Κοινωνικοί Επιστήμονες, οι οποίοι επιβάλλεται να διαπνέονται από κοινωνική ευαισθησία ως επιστήμονες που έχουν την ευθύνη να προωθούν και να ελέγχουν τις κοινωνικές αλλαγές, έπρεπε να διαθέτουν εκτός από εξαιρετικές ικανότητες και μια πραγματιστική διάθεση συμβατή μ' εκείνη των ιδρυτών των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων.

Στην ουσία, τα Ανώτατα αυτά Ιδρύματα ανέλαβαν με την ίδρυσή τους να συνδέσουν τη Φιλανθρωπία με τα συμφέροντα της καπιταλιστικής τάξης, να υπηρετήσουν την ιδεολογία της και να μεταδώσουν το σύστημα αξιών της χρηματοδοτώντας πανεπιστημιακά προγράμματα για την ανάπτυξη των Κοινωνικών Επιστημών και την παραγωγή αντίστοιχου ερευνητικού έργου, με κύριο στόχο τη διατήρηση της ισχύος αυτής και την εδραίωση της ηγεμονίας της.

Το Πανεπιστήμιο του Σικάγου (1892): Εκπαιδευτική φιλοσοφία και κοινωνική λειτουργικότητα

Το Πανεπιστήμιο του Σικάγου, το οποίο έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην πνευματική αλλά και την κοινωνική ζωή της Αμερικής, χρωστά την ίδρυσή του στο μεγιστάνα των πετρελαίων John Davinson Rockefeller, ο οποίος αναλαμβάνει να κάνει πράξη την επιθυμία της κοινωνίας του Σικάγου και βαπτιστών θεολόγων να αποκτήσουν ένα πανεπιστήμιο στην πόλη τους, που αναπτύσσεται ραγδαία στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Ο Rockefeller, Βαπτιστής ο ίδιος, χρηματοδοτεί τη δημιουργία του Πανεπιστημίου του Σικάγου αναθέτοντας την υλοποίηση του έργου σ' ένα νέο εκπαι-

δευτικό, τον καθηγητή της Παλαιάς Διαθήκης και των Σημιτικών Γλωσσών στο Πανεπιστήμιο του Yale, τον William Rainey Harper, που έχει τις ίδιες θρησκευτικές πεποιθήσεις με το μεγιστάνα χορηγό. Ο Harper αναλαμβάνει την υποχρέωση ίδρυσης του Πανεπιστημίου το 1888 και, χάρη στις φοβερές ικανότητες που διαθέτει, το 1892 το παραδίδει στην κοινωνία του Σικάγου³².

Το νέο Πανεπιστήμιο θ' αποκτήσει πολύ γρήγορα μεγάλη φήμη ανάμεσα στα άλλα ανώτατα ιδρύματα, από τα οποία θα ξεχωρίσει χάρη στην εκπαιδευτική πολιτική που υιοθετεί από την αρχή της λειτουργίας του, προϊόν της εκπαιδευτικής φιλοσοφίας του προέδρου του. Ο Harper, διαθέτοντας βαθιά γνώση της αμερικανικής κοινωνικής πραγματικότητας των ημερών του, αντιλαμβάνεται τις απαιτήσεις που έχει μια προοδευτική δημοκρατική κοινωνία από την ανώτατη εκπαίδευση προκειμένου να νομιμοποιηθεί και ν' αναπτυχθεί. Και φροντίζει να τις ικανοποιήσει εστιάζοντας σ' εκείνους τους τομείς εκπαιδευτικής δραστηριότητας που, κατά τη γνώμη του, κάθε αμερικανικό Πανεπιστήμιο όφειλε να προωθεί³³.

Η πρώτη βασική υποχρέωση των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων είναι να προάγει μια αδιάκοπη έρευνα σ' όλες τις περιοχές της γνώσης, τα πορίσματα και τα επιστημονικά συμπεράσματα της οποίας θα αξιοποιηθούν άμεσα και δυναμικά για την ικανοποίηση των αναγκών της κοινωνίας. Η δεύτερη, αλλά καθόλου υποδεέστερη, να παράσχει κατά πρώτο λόγο στους νέους τη δυνατότητα ευκολότερης πρόσβασης στην τρίτοβάθμια Εκπαίδευση και κατά δεύτερο στην ευρύτερη κοινωνία μια άμεση και ανοιχτή επικοινωνία με το Πανεπιστήμιο, που θα οδηγήσει το τελευταίο αυτό, στην ένταξή του στον κοινωνικό ιστό³⁴.

Ο Harper, ως πρόεδρος του Πανεπιστημίου του Σικάγου, δίνει έμφαση σ' αυτές τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες που υλοποιούν τους παραπάνω στόχους, αφενός επιχειρώντας να προσαρμόσει την παραδοσιακή κολεγιακή αντίληψη της Γενικής Παιδείας στην πραγματικότητα της εποχής του, αφετέρου να συνδέσει τις προπτυχιακές σπουδές με την επιστημονική έρευνα κι εξειδίκευση. Μια άλλη σημαντική παρέμβαση του ακαδημαϊκού αυτού πρωτοπόρου στην ανώτατη εκπαίδευση της χώρας, σχετίζεται με τις μεταπτυχιακές σπουδές που έπρεπε, σύμφωνα με τις απόψεις του, να χαρακτηρίζονται από υψηλής ποιότητας διδασκαλία κι από πρωτότυπη έρευνα, η οποία, εξάλλου, αποτελούσε γι' αυτόν κοσμογονικής σημασίας διαδικασία. Αυτή η αναγνώριση της ιδιαίτερης αξίας της έρευνας ώθησε το Harper να διοχετεύσει την ενέργεια και το ταλέντο του στην εξασφάλιση των απαραίτητων

πόρων που θα καθιστούσαν δυνατή την υλοποίηση όλων των ερευνητικών προγραμμάτων τα οποία εισηγούνταν τα μέλη του Πανεπιστημίου του Σικάγου και θα αναδείκνυαν το ίδιο αυτό σε πρωτοπορία των ιδρυμάτων της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης στην Αμερική³⁵. Ως εκ τούτου, δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι από το συγκεκριμένο Πανεπιστήμιο θα προέλθει ό,τι καλύτερο έχει να επιδείξει η πνευματική διανοήση αυτής της χώρας στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα.

Το Πανεπιστήμιο του Σικάγου πρωτοτυπεί και ως προς το περιεχόμενο των σπουδών του. Με την ίδρυσή του στα 1892 περιλαμβάνει στους κόλπους του ένα νέο πανεπιστημιακό τμήμα που εμφανίζεται για πρώτη φορά στην ιστορία της ανώτατης εκπαίδευσης διεθνώς. Είναι το Τμήμα Κοινωνιολογίας και Ανθρωπολογίας, κατά την αρχική του ονομασία, αφιερωμένο αποκλειστικά σ' αυτή τη νέα επιστήμη που κάνει την εμφάνισή της στις αρχές του 19ου αιώνα, αλλά αποκτά σ' αυτό το Πανεπιστήμιο τη θέση της ως θεσμοθετημένης πανεπιστημιακής μάθησης, στα τέλη του³⁶.

Η Κοινωνιολογία ως Εμπειρική Επιστήμη. Θεσμοθέτηση και κοινωνική αποστολή της

Η Κοινωνιολογία εισάγεται επίσημα στην αμερικάνικη πανεπιστημιακή κοινότητα από τον Albion Small, παλιό φίλο του Harper από τα φοιτητικά τους χρόνια, στον οποίο αναθέτει αυτός τη διοίκηση του νέου πανεπιστημιακού τμήματος. Ο Albion Small είναι ο καταλληλότερος άνθρωπος για να αναλάβει την οργάνωση και την ανάπτυξη του Τμήματος Κοινωνιολογίας και Ανθρωπολογίας καθώς, μετά τις σπουδές Θεολογίας, που αποτέλεσαν το υπόβαθρο της πανεπιστημιακής του παρακαταθήκης, σπούδασε στη Γερμανία Ιστορία και Κοινωνικές Επιστήμες, σπουδές τις οποίες συνέχισε με την επιστροφή του στην πατρίδα, στο John Hopkins University, όπου και εκπόνησε διδακτορική διατριβή στις παραπάνω Επιστήμες. Τα ουσιαστικά και τυπικά προσόντα του σ' αυτές τις πανεπιστημιακές μαθήσεις, του έδωσαν σύντομα τη θέση του καθηγητή των Κοινωνικών Επιστημών στο Colby College του Μένικι αργότερα τη θέση του προέδρου του ιδρύματος, από το οποίο μετακινήθηκε, μετά από προτροπή του Harper, στο Πανεπιστήμιο του Σικάγου αμέσως μόλις το τελευταίο ιδρύθηκε, για να συμβάλει στην ανάπτυξη και την προώθηση αυτών των Επιστημών³⁷.

Οι Κοινωνικές Επιστήμες εμφανίσθηκαν στην ιστορία της αμερικάνικης πνευματικής ζωής στο τέλος του 19ου αιώνα. Το γενέθλιό τους μπορούμε να το τοποθετήσουμε συμβατικά στα 1865, χρονιά κατά την οποία διάφοροι ευπατρίδες λόγιοι, πολιτικοί, οικονομολόγοι, εκπαιδευτικοί και κληρικοί, συγκρότησαν μια ένωση υπό τον τίτλο «Ένωση των Αμερικάνικων Κοινωνικών Επιστημών» (American Social Sciences Association) με σκοπό μέσα από τις δραστηριότητές τους να προωθήσουν κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές κι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις³⁸. Στην προσπάθειά τους να προβάλλουν τα προβλήματα που καθιστούσαν επιβεβλημένες τις μεταρρυθμίσεις στους παραπάνω τομείς της κοινωνικής ζωής και συνηγορούσαν στην ανάληψη δράσης προς αυτή την κατεύθυνση, πολλά μέλη της Ένωσης επιδόθηκαν σε μια μορφή ερευνών που έφερε τον τίτλο «Διερεύνηση των Κοινωνικών Συνθηκών» (Social Survey) και είχε ως κέντρο του ενδιαφέροντός της την ανάδειξη και μελέτη των κοινωνικών προβλημάτων μιας συγκεκριμένης κοινότητας, όπως και τον κοινωνικό προγραμματισμό προς εξάλειψή τους³⁹.

Οι συγκεκριμένες έρευνες, ωστόσο, δεν ανέλυαν τα κοινωνικά προβλήματα εμβαθύνοντας στις γενεσιουργές αιτίες τους, αλλά εξαντλούνταν σε μια απλή περιγραφή τους και σε υποβολή προτάσεων προς επίλυσή τους, εμποτισμένων με έντονο ηθικολογικό ενθουσιασμό⁴⁰. Η επιφανειακή αυτή προσέγγιση των κοινωνικών φαινομένων που επιχειρούσαν τα μέλη της Ένωσης των Κοινωνικών Επιστημών, ήταν φυσικό να μην ικανοποιεί τους κοινωνικούς επιστήμονες που κατά τη χρονική αυτή περίοδο εργάζονταν σε Πανεπιστήμια, όπου παράλληλα με τα κύρια γνωστικά αντικείμενα, όπως είναι π.χ. η Πολιτική Επιστήμη και η Οικονομία, δίδασκαν και Στοιχεία Κοινωνιολογίας με έντονη την επίδραση του Κοινωνικού Δαρβινισμού του Herbert Spencer. Δικός τους στόχος γίνεται η ανάπτυξη της Κοινωνιολογίας τόσο ως καθαρής επιστήμης όσο και ως πανεπιστημιακής μάθησης και η ανάδειξη της σημασίας της για την κατανόηση και την ερμηνεία της κοινωνικής πραγματικότητας αλλά και για την τροποποίηση ή βελτίωσή της. Χαρακτηριστικά παραδείγματα πανεπιστημιακών δασκάλων που υιοθετούν αυτόν τον προσανατολισμό κι επιχειρούν να υλοποιήσουν αυτούς τους στόχους, ο καθένας με τον τρόπο του, είναι ο Sumner στο Yale, ο Giddings στο Columbia, ο Ward στο Brown και ο E. A. Ross στο Stanford⁴¹.

Παρ' όλα ταύτα, οι παραπάνω επιστήμονες-πατέρες της αμερικάνικης Κοινωνιολογίας, δεν καταφέρνουν τίποτε περισσότερο από

το να ασχολούνται με την Κοινωνιολογία ως συμπληρωματική μάθηση πλάι στα κύρια γνωστικά αντικείμενά τους. Δε συμβαίνει, όμως, το ίδιο και στο Πανεπιστήμιο του Σικάγου, όπου ο Albion Small έχει την πολυτέλεια να διαθέτει ιδιαίτερο τμήμα για τη σπουδή και τη διδασκαλία της Κοινωνιολογίας τόσο σε πτυχιακό όσο και σε μεταπτυχιακό επίπεδο, αλλά και ικανούς συνεργάτες για την αποτελεσματική υλοποίηση αυτού του έργου. Πρόκειται για τον Charles Henderson, έναν πρώην κληρικό του οποίου οι έρευνες είχαν ως στόχο τη βελτίωση των συνθηκών ζωής των κατοίκων του Σικάγου σύμφωνα με την ανθρωπιστική αντίληψη, τον George Vincent και τον William Thomas, ο οποίος προσχώρησε στην ομάδα του Albion Small το 1896. Ο τελευταίος της τετράδας των καθηγητών Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου του Σικάγου, θα προετοιμάσει το έδαφος για την άνθηση που θα γνωρίσει το συγκεκριμένο Πανεπιστήμιο κατά τις δεκαετίες του 1920 και '30⁴².

Ο William Thomas είχε την πρώτη του επαφή με το Πανεπιστήμιο του Σικάγου ως φοιτητής του Τμήματος Κοινωνιολογίας κι Ανθρωπολογίας. Ενώ είχε ήδη σπουδάσει Φιλολογία και ήταν καθηγητής Αγγλικής Λογοτεχνίας στο Oberlin College, το πρωτότυπο κι ανήσυχο πνεύμα του, που δεν εύρισκε ικανοποίηση στη διδασκαλία της Λογοτεχνίας, τον ώθησε σε παραίτηση από τη θέση του και τον οδήγησε το 1894 στο Σικάγο προκειμένου να σπουδάσει Κοινωνιολογία. Τα ενδιαφέροντα και οι ικανότητες του απέδωσαν πολύ γρήγορα καρπούς, αφού σε δυο χρόνια ολοκλήρωσε την εκπόνηση διδακτορικού στην παραπάνω επιστήμη, κι αποτέλεσαν το κριτήριο για να μεταπηδήσει από τη θέση του μεταπτυχιακού φοιτητή στη θέση του καθηγητή του Πανεπιστημίου. Ο Albion Small τον ενέταξε στη δύναμη του εκπαιδευτικού προσωπικού του αναπτυσσόμενου Τμήματος Κοινωνιολογίας και Ανθρωπολογίας κι ο William Thomas πολύ γρήγορα δικαίωσε την επιλογή του, συμβάλλοντας στην ανάπτυξη και την εδραίωση της Κοινωνιολογίας ως εμπειρικής επιστήμης⁴³.

Ο William Thomas, από τη στιγμή που εγκαταστάθηκε στο Σικάγο, γνωρίστηκε με την Κοινωνική Λειτουργό Jane Addams, γύρω από την οποία είχε δημιουργηθεί ένας κύκλος ανθρώπων με κοινωνικές ευαισθησίες που είχε αναλάβει την κοινωνική πρόνοια των φτωχών και των μεταναστών του Σικάγου⁴⁴. Η γνωριμία αυτή είχε ως αποτέλεσμα να έρθει σ' επαφή με τα πολλαπλά οξυμένα κοινωνικά προβλήματα που έπλητταν τη βιομηχανικά αναπτυσσόμενη πόλη –μετανάστευση, φτώχεια, κοινωνική και πολιτική διαφθορά, φυλετικές προκαταλήψεις κι εντάσεις– και να σκύψει μ'

ενδιαφέρον, ανθρωπιστικό κι επιστημονικό, πάνω τους. Η «κοινωνική αποδιοργάνωση», όρος που εισήγαγε ο ίδιος προκειμένου να ορίσει τη συμπεριφορά των φτωχών μεταναστών, οι οποίοι από το αγροτικό περιβάλλον τους βρέθηκαν στη δίνη του βιομηχανικού (με όλες τις επιπτώσεις που αυτή η μεταπήδηση επέφερε στο χαρακτήρα και τον τρόπο ζωής τους), γίνεται έκτοτε το κύριο αντικείμενο κοινωνιολογικών ερευνών του με στόχο την κατανόηση κι ερμηνεία της⁴⁵.

Στις κοινωνικές κι επιστημονικές του ανησυχίες, ο Thomas βρίσκει άμεση ανταπόκριση από μια γνωστή μεγαλοεπιχειρηματία του Σικάγου, την Helen Culver, η οποία σπεύδει να του προσφέρει την οικονομική υποστήριξή της προκειμένου να διενεργήσει μια μεγάλη, μακροχρόνια και δαπανηρή έρευνα σχετικά με τον τρόπο ζωής και την κοινωνικο-πολιτική συμπεριφορά των Πολωνών μεταναστών που έχουν συρρεύσει στο Σικάγο⁴⁶. Η επιλογή των συγκεκριμένων «υποκειμένων» δεν είναι τυχαία. Το γεγονός ότι οι Πολωνοί αφενός αποτελούν την πιο πολυπληθή ομάδα μεταναστών, αφετέρου επιδεικνύουν μια συμπεριφορά η οποία διχάζεται ανάμεσα στην πλήρη παθητικότητα και δουλικότητα απέναντι στην κρατική εξουσία και τους κοινωνικούς θεσμούς –πανομοιότυπα με τη συμπεριφορά τους απέναντι στους κτηματίες-αφεντικά τους στην Πολωνία– και την ακραία ελευθερία που αγγίζει τα όρια της ασυδοσίας, εντυπωσιάζουν τον ερευνητή. Στόχος του γίνεται η μελέτη και κατανόησή της, που θα οδηγήσει στην ερμηνεία και, φυσικά, τον έλεγχό της⁴⁷.

Η μεγάλη αξία της διευρυμένης αυτής έρευνας που αναλαμβάνει να διεκπεραιώσει ο Thomas, με τη συνεργασία ενός νεαρού Πολωνού με σπουδές στη Φιλοσοφία, του Florian Znaniecki, τον οποίο φέρνει από την πατρίδα του στο Σικάγο, δεν έγκειται μόνο στο αντικείμενό της αλλά και στις μεθόδους κι ερευνητικές τεχνικές που χρησιμοποιεί. Οι ερευνητές καινοτομούν. Εγκαταλείποντας ως ακατάλληλη κι αναποτελεσματική για την υλοποίηση των ερευνητικών στόχων τους την παλιά τεχνική της «Διερεύνησης των Κοινωνικών Συνθηκών», η οποία, αγνοώντας την αλληλεπίδραση ανθρώπου-κοινωνίας, θα τους έδινε στοιχεία μόνον από την επίδραση των εξωτερικών, και δη κοινωνικών, παραγόντων στη συμπεριφορά των Πολωνών μεταναστών, εισάγουν την τεχνική της «Ιστορίας Ζωής» των υποκειμένων. Η νέα τεχνική, σύμφωνα με τις απόψεις τους, θα τους επέτρεπε να κατανοήσουν τον τρόπο ζωής τους, τόσο στη γενέτειρά τους όσο και στο νέο τόπο εγκατάστασής τους, στη βάση συνεχόμενων αλληλεπιδράσεων ανάμεσα

στην ατομική τους συνείδηση και την αντικειμενική κοινωνική πραγματικότητα⁴⁸.

Προκειμένου να κατανοήσουν όσο το δυνατόν πληρέστερα τους κοινωνικούς παράγοντες που επηρεάζουν τη συμπεριφορά των υποκειμένων της έρευνας, οι δυο ερευνητές χρησιμοποίησαν ως υλικό τους όλα τα διαθέσιμα τεκμήρια, τόσο από τη χώρα μετανάστευσης όσο και από εκείνη της υποδοχής των Πολωνών, που θα τους επέτρεπαν να παρατηρήσουν και να κατανοήσουν τον τρόπο ζωής τους. Κατά τη διάρκεια οκτώ ταξιδιών του στην Πολωνία, ο Thomas κατάφερε να συλλέξει οκτώ χιλιάδες τεκμήρια που άμεσα ή έμμεσα έδιναν στοιχεία για τη ζωή των Πολωνών αγροτών, ανάμεσα στα οποία συγκαταλέγονταν επιστολές από και προς την Πολωνία και την Αμερική, προσωπικές μαρτυρίες με πληροφορίες για την καθημερινή ζωή, τις διαπροσωπικές σχέσεις και τους τρόπους ψυχαγωγίας και διασκέδασης στην πολωνική ύπαιθρο, εφημερίδες και περιοδικά λαογραφικού περιεχομένου. Για τη συλλογή στοιχείων που αφορούσαν στη ζωή των μεταναστών στην Αμερική, τα πράγματα ήταν πιο εύκολα. Οι τοπικές εφημερίδες, τα δικαστικά αρχεία και οι συναντήσεις στην Εκκλησία πρόσφεραν πλούσιο υλικό για την έρευνα. Το σύνολο αυτών των στοιχείων συγκεντρώθηκε, ταξινομήθηκε, αναλύθηκε από τους δύο συνεργάτες, που τους διέκρινε μια υποδειγματική επιστημονική συνεργασία, και αποτέλεσε τη μεγαλύτερη σε διάρκεια, σπουδαιότερη σε ποιότητα και καθοριστικότερη σε σημασία από όλες τις εμπειρικές κοινωνιολογικές έρευνες που είχαν διενεργηθεί στις Η.Π.Α.

Η έρευνα αυτή με τον τίτλο «Οι Πολωνοί Αγρότες στην Ευρώπη και την Αμερική» δημοσιεύτηκε σε πέντε τόμους, δύο χιλιάδων διακοσίων σαράντα τεσσάρων σελίδων συνολικά⁴⁹ και συνέβαλε καταλυτικά στην επιστημονική κατίσχυση της Κοινωνιολογίας και την εδραίωση των κοινωνιολογικών εμπειρικών ερευνών. Η μεγάλη συμβολή της συνίσταται, κατά κύριο λόγο, στον εμπλουτισμό της μεθοδολογίας των εμπειρικών ερευνών με την ποσοτική ανάλυση, που πρώτη φορά χρησιμοποιείται από ερευνητές, αλλά και στους διαφοροποιημένους, σε σχέση μ' εκείνους των προγενέστερων ερευνών, στόχους της. Για πρώτη, επίσης, φορά μια εμπειρική έρευνα δεν αρκείται σε μια ψυχρή και ουδέτερη περιγραφή κοινωνικών φαινομένων και συνθηκών, αλλά επεκτείνεται στην προσπάθεια κατανόησης και συσχετισμού αυτών με την κοινωνική δράση των «υποκειμένων», προσβλέποντας στη βελτίωση της κοινωνίας.

Πραγματικά, οι δύο ερευνητές χρησιμοποίησαν τις προσωπικές

μαρτυρίες, τις επιστολές και τις ιστορίες ζωής για να κατανοήσουν τους λόγους της «παρεκκλίνουσας» συμπεριφοράς των Πολωνών μεταναστών προκειμένου να τους ελέγξουν και να βοηθήσουν, κατ' αυτόν τον τρόπο, τα άτομα στην ομαλή ένταξή τους στο νέο περιβάλλον τους. Αξιοποιώντας τα πορίσματα της Κοινωνικής Ψυχολογίας που είχε αναπτύξει στο Σικάγο ο George Herbert Mead⁵⁰, ανέλυσαν αφενός τις τρέχουσες αντικειμενικές συνθήκες, αφετέρου τις προϋπάρχουσες τάσεις των «υποκειμένων», ώστε να κατανοήσουν τη δράση τους ως αποτέλεσμα συνεχόμενης διαντίδρασης κι αλληλεπίδρασης του ατομικού και του κοινωνικού στοιχείου. Κι αυτό γιατί, κατά την άποψή τους, η ερμηνεία της κοινωνικής συμπεριφοράς των μεταναστών προϋπέθετε τη γνώση του υποκειμενικού νοήματος που απέδιδαν οι ίδιοι σ' αυτή⁵¹. Μετά απ' αυτό, κατέληξαν στο εξής συμπέρασμα. Υπεύθυνες κατά ένα μεγάλο ποσοστό για την «κοινωνική αποδιοργάνωση» των Πολωνών μεταναστών ήταν η περιθωριακή τους θέση σε μια κοινωνία ραγδαίων κοινωνικών μεταβολών και η απουσία κοινοτικών δεσμών ανάμεσα σ' αυτούς και τους γηγενείς, συνέπεια της διαφορετικής νοοτροπίας και στάσης ζωής τους.

Αυτή η ανάδειξη των σχέσεων αλληλεπίδρασης μεταξύ ατόμων και κοινωνίας και των συνεπειών τους στην ανθρώπινη ζωή, είχε μεγάλη σημασία για τη μελέτη του επίκαιρου φαινομένου της μετανάστευσης, όπου κυριαρχούσαν οι βιολογικές, ρατσιστικές και εθνοκεντρικές θεωρίες, οι οποίες, επιχειρώντας να ερμηνεύσουν στη βάση ενδογενών παραγόντων την ανθρώπινη συμπεριφορά, αγνοούσαν την ουσιαστική επιρροή που ασκεί το περιβάλλον επί των ατόμων⁵². Πιο σημαντικό, ωστόσο, ακόμη ήταν το γεγονός ότι συνέτεινε στο να καθιερωθεί πλέον, μέσα από τα πορίσματα μιας εμπειρικής έρευνας, ο κοινωνικός τομέας ως διακριτή και νόμιμη περιοχή έρευνας. Κι αυτό αποτελεί ουσιαστική συμβολή της έρευνας των Thomas-Znaniecki στην ανάπτυξη και την εδραίωση της επιστήμης της Κοινωνιολογίας⁵³.

Εν τούτοις, η σημασία της έρευνας για τους Πολωνούς μετανάστες δεν εξαντλείται σε όσα προαναφέραμε. Ακόμη μεγαλύτερη είναι η συμβολή της στην πολιτική που ακολούθησαν οι Η.Π.Α. από τη δεκαετία του 1920 σε μια συστηματική προσπάθεια αμερικανοποίησης όλων των μεταναστών που είχαν συσσωρευθεί κι εξακολουθούσαν να συρρέουν στη χώρα με τις άφθονες παραγωγικές πηγές, προκειμένου η τελευταία ν' αποφύγει κλυδωνισμούς που θα έθεταν σε κίνδυνο την οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική ισορροπία της⁵⁴.

Το έργο του Thomas θα συνεχίσει ο Robert Park, ο άλλος μεγάλος πρωτοπόρος στις εμπειρικές κοινωνιολογικές έρευνες που θα αναδείξει το Πανεπιστήμιο του Σικάγου⁵⁵. Ο Park, ανήσυχος κι ανικανοποίητος πνεύμα όπως κι ο Thomas, άρχισε την καριέρα του, τελειώνοντας τις σπουδές του στο Πανεπιστήμιο της Μινεσότα, ως δημοσιογράφος στρατευμένος στην αποκάλυψη κι ανάδειξη των άσχημων πτυχών της κοινωνικής ζωής και τη θεραπεία τους (muckrakers)⁵⁶. Αργότερα, τον βρίσκουμε να σπουδάζει για ένα διάστημα στο Πανεπιστήμιο του Michigan κοντά στο Dewey, όπου κι έρχεται σ' επαφή με τη φιλοσοφία του πραγματισμού, ενώ στη συνέχεια γίνεται φοιτητής του William James στο Πανεπιστήμιο του Harvard. Οι «εσωτερικές» μετακινήσεις του από πανεπιστήμιο σε πανεπιστήμιο της ίδιας χώρας, φαίνεται να μην ικανοποιούν τις επιστημονικές ανησυχίες και προσδοκίες του Park, ο οποίος θα φύγει για δυο χρόνια στη Γερμανία, όπου θα σπουδάσει κατ' αρχάς Κοινωνιολογία στο Βερολίνο κοντά στο George Zimmel και στη συνέχεια Φιλοσοφία στη Χαϊδελβέργη κοντά στο W. Windelband, με τον οποίο και θα εκπονήσει διδακτορική διατριβή με θέμα «Οι μάζες και το κοινό»⁵⁷. Η ανικανοποίητη φύση του και η έντονη δημοσιογραφική διάθεσή του σε συνδυασμό με τις κοινωνικές ανησυχίες του, θα τον οδηγήσουν πίσω στην Αμερική στη θέση του βοηθού του Booker T. Washington, στο Ινστιτούτο Tuskegee της Αλαμπάμα, όπου και θα παραμείνει τελικά για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα δέκα περίπου χρόνων, ασχολούμενος με προβλήματα φυλετικών διαφορών και κοινωνικών σχέσεων που κυριαρχούν στο Νότο⁵⁸.

Το συγκεκριμένο Ινστιτούτο ήταν ένα ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα χρηματοδοτούμενο, σύμφωνα με την αρχή της φιλανθρωπίας, από Βόρειους μεγαλοεπιχειρηματίες όπως ο Rockefeller, ο Carnegie, ο Vanderbilt, ο Morgan ..., που είχε ως στόχο του να προετοιμάσει εκπαιδευτικούς για την τεχνική εκπαίδευση, οι οποίοι στη συνέχεια θα εκπαίδευαν τους νεωστί απελευθερωμένους Μαύρους, με απώτερο σκοπό να τους καταστήσουν καλούς τεχνίτες, πρόθυμους, πειθήνιους και υπεύθυνους εργάτες για τα εργοστάσια των Λευκών βιομηχάνων⁵⁹. Ήταν, δηλαδή, ένα από εκείνα τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα τα οποία, προωθώντας την ιδεολογία της ανωτερότητας της λευκής φυλής, που υιοθετούσε αναντίρρητα, εξάλλου, και ο Νέγρος(!) Παιδαγωγός-πρόεδρος του Washington, και νομιμοποιώντας τη θέση των Μαύρων ως κατάλληλων μόνο για την κατάληψη υποδεέστερων θέσεων στον καταμερισμό εργασίας, δικαίωνε την επικρατούσα οικονομική, κοινωνι-

κή και πολιτική ανισότητα και διαιώνιζε την κρατούσα τάξη πραγμάτων⁶⁰. Σ' αυτό το Εκπαιδευτικό Ίδρυμα έμεινε ο Park μέχρι το 1913, οπότε και συναντήθηκε με το W. Thomas σ' ένα συνέδριο που πραγματοποιήθηκε στο Tuskegee τη χρονιά εκείνη, με θέμα του τις φυλετικές διαφορές.

Η συνάντηση Park και Thomas και η αμοιβαία συμπάθεια κι εκτίμηση που αναπτύχθηκε ανάμεσά τους, είχαν καταλυτικές συνέπειες τόσο για τον ανήσυχο Κοινωνιολόγο όσο και για το Πανεπιστήμιο του Σικάγου. Από το 1914, και ύστερα από πρόσκληση του Thomas, ο Park θα ενταχθεί στη δύναμη του ακαδημαϊκού προσωπικού του Τμήματος Κοινωνιολογίας και Ανθρωπολογίας του παραπάνω Πανεπιστημίου ως Κοινωνιολόγος κι από τη θέση αυτή θα μεταβάλει την πόλη του Σικάγου σ' ένα κοινωνιολογικό εργαστήριο, καθιστώντας το Τμήμα Κοινωνιολογίας και Ανθρωπολογίας σημείο αναφοράς της κοινωνιολογικής κοινότητας των Η.Π.Α⁶¹.

Ο Park, ως Κοινωνιολόγος, εξακολουθεί να διαπνέεται από την ίδια εκείνη διάθεση που κατηύθυνε παλιότερα τη δημοσιογραφική του δράση και να διακατέχεται από την επιθυμία να συμβάλλει στη διόρθωση των τρωτών της αμερικανικής κοινωνίας. Θέτει, λοιπόν, το εύρος των κοινωνιολογικών του γνώσεων και την ικανότητα υλοποίησης εμπειρικών ερευνών που τον διακρίνει, στην υπηρεσία των κοινωνικών ευαισθησιών του και του διακαούς πόθου του να συμβάλει στη βελτίωση της κοινωνίας, τόσο σε τοπικό όσο και σε εθνικό επίπεδο. Επίκεντρο του ενδιαφέροντός του γίνεται η συμπεριφορά των Αμερικανών απέναντι στους ξένους γενικά και τις ιδιαίτερες εθνοτικές μειονότητες ειδικότερα, που συγκεντρώνονται στις Η.Π.Α. ως συνέπεια του μεταναστευτικού ρεύματος, που κατακλύζει την Αμερική στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Οι εμπειρικές έρευνες που διεξάγει στο Σικάγο⁶² είτε αυτός είτε οι μεταπτυχιακοί φοιτητές του⁶³ έχουν ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη μιας ιδιαίτερης, νεοεμφανιζόμενης περιοχής της Κοινωνιολογίας, της Οικολογίας των Πόλεων ή, κατ' άλλους, Αστικής Κοινωνιολογίας και την ανάδειξη του Πανεπιστημίου του Σικάγου σε πρωτοπόρο στον τομέα των εμπειρικών ερευνών⁶⁴, οι οποίες κατά τη δεκαετία του 1920 θεωρούνται ύψιστης σπουδαιότητας επιστημονικές δραστηριότητες.

Η αξιοποίηση των Εμπειρικών Κοινωνιολογικών Ερευνών από τα οικονομικά κέντρα εξουσίας

Το γόητρο που απολαμβάνουν οι κοινωνικές εμπειρικές έρευνες στην αμερικάνικη κοινωνική πραγματικότητα των αρχών της δεκαετίας του '20, όπως και το έντονο ενδιαφέρον για την προώθηση των Κοινωνικών Επιστημών γενικά και της Κοινωνιολογίας ειδικότερα που επιδεικνύει η πανεπιστημιακή κοινότητα σ' αυτή τη χρονική περίοδο, δεν είναι ανεξάρτητα από τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες, οι οποίες διαμορφώνονται στις Η.Π.Α. με τη λήξη του Α' Παγκόσμιου πολέμου.

Το τέλος του Α' Παγκοσμίου πολέμου αποτελεί μια ουσιαστική τομή στην ιστορία των Η.Π.Α., καθώς σηματοδοτεί τη λήξη της απομόνωσης και την ένταξή τους στις υπερδυνάμεις του πλανήτη⁶⁵. Στην οικονομική ζωή της χώρας κυριαρχούν ο εξορθολογισμός και η γραφειοκρατική οργάνωση, που έχουν ως συνέπειά τους τη συσσώρευση τεράστιου πλούτου από την κυρίαρχη τάξη. Όσο, όμως, αυξάνεται η οικονομική ευρωστία αυτής, τόσο διογκώνεται η κοινωνική αντίδραση και επιτείνεται η κοινωνική ένταση, που κάνει ορατή στον ορίζοντα την πιθανότητα μιας ταξικής σύγκρουσης⁶⁶. Είναι, συνεπώς, επιβεβλημένο να βρεθούν επείγοντως τρόποι που θα επιτρέψουν στην ανώτερη κοινωνικο-οικονομική τάξη να διατηρήσει τα κεκτημένα της, υλικά αγαθά και εξουσία. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, οι εκπρόσωποι των οικονομικών κέντρων εξουσίας στρέφονται σε μια αγωνιώδη αναζήτηση ερεισμάτων για την προάσπιση και διατήρηση των συμφερόντων τους, η οποία τους οδηγεί στις Κοινωνικές Επιστήμες και τους Κοινωνικούς Επιστήμονες⁶⁷. Ο λόγος είναι προφανής. Τη συνηγορία για κοινωνικές βελτιώσεις και ριζικές αλλαγές, την οποία εκφράζουν αντίστοιχα προοδευτικοί μεταρρυθμιστές και ριζοσπάστες υποστηρικτές της κοινωνικής ισότητας και δικαιοσύνης, μόνον ένας νέου τύπου διανοούμενος με κύρος κι αυθεντία ειδικού θα μπορούσε να αντιμετωπίσει. Κι αυτός είναι ο Κοινωνικός Επιστήμονας, ο επιφορτισμένος με την καλλιέργεια των Κοινωνικών Επιστημών ακαδημαϊκός δάσκαλος, για το λόγο ότι η επιστημονική ουδετερότητα που απαιτεί το έργο του τον έχει εθίσει στον αυτοέλεγχο, που του επιτρέπει να αντιμετωπίζει κοινωνικά φαινόμενα και καταστάσεις «αντικειμενικά», χωρίς συναισθηματική φόρτιση και να εξευρίσκει λύσεις ορθολογικές που συμβάλλουν στον έλεγχο της κοινωνικής πραγματικότητας.

Στα πλαίσια αυτά, αρχίζει να εκδηλώνεται από τις αρχές της δεκαετίας του '20 έντονο το ενδιαφέρον της οικογένειας Rockefeller προς τις Κοινωνικές Επιστήμες, το οποίο βρίσκει την έκφρασή του τον Οκτώβριο του 1918 στην ίδρυση – με τη διάθεση του ποσού των εβδομήντα τεσσάρων εκατομμυρίων δολαρίων – του Φιλανθρωπικού Ιδρύματος Laura Spelman Rockefeller Memorial⁶⁸. Το εν λόγω Ίδρυμα, το οποίο αφιερώνεται από το Rockefeller τον Πρεσβύτερο στη μνήμη της συζύγου του που απεβίωσε το Δεκέμβριο του 1915, έρχεται να προστεθεί στα άλλα τρία προϋπάρχοντα της οικογένειας, το Rockefeller Institute, το Συμβούλιο Γενικής Εκπαίδευσης και το Ίδρυμα Rockefeller, ιδρυθέντα αντίστοιχα το 1901, 1902 και 1913.

Καθώς με τα τρία ήδη υπάρχοντα Φιλανθρωπικά Ιδρύματα η οικογένεια Rockefeller είχε εκφράσει – τα, καθόλου ουδέτερα, είναι αλήθεια – φιλάνθρωπα αισθήματά της για βασικούς τομείς της κοινωνικής ζωής, την υγεία και την παιδεία, το ενδιαφέρον του ιδρυτή του νεοσύστατου Ιδρύματος στρέφεται στην κοινωνική πρόνοια και την παιδική μέριμνα, πεδία στα οποία επικέντρωνε την προσοχή και τη δράση της η εκλιπούσα. Ο συγκεκριμένος προσανατολισμός, όμως, του Ιδρύματος δεν ικανοποιεί το διοικητικό του συμβούλιο, που τον θεωρεί μικρόπνοο και περιορισμένης εμβέλειας για τη δεδομένη ιστορική συγκυρία. Το Laura Spelman Rockefeller Memorial έπρεπε, κατά τη γνώμη του, να διαπνέεται από μια νέα φιλοσοφία, συμβατή με τις ανάγκες που αντιμετώπιζε η μεταπολεμική αμερικανική κοινωνία, να επιδιώκει στόχους πιο διευρυμένους και επίκαιρους και να ακολουθεί μια στρατηγική άμεσης και ουσιαστικής, αλλά συγκαλυμμένης παρέμβασης στην κοινωνική ζωή.

Ο νέος προσανατολισμός του Ιδρύματος, έτσι όπως ορίστηκε από το διοικητικό του συμβούλιο, απαιτούσε για την υλοποίησή του τον κατάλληλο διευθύνοντα νου, έναν άνθρωπο ικανό να μεταφράσει τους προτεινόμενους στόχους σε πρακτική, που θ' απάλλασσε, παράλληλα, την οικογένεια Rockefeller από τον κίνδυνο να δεχθεί δημόσιες κριτικές για κατάχρηση εξουσίας μέσω του Ιδρύματός της, παρόμοιες μ' εκείνες του παρελθόντος⁶⁹. Άρχισε, λοιπόν, για την εξεύρεσή του μια προσεκτική κι επίμονη αναζήτηση ανάμεσα στους ακαδημαϊκούς που στελέχωναν Πανεπιστήμια ή άλλα Φιλανθρωπικά Ιδρύματα, η οποία οδήγησε τελικά στην επιλογή ως διευθυντή του εν λόγω Ιδρύματος του Beardsley Ruml, ενός νέου επιστήμονα, διδάκτορα του Πανεπιστημίου του Chicago, σχετικά άγνωστου στο ευρύ κοινό.

Η πρόσληψη του Ruml αποτελείούσε την ιδανική λύση, καθώς ικανοποιούσε και τους δυο προαναφερθέντες στόχους. Το γεγονός ότι αυτός αφενός δεν αποτελούσε γνωστή ακαδημαϊκή προσωπικότητα, αφετέρου είχε διατελέσει κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου συνεργάτης του Υπουργείου Άμυνας ως μέλος του τμήματος διανοητικών μετρήσεων (mental testing) και στη συνέχεια σύμβουλος για θέματα εργασιακών σχέσεων στη βιομηχανία, ενώ αυτή την περίοδο εργαζόταν ως γραμματέας του προέδρου του Ιδρύματος Carnegie, James Angel, πρώην καθηγητή του Πανεπιστημίου του Chicago και άρτι επιλεγέντος προέδρου του Πανεπιστημίου του Yale, παρείχε στο διοικητικό συμβούλιο του Ιδρύματος Laura Spelman Rockefeller Memorial, όλα τα εχέγγυα για την ευδωση των στόχων που έθετε. Και δε διαψεύστηκε στις προσδοκίες του⁷⁰.

Ο Ruml, κατ' αρχάς, διέθεσε όλο το χρονικό διάστημα από το Μάιο που έγινε η πρόσληψή του μέχρι τον Οκτώβριο του 1922 στην επισταμένη μελέτη της κοινωνικής πραγματικότητας των Η.Π.Α., με στόχο να βρει αποτελεσματικούς τρόπους επίλυσης των πρακτικών προβλημάτων που αντιμετώπιζε μεταπολεμικά η αμερικανική κοινωνία. Η εμβάθυνση στα κοινωνικά φαινόμενα και προβλήματα υπό το πρίσμα της φιλοσοφίας του πραγματισμού, η οποία βρισκόταν στην ακμή της την εποχή εκείνη και την οποία ενστερνιζόταν ο τεχνοκράτης αυτός μάντζερ, τον έπεισε ότι το καταλληλότερο μέσο για την επίτευξη των στόχων του ήταν οι Κοινωνικές Επιστήμες, διαπνεόμενες από το πνεύμα των Φυσικών Επιστημών. Ήταν σαφές γι' αυτόν ότι η αντιμετώπιση των σύνθετων κοινωνικών προβλημάτων της αναπτυσσόμενης αμερικανικής κοινωνίας από την κυβέρνηση, τους οργανισμούς κοινωνικής πρόνοιας, τις επιχειρήσεις και τις βιομηχανίες, προϋπέθετε βαθιά γνώση, ερευνητικά ελεγμένη και εμπειρικά τεκμηριωμένη, της κοινωνικής πραγματικότητας. Τη συγκεκριμένη γνώση μπορούσαν να προσφέρουν μόνον οι Κοινωνικές Επιστήμες –στις οποίες ο Ruml συγκατέλεγε την Κοινωνιολογία, την Εθνολογία, την Ανθρωπολογία, την Ψυχολογία, καθώς και κάποιους τομείς της Επιστήμης της Οικονομίας, της Ιστορίας, της Πολιτικής Επιστήμης και της Βιολογίας— ως εμπειρικές επιστήμες.

Με βαθιά την πίστη ότι οι Κοινωνικές Επιστήμες μπορούν να προσφέρουν λύση στα πολυσύνθετα προβλήματα της σύγχρονης κοινωνίας, συντείνοντας ταυτόχρονα στην εξασφάλιση του κοινωνικού ελέγχου, ο Ruml υπέβαλε τον Οκτώβριο του 1922 στο διοικητικό συμβούλιο του Laura Spelman Rockefeller Memorial μια ε-

κτεταμένη κι ολοκληρωμένη πρόταση για τον προσανατολισμό και τη στρατηγική που το Ίδρυμα έπρεπε, κατά την άποψή του, να ακολουθήσει⁷¹. Σ' αυτή του την πρόταση, ο Ruml εισηγούταν, τα είκοσι εκατομμύρια δολάρια που προορίζονταν για επιχορηγήσεις κοινωνικών υπηρεσιών κι οργανισμούς κοινωνικής πρόνοιας να διατεθούν για την ανάπτυξη των Κοινωνικών Επιστημών και την παραγωγή ερευνητικού έργου με στόχο τον προσδιορισμό ενός corpus τεκμηριωμένων και κοινά αποδεκτών γενικών αρχών που διέπουν την ανθρώπινη συμπεριφορά και τα κίνητρά της, τόσο σε ατομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Τα πορίσματα αυτών των ερευνών έπρεπε επιπλέον, σύμφωνα με τις απόψεις του, να κοινοποιηθούν στο πλατύ κοινό⁷², ώστε να γίνουν ευρέως γνωστά αποκτώντας, έτσι, τη νομιμοποίηση που θα επέτρεπε τη χρησιμοποίησή τους ως θέσφατων από την άρχουσα τάξη, προκειμένου αυτή να διατηρήσει την κυριαρχία της.

Η πρόταση του Ruml, που στην προσπάθεια να κάνει σεβαστές τις θέσεις του από το διοικητικό συμβούλιο του Ιδρύματος είχε την αμέριστη υποστήριξη του Raymond Fosdick, νομικού συμβούλου του Ιδρύματος και της οικογένειας Rockefeller αλλά και προσωπικού φίλου του Rockefeller Junior, έτυχε της γενικής επιδοκίμασias, γεγονός που του παρείχε την ελευθερία να διαθέσει τους πόρους του Memorial προς την κατεύθυνση της καλλιέργειας των Κοινωνικών Επιστημών⁷³. Πρώτη του, λοιπόν, ενέργεια αμέσως μετά την έγκριση της πρότασής του ήταν η διερεύνηση της θέσης που κατείχαν γενικά οι Κοινωνικές Επιστήμες στην πανεπιστημιακή κοινότητα των Η.Π.Α. και η χαρτογράφηση των Πανεπιστημίων που έδιναν έμφαση στη «θεραπεία» τους, προκειμένου να τα συνδράμει οικονομικά προς αυτή την κατεύθυνση. Προς το σκοπό αυτό, αρχίζει να επισκέπτεται μεγάλα Πανεπιστήμια της χώρας που έχουν ενσωματώσει στα προγράμματά τους τις Κοινωνικές Επιστήμες, το Columbia, το University of Chicago, της Pennsylvania, της Iowa και της North Carolina, ώστε να αποκτήσει προσωπική αντίληψη για τα ερευνητικά προγράμματα που εκπονούν, ενώ παράλληλα επιφορτίζει τον Οικονομολόγο Laurence Frank με την υποχρέωση να του επισημάνει τα Πανεπιστήμια που προσφέρουν μεταπτυχιακές σπουδές στις Κοινωνικές Επιστήμες. Η έρευνα του Laurence Frank απέδειξε ότι δεκαπέντε Πανεπιστήμια των Η.Π.Α. διαθέτουν τέτοιους κύκλους μεταπτυχιακών σπουδών κι απ' αυτά μόνον του Chicago, του Wisconsin, του Columbia και του Harvard παρέχουν μετά την ολοκλήρωση αυτών διδακτορικό τίτλο σπουδών⁷⁴.

Μετά απ' αυτές τις πρώτες ενέργειες κι έχοντας πλήρη γνώση της κατάστασης που επικρατεί στο χώρο των Κοινωνικών Επιστημών σε ερευνητικό επίπεδο, ο Ruml αρχίζει να επιχορηγεί συστηματικά τα Πανεπιστήμια που καλλιεργούν τις συγκεκριμένες επιστήμες παρέχοντας χρήματα τα οποία προορίζονται για απόκτηση – από τα εξειδικευμένα στις Κοινωνικές Επιστήμες Τμήματά τους – της απαραίτητης υλικοτεχνικής υποδομής, πρωτίστως, όμως, για την εκπόνηση ερευνητικών προγραμμάτων και τη διενέργεια εμπειρικών ερευνών σ' αυτή την επιστημονική περιοχή⁷⁵. Και βέβαια, το Πανεπιστήμιο που παίρνει τη μερίδα του λέοντος απ' αυτές τις συστηματικά προσφερόμενες επιχορηγήσεις είναι εκείνο του Chicago, όχι μόνον επειδή ο Ruml τύχαινε να είναι απόφοιτός του, αλλά κυρίως επειδή το συγκεκριμένο Πανεπιστήμιο κατέχει την πρώτη θέση ανάμεσα στα Ανώτατα Ιδρύματα που προάγουν συστηματικά τις εμπειρικές έρευνες⁷⁶.

Στην Αμερική της δεκαετίας του 1920, λοιπόν, οι εμπειρικές έρευνες χρησιμοποιούνται κυρίως ως μέσα για τη διαιώνιση της ηγεμονίας της άρχουσας τάξης και τη διατήρηση της κοινωνικής ισορροπίας⁷⁷. Στα πλαίσια αυτά, δεν είναι τυχαίο που η γενιά των Κοινωνιολόγων αυτής της δεκαετίας προσανατολίζεται στην πλειονότητά της προς αυτές, ούτε που το Πανεπιστήμιο του Chicago, η συμβολή του οποίου στην ανάπτυξη κι εδραίωσή τους είναι ανεκτίμητη, προσλαμβάνει το 1927 στο Τμήμα Κοινωνιολογίας τον William Ogburn, έναν καθαρά εμπειριστή Κοινωνιολόγο, με μετακίνησή του από το Πανεπιστήμιο Columbia, το Τμήμα Κοινωνιολογίας του οποίου όλα αυτά τα χρόνια έδινε έμφαση –σ' έναν ανοιχτό ανταγωνισμό με το αντίστοιχο του Chicago– στις εμπειρικές έρευνες⁷⁸.

Η συμβολή του Ogburn στην εδραίωση της Κοινωνιολογίας ως εμπειρικής επιστήμης, όπως αρχίζει να διαμορφώνεται αυτή στα τέλη της δεκαετίας του '20 στις Η.Π.Α., είναι καταλυτική. Σ' αυτόν οφείλεται η ανάδειξη της αξιολογικής ουδετερότητας σε πρώτιστο καθήκον του Κοινωνιολόγου, γεγονός που συντελεί στο σαφή διαχωρισμό του ρόλου του επιστήμονα από εκείνον του ενεργού πολίτη και μεταρρυθμιστή. Ο Ogburn είναι, εξάλλου, ο Κοινωνιολόγος που, συμβάλλοντας στη μετατόπιση του κέντρου βάρους του κοινωνιολογικού ενδιαφέροντος από τις εκτεταμένες θεματικά μακροκοινωνιολογικού επιπέδου έρευνες στις μικρής έκτασης εξειδικευμένες ποσοτικές, θα διαμορφώσει την επαγγελματική ιδεολογία της αμερικανικής Κοινωνιολογίας⁷⁹. Ο προσανατολισμός του προς μια επιστημονικά θεμελιωμένη Κοινωνιολογία σε σαφώς

αντίθετη κατεύθυνση από εκείνον των πρώτων Κοινωνιολόγων του Πανεπιστημίου του Chicago, που είχαν ως απώτερο στόχο τους τη βελτίωση της κοινωνίας, φαίνεται ξεκάθαρα μέσα από την προεδρική του ομιλία στην Αμερικανική Κοινωνιολογική Εταιρεία το 1929, χρονιά του μεγάλου Κραχ.

«Ο ρόλος της Κοινωνιολογίας ως επιστήμης, περιορίζεται απλά στην αντικειμενική εξέταση και μελέτη του κόσμου στον οποίο ζούμε, χωρίς να επεκτείνεται στη μεταρρύθμιση και βελτίωση αυτού. Οι Κοινωνιολόγοι, βέβαια, ως άτομα και ως πολίτες, μπορεί να επιθυμούν βαθιά αφενός να παράγουν γνώσεις που συμβάλλουν στην ανθρώπινη πρόοδο, αφετέρου να συμμετέχουν ενεργά σε δραστηριότητες προς βελτίωση της κοινωνίας. Ωστόσο, η ευθύνη τους ως επιστημόνων απαιτεί να καταπιέζουν τα συναισθήματά τους και να χαλιναγωγούν τη φαντασία τους αποδεχόμενοι μόνον τις ερευνητικά επιβεβαιωμένες θέσεις. Γιατί μόνο με τη συσσώρευση νέων γνώσεων, τεκμηριωμένων δια της τεχνικής της ποσοτικής ανάλυσης μπορεί ν' αναπτυχθεί η Κοινωνιολογία ως επιστήμη. Οι αξιολογικές κρίσεις και οι ηθικές προσεγγίσεις δεν προσιδιάζουν στη φύση της ούτε προάγουν το έργο της. Κι αν στο παρελθόν οι μεγάλοι Κοινωνιολόγοι ήταν Κοινωνικοί Φιλόσοφοι που αντιμετώπιζαν την Κοινωνιολογία θεωρητικά, σήμερα η Κοινωνιολογία διαχωρίζεται δραστικά από την Κοινωνική Φιλοσοφία, αφού η τελευταία αυτή δεν μπορεί να εγείρει αξιώσεις επιστήμης, καθώς το αντικείμενό της δεν αποτελεί παρά εξορθολογισμό των επιθυμιών μας. Ο σύγχρονος Κοινωνιολόγος είναι πρωταρχικά στατιστικολόγος. Αναλαμβάνει να επιτελέσει, στο μεγαλύτερο μέρος του χρόνου του, ένα έργο σκληρό, επίπονο και βαρετό πολλές φορές, που, όμως, το ομορφαίνει ο επιστημονικός του χαρακτήρας και το καταξιώνει η συμβολή του στην ανάδειξη και αποδοχή από την κοινωνία της Κοινωνιολογίας ως επιστήμης, στην αναγνώριση, μ' άλλα λόγια, του επιστημονικού της status⁸⁰.

Συμπέρασμα

Αυτή η θεωρητική σύλληψη της Κοινωνιολογίας με έντονα τα στοιχεία του θετικισμού, που εκφράζονται με την έμφαση στις εμπειρικές έρευνες και την αξιολογικά ουδέτερη κρίση, βρήκε άμεση ανταπόκριση από ένα μεγάλο ποσοστό των Αμερικανών Κοινωνιολόγων. Οπαδοί της έγιναν στην πλειονότητά τους οι νέοι α-

καθημαϊκοί δάσκαλοι κι ερευνητές, οι οποίοι, στην προσπάθειά τους ν' αναρριχηθούν επαγγελματικά και να καταξιωθούν κοινωνικά, έθεσαν την Κοινωνιολογία στην υπηρεσία του αμερικανικού κατεστημένου επιφορτίζοντάς την με το καθήκον να προκαλέσει την άκριτη αποδοχή της δομής και λειτουργίας της υπάρχουσας κοινωνίας διασφαλίζοντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, τη διατήρησή της. Κάποιες φωνές διαμαρτυρίας που ακούστηκαν στη δεκαετία του 1930 δεν κατάφεραν να ανακόψουν την πορεία της επιστήμης της Κοινωνιολογίας προς τον εμπειρισμό. Τα οικονομικά κέντρα εξουσίας της Αμερικής του μεσοπολέμου, μέσα από τις επιχορηγήσεις που πρόσφεραν τα Φιλανθρωπικά τους Ιδρύματα, είχαν προδιαγράψει το μέλλον της. Οι Κοινωνιολόγοι, από επιστήμονες-λόγιοι μεταβλήθηκαν σε τεχνικούς γνώσεων⁸¹.

Σημειώσεις

1. S. P. Hayes, *The Response to Industrialism 1855-1914*, Chicago, The University of Chicago Press, 1957, p. 157.
2. D. L. Brubaker, *Social Studies in a Mass Society*, Scranton, Pennsylvania, International Textbooks Co., 1969, p. 51.
3. Ch. E. Merriam, *Civic Education in the United States, U.S.A.*, Ch. Scribner' Sons, 1934, p. 125 και Σπ. Ράσης, «Η Γένεση του Κοινωνικού Ελέγχου στη Σύγχρονη Κοινωνιολογία», *Τα Εκπαιδευτικά*, No 4 (Καλοκαίρι 1986), σσ. 31-42.
4. M. Lybarger, "Origin of the Modern Social Studies 1900-1916", *History of Education Quarterly*, vol. 23, No 4 (Winter 1983), pp. 459-466.
5. Η βιομηχανική ανάπτυξη και η οικονομική ακμή των Η.Π.Α. μετά τον Εμφύλιο πόλεμο είναι ένα θέμα που έχει γίνει αντικείμενο πολλών μελετών. Ενδεικτικά αναφέρουμε: Thomas C. Cohran and William Miller, *The Age of Enterprise: A Social History of Industrial American*, N.Y., Harper & Row, 1961 και Howard Mumford Jones. *The Age of Energy: Varieties of American Experience 1865-1915*, N.Y., The Viking Press, 1973.
6. Mathey Josephson, *The Robber Barons*, N.Y., Harcourt, Brace & World, 1962 και John Tripple, "The Robber Baron in the Gilded Age: Entrepreneur or Iconoclast?" στο Sidney Fine and Gerald S. Brown (eds) *The American Past: Conflicting Interpretations of Great Issues*, London, The MacMillan Co 1970, pp. 85-108.
7. Ο Mark Twain, στον οποίο χρωστά την πατρότητά του αυτός ο όρος, περιέγραψε με ακρίβεια και παραστατικότητα αυτή την εποχή. Βλ. Mark Twain and Charles Daddley Warner, *The Gilded Age: A Tale of Today*, Indianapolis, The Bobbs-Merrill Co, 1972.

8. Για το σχηματισμό της ανώτερης τάξης στην Αμερική, βλ. Digby Baltzell, *Philadelphia Gentlemen: The Making of a National Upper Class*, N. Y., The Free Press, 1958 και Digby Baltzell, *The Protestant Establishment: Aristocracy and Caste in America*, N. Y., Vintage Books, 1964, pp. 109-156.
9. Robert H. Warker, *Life in the Age of Interprise*, N. Y., G. P. Putman's Sons, 1971 και Russell Lynes, *The Tastemakers*, N. Y. Grosset & Dunlap, 1954 pp. 121-146. Επίσης, για μια έμμεση περιγραφή εκείνης της εποχής βλ. Albert Show, "The Higher Life of New York City", *The Outlook* (Jan. 1896), pp. 132-139.
10. Thorstein Veblen, *Theory of the Leisure Class*, N.Y., A Mentor Book, 1953.
11. Βλ. τις δύο κλασικές μελέτες που πραγματεύονται αυτή την κοινωνική κατάσταση και οι οποίες άσκησαν μεγάλη επίδραση στην πολιτική δράση των προοδευτικών Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημόνων της εποχής. Henry George, *Progress and Poverty*, N. Y., Robert Schalkenbach Foundation, 1946 (α' έκδ. 1880) και Lincoln Steffens, *The Shame of the Cities*, N.Y., Hill & Wang, 1957 (α' έκδ. 1904).
12. Γι' αυτό το αυθεντικά χριστιανικό κίνημα βλ. το έργο του πρωτεργάτη του Walter Rauschenbush, *Christianity and the Social Crisis*, N. Y., Harper & Row, 1964 και για μια γενική θεώρηση το βιβλίο του Charles H. Hopkins, *The Rise of the Social Gospel in American Protestantism 1865-1915*, New Haven, Yale University Press, 1940.
13. Βλ. το κλασικό έργο του Richard Hofstadter, *The Age of Reform*, Vintage Books, 1955, pp. 23-93 και George B. Tindall (ed.) *A Populist Reader: Selections from the Works of American Populist Leaders*. N.Y., Harper Torchbooks, 1966.
14. Zane, L. Miller, *The Urbanization of Modern America*, N.Y., Harcourt Brace, 1973, pp. 63-100 και Sidney Lens, *Radicalism in America*, N. Y., Thomas Crowell, 1969, pp. 149-193.
15. Roberta Ash, *Social Movements in America*, Chicago, Markham Publishing Co., 1972, pp. 127-134 και John Hicks, "The Persistence of Populism", *Minnesota History XXI* (March 1931), pp. 3-20.
16. Για το Προοδευτικό Κίνημα βλ. Richard Hofstadter, όπ. π. και Robert H. Wiebe, *The Search for Order 1877-1920*, N. Y., Hill & Wang, 1967, ενώ για μια θεώρηση του γενικότερου διανοητικού κλίματος της εποχής βλ. David W. Noble, *The Paradox of Progressive Thought*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1958.
17. Βλ. Sidney Fine, *Laissez faire and the General Welfare State*, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1969, pp. 289-351.
18. Το δοκίμιο αυτό με τον τίτλο "Wealth" αρχικά δημοσιεύθηκε στο *North American Review*, 148 (June 1889), για να αποτελέσει αργότερα μαζί με άλλα δοκίμια γύρω από το ίδιο θέμα το βιβλίο του Andrew Carnegie, *The Gospel of Wealth and Other Timely Essays*, Cambridge Mass. Belknap. Press, 1965 (ααε έκδ. 1900). Για το Ευαγγέλιο του Πλούτου βλ. επίσης Gail

Kennedy (ed.) *Democracy and the Gospel of Wealth*, Boston, D. C. Heath & Co., 1949.

19. John Lastett, *Labor and the Left*, N. Y., Basic Books, 1970, pp. 3-28 και Sidney Lens, όπ. π. σσ. 188-191.

20. Για τον Κοινωνικό Δαρβινισμό και την επίδρασή του στην αμερικανική πνευματική ζωή βλ. Richard Hofstadter, *Social Darwinism in American Thought*, Boston, Beacon Press, 1955 και Paul F. Boller Jr. *American Thought in Transition: The Impact of Evolutionary Naturalism 1865-1900*, Chicago, Rand Mc. Nally, 1973, pp. 47-69. Για τον Carnegie και τις κοινωνικές και πολιτικές ιδέες του βλ. Robert Green – Mc Closky, *American Conservatism in the Age of Enterprise 1865-1910*, N. Y., Harper Torchbooks, 1964, pp. 127-167.

21. Φυσικά δεν είναι μόνον η χριστιανική ευσπλαχνία που κατευθύνει τις πράξεις των αστών αλλά και η επιθυμία τους για προβολή και κοινωνική καταξίωση. Βλ. Merle Curti Jurith Green – Roderic Nash, "Anatomy of Giving: Millionaires in the Late Nineteenth Century", *American Quarterly*, XV (Fall 1963), pp. 416-435 και Robert H. Bremner, *American Philanthropy*, Chicago, The University of Chicago Press, 1960, pp. 105-121.

22. Andrew Carnegie, *The Gospel of Wealth*, όπ. π.

23. Merle Curti and Roderic Nash, *Philanthropy in the Shaping of American Higher Education*, New Brunswick, Rutgers University Press, 1965.

24. Σπύρος Ράσης, «Η Βιομηχανική Επανάσταση και η Μεταμόρφωση του Σύγχρονου Πανεπιστημίου: Η περίπτωση των Η.Π.Α.» στο Σήφης Μπουζάκης (επ.) *Επίκαιρα Θέματα Ιστορίας Εκπαίδευσης*, Αθήνα, Gutenberg, 2002, σσ. 639-650.

25. Τα άλλα ιδιωτικά Πανεπιστήμια που ιδρύθηκαν σ' αυτή την ιστορική συγκυρία είναι το Cornell University, το Clark University, και το John Hop-kins University.

26. Για το φιλανθρωπικό έργο του Carnegie Foundation βλ. Ellen Gondliffe Longeman, *The Politics of Knowledge: The Carnegie Corporation, Philanthropy and Public Policy*, Chicago, The University of Chicago Press, 1989.

27. Για την ιστορία της ίδρυσης και δράσης αυτού του Ιδρύματος βλ. John M. Glenn, Lilian Brandt & Emerson Andrews, *Russell Sage Foundation 1907-1946*, New York, Russell Sage Foundation, 1947.

28. Raymond Fosdick, *The Story of the Rockefeller Foundation*, N.Y., Harper, 1962.

29. Βλ. τα διάφορα άρθρα που πραγματεύονται το ρόλο των Foundations σήμερα στο Ellen Gondliffe Lagemann (ed.) *Philanthropic Foundations: New Scholarship, New Possibilities*, Bloomington, Indiana University Press, 1999 και David G. Hammack and Stanton Wheeler, *Social Science in the Making: Essays on the Russell Sage Foundation 1907-1947*, N. Y., Russell Sage Foundation, 1994.

30. Donald Fisher, "The Role of Philanthropic Foundations in the

Reproduction and Production of Hegemony: Rockefeller Foundations and the Social Science”, *Sociology*, 17 (May 1983) pp. 206-233 και Donald Fisher, “American Philanthropy and the Social Sciences: The Reproduction of a Conservative Ideology” στο Robert F. Arnove (ed.) *Philanthropy and Cultural Imperialism*, Bloomington, Indiana University Press, 1982, pp. 233-268.

31. Barry D. Carl and Stanley N. Katz, “Foundation and the Ruling Class Elites”, *Daedalus*, 116 (Winter 1987) pp. 1-40.

32. Την ιστορία αυτού του Πανεπιστημίου καταγράφει ένας από τους πρωταγωνιστές της ίδρυσής του, ο οποίος έπαιξε σημαντικό ρόλο στη σύλληψη και δημιουργία του, ο Βαπτιστής θεολόγος T. W. Goodspeed στο έργο του *A History of the University of Chicago Founded by John D. Rockefeller the First Quarter Century*, Chicago, The University of Chicago Press, 1916. Για μια πιο αυστηρή διαπραγμάτευση του θέματος βλ. Richard J. Storr, *Harper’s University: The Beginings. A History of the University of Chicago*, Chicago, The University of Chicago Press, 1966.

33. John Brubacher and Willis Rudy, *Higher Education in Transition: A History of American College and Universities*, New Brunswick, Transaction, 1996, p. 18.

34. Όπ. π. σσ. 185-6

35. Richard J. Storr, όπ. π. σσ. 20-25.

36. Για το Τμήμα Κοινωνιολογίας και Ανθρωπολογίας έχουν γραφεί πολλές επιμέρους εργασίες. Εδώ βλ. Martin Bulmer, *The Chicago School of Sociology*, Chicago, the University of Chicago Press, 1984, pp. 12-27, Robert E. L. Faris, *Chicago Sociology 1920-1932*, San Francisco, Chandler, 1967, pp. 3-36 και Stefan J. Diner, “Department and Disciplines: The Department of Sociology at the University of Chicago 1892-1920” *Minerva*, 13, (1975), pp. 514-553.

37 Το 1926, χρονιά που απεβίωσε ο Albion Small, το περιοδικό που ίδρυσε ο ίδιος το 1895, το *American Journal of Sociology*, έκανε ένα ειδικό αφιέρωμα για τη ζωή και το έργο του, όπου συνάδελφοι και μαθητές του προέβησαν σε μια πρώτη αποτίμηση της προσφοράς του στην Κοινωνιολογία. Βλ. *American Journal of Sociology*. XXXII (July 1926), pp. 1-58. Μια εικοσαετία αργότερα την προσφορά αυτή καταγράφει λεπτομερώς κι ο Harry Elmer Barnes στο έργο του *An Introduction to the History of Sociology*, Chicago, The University of Chicago Press, 1948, pp. 766-792.

38. Η ανάπτυξη των Κοινωνικών Επιστημών στην Αμερική μετά τον Εμφύλιο πόλεμο, είναι ένα θέμα συνδεδεμένο με τις βαθιές αλλαγές που πραγματοποιούνται στην οικονομία, τις δημογραφικές ανακατατάξεις, την ανάγκη εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων και το αίτημα για παροχή κοινωνικής πρόνοιας. Βλ. Dorothy Ross, “The Development of Social Sciences” στο Alexandra Oleson and John Voss (ed.) *The Organization of Knowledge in Modern America, 1860-1920*, Baltimore, John Hopkins University Press, 1979, pp. 101-113, Dorothy Ross, *The Origins of American Social Science*, Cambridge, Cambridge University Press, 1992, pp. 53-97 και Thomas L. Haskell, *The*

Emergence of Professional Social Science, Baltimore, The John Hopkins University Press, 2000, pp. 91-121.

39. Αυτή η μέθοδος κοινωνικών ερευνών που χρησιμοποιήθηκε στην Αγγλία και την Αμερική στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, συνέβαλε αποφασιστικά στην ευαισθητοποίηση της αμερικανικής κοινωνίας όσον αφορά στα κοινωνικά προβλήματα που αντιμετώπιζε αυτή η χώρα. Βλ. Michael Gordon, "The Social Survey Movement and Sociology in the United States", *Social Problems*, XXI (1973) και Pauline V. Young, *Scientific Social Surveys and Research*, N. Y., Prentice Hall, pp. 55-64.

40. Σχετικά με το θέμα αυτό βλ. την ενδιαφέρουσα εργασία της Mary Furner, *Advocacy and Objectivity: A Crisis in the Professionalization of American Social Science 1865-1905*, Lexington, University of Kentucky Press, 1975.

41. Roscoe Hinkle Jr. and Gisela J. Hinkle, *The Development of Modern Sociology: Its Nature and Growth in the United States*, N. Y., Rondon House, 1968, pp. 1-17, Lewis A. Coser, "American Trends" στο Tom Bottomore and Robert Nisbet (eds) *A History of Sociological Analysis*, N. Y., Basic Books, 1978, pp. 287-306 και Howard W. Odum, *American Sociology: The Story of Sociology in the United States through 1950*, N. Y., Logmans, 1951, pp. 75-94.

42. Για την άνθηση αυτού του τμήματος βλ. Robert E. L. Faris, όπ. π. σσ. 37-122, Martin Blumer, όπ. π. σσ. 109-128 και Stephen G. Diner, όπ. π. σσ. 520-540.

43. Για τη ζωή και την επιστημονική προσφορά του Thomas βλ. τα τέσσερα συνεχόμενα άρθρα του Kimbal Young "Contributions of William Isaac Thomas to Sociology", *Sociology and Social Research* vol. 47 (Oct. 1962), pp. 3-24, (Jan. 1963), pp. 123-137, (April 1963), pp. 251-272 και (July 1963) pp. 381-397.

44. Η σπουδαία αυτή Κοινωνική Λειτουργός, προσωπική φίλη του John Dewey και του G.H. Mead, αγωνίστηκε με απaráμιλλο ζήλο για την προστασία των μεταναστών και των κατατρεγμένων αλλά και για τα δικαιώματα των γυναικών και της αυθεντικής Δημοκρατίας. Βλ. Christopher Lash (ed.) *The Social Thought of Jane Addams*, Indianapolis, Bobbs-Merrill Co., 1965 και Allen Davis, *American Heroine: The Life and Legend of Jane Addams*, London, Oxford University Press, 1973.

45. Για την επιστημονική και κοινωνική δράση του Thomas κατά τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής του στο Σικάγο βλ. Mary J. Deegan and John S. Berger. "W. I. Thomas and social Reforms: His Work and Writings", *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 17 (1981), pp. 114-125.

46. Rudolf K. Haerle Jr. "William Isaac Thomas and the Helen Culver Fund for Race Psychology: The Beginnings of Scientific Sociology at the University of Chicago, 1910-1913", *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 27 (1991), pp. 21-36.

47. Martin Bulmer, όπ. π. σσ. 45-55.

48. Για τη μεθοδολογία αυτής της μεγάλης εμπειρικής έρευνας και την επίδραση που άσκησε στην Κοινωνιολογία βλ. τις απόψεις που διατυπώθηκαν στην επιστημονική συνάντηση στο Social Science Research Council το 1938, όπως παρατίθενται από τον Herbert Blumer, "An Appraisal of Thomas and Znaniecki's The Polish Peasant in Europe and America. Critiques of Research in the Social Sciences 1", *Social Science Research Council, Bulletin* 44, 1939 και John Madge, *The Origins of Scientific Sociology*, N. Y., The Free Press, 1962, pp. 52-87.

49. Η έκδοση αυτού του σημαντικού έργου έχει μια πολύ θλιβερή ιστορία. Ο πρώτος τόμος κυκλοφόρησε από τον εκδοτικό οίκο του Πανεπιστημίου του Σικάγου το 1918. Ένα ερωτικό σκάνδαλο που ξέσπασε τον ίδιο χρόνο σε βάρος του Thomas και η άδικη απομάκρυνσή του από το Πανεπιστήμιο έγινε αιτία να σταματήσει η έκδοσή του. Τελικά εκδόθηκε ολοκληρωμένο το 1920 σε πέντε τόμους από τον εκδοτικό οίκο R. C. Badger στη Βοστώνη. Το 1928 επανεκδόθηκε σε δύο τόμους από τον εκδοτικό οίκο Alfred Knopf και το 1958 από τον Dover Publications Co.

50. Για τη μεγάλη συμβολή του Mead στην Κοινωνική Ψυχολογία γενικά και την Κοινωνιολογία ειδικότερα βλ. G. H. Mead, *Mind, Self and Society*, Chicago, The University of Chicago Press, 1962, Bernard N. Meltzer, John W. Petras and Larry T. Reynolds, *Symbolic Interactionism: Genesis, Varieties and Criticism*, London, Routledge and Kegan Paul, 1975 και Jerome C. Manis and Bernard N. Meltzer (eds.) *Symbolic Interaction: A Reader in Social Psychology*, Boston, Allyn and Bacon, 1967.

51. W.I. Thomas and F. Znaniecki, *The Polish Peasant in Europe and America*, N.Y., Dover Publications Co. τομ. I, pp. 60-68.

52. Οι ρατσιστικές και εθνοκεντρικές θεωρίες κυριαρχούσαν μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα τόσο στην επιστημονική κοινότητα όσο και στην πολιτική ζωή. Βλ. Thomas F. Gossett, *Race: The History of an Idea in America*, N. Y., Schocken Books, 1965, pp. 144-175, 310-336, 370-408 και George W. Stocking Jr. *Race, Culture and Evolution*, N. Y., The Free Press, 1968, pp. 161-233.

53. Anthony Oberschall, "The Institutionalization of American Sociology" στο Anthony Oberschall (ed.) *The Establishment of Empirical Sociology*, N. Y., Harper and Row, 1972, pp. 234-235.

54. Όλο το ερευνητικό πρόγραμμα του Ιδρύματος Carnegie σχετικά με το μόνιμο πολιτικό και κοινωνικό πρόβλημα των μεταναστών, που με τίτλο "Americanization Studies" διηύθυνε ο Allen T. Burns, στηριζόταν στην πρωτοποριακή έρευνα των Thomas-Znaniecki. Βλ. William I. Thomas, Robert E. Park and Herbert A. Miller, *Old World Traits Transplanted*, N. Y., Harper & Bros, 1921 και Robert E. Park, *Immigrant Press and Its Control*, N. Y., Harper & Bros, 1922.

55. Για το κοινωνιολογικό έργο του Park βλ. το εισαγωγικό δοκίμιο του Ralph H. Turner (ed.) Robert E. Park on *Social Control and Collective Behavior*, Chicago, University of Chicago Press, 1967, pp. IX-XVI, καθώς και

το αυτοβιογραφικό σημείωμα του Park στο Robert E. Park, *Race and Culture*, N. Y., The Free Press, 1950, pp. V-IX.

56. Η κατηγορία αυτών των θαρραλέων δημοσιογράφων και εκδοτών εφημερίδων, προτού οι μεγαλοεπιχειρηματίες θέσουν τον Τύπο υπό τον οικονομικό και ιδεολογικό έλεγχό τους, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στο κίνημα των προοδευτικών μεταρρυθμίσεων που έλαβαν χώρα στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ου αιώνα. Βλ. Harrey Swados (ed.) *Years of Conscience: Muckrakers*, Cleveland, Meridian Books, 1962.

57. Robert E. Park, *The Crowd and the Public and Others Essays*, Chicago, The University of Chicago Press, 1972.

58. Το επιστημονικό ενδιαφέρον του Park για τα φυλετικά προβλήματα των Η.Π.Α. και την εκπαίδευση των Νέγρων του Νότου φαίνεται καθαρά στο αυτοβιογραφικό σημείωμα που έστειλε στον Luther Bernard, προκειμένου αυτός να γράψει την πρώτη ιστορία της αμερικανικής Κοινωνιολογίας. Βλ. Paul J. Baker, "The Life Histories of W. I. Thomas and Robert E. Park", *American Journal of Sociology*, 79 (1974), PP. 251-260.

59. James D. Anderson, *The Education of Blacks in the South 1860-1935*, Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 1988, pp. 79-109 και James D. Anderson, "Philanthropy and Black Higher Education" στο Robert Aronov, όπ. π. σσ. 165-177.

60. Γι' αυτή την αντιφατική προσωπικότητα με τις μεγάλες πολιτικές και εκπαιδευτικές ικανότητες βλ. Louis R. Harlan, Booker T. Washington: *The Making of a Black Leader*, London, Oxford University Press, 1972 και Hugh Hawkins (ed.) *Booker T. Washington and his Critics: The Problem of a Negro Leadership*, Lexington, Mass. D.C. Heath & Co., 1962.

61. Για την παιδαγωγική κι ερευνητική προσφορά του Park στην Κοινωνιολογία, βλ. Robert E. L. Faris, όπ. π. σσ. 37-63, Martin Bulmer, όπ. π. σσ. 89-129 και John Madge, όπ. π. σσ. 88-125.

62. Αυτές οι έρευνες και οι μικρές εργασίες του, που ήταν διάσπαρτες σε διάφορα περιοδικά και συλλογικούς τόμους, συγκεντρώθηκαν μετά το θάνατό του από τους μαθητές του και δημοσιεύθηκαν σε τρεις τόμους. Βλ. Robert Ezra Park. *Race and Culture: Essays in Sociology of Contemporary Man*, N. Y., The Free Press, 1950.

63. Από τις δεκάδες έρευνες που πραγματοποιήθηκαν αυτά τα χρόνια, ενδεικτικά αναφέρουμε ορισμένες εργασίες που έγιναν από μεταπτυχιακούς φοιτητές και που αποτέλεσαν σταθμούς στην Κοινωνιολογία. Nels Anderson, *The Hobo: The Sociology of the Homeless Man*, Chicago, The University of Chicago Press, 1923, Frederic Thrasher, *The Gang*, Chicago, The University of Chicago Press, 1927, Harvey Zorbaugh, *The Gold Coast and the Slam*, Chicago, The University of Chicago Press, 1929, Paul C. Cressey, *The Taxi-Dance Hall*, Chicago, The University of Chicago Press, 1932 και Edwin Sutherland, *The Professional Thief*, Chicago, The University of Chicago Press, 1937.

64. Robert E. Park and Ernest W. Burgess, *The City*, Chicago, The

University of Chicago Press, 1967 (α' έκδ. 1925) και Robert E. Park, "The City as a Social Laboratory" στο T.V. Smith and Leonard D. White (eds.) *Chicago: An Experiment in Social Science Research*, Chicago, The University of Chicago Press, 1929, pp. 1-19.

65. William A. Williams, *The Contour of American History*, όπ. π. σσ. 413-436, Howard Zinn, *The Twentieth Century: A People's History*, N. Y., Harper and Row, 1984, pp. 61-78 και Gabriel Kolko, *The Triumph of Conservatism*, Chicago, Quadrangle Books, 1967, pp. 279-305.

66. Αυτές οι κοινωνικές εντάσεις δημιούργησαν μια αντικομμουνιστική υστερία που καθόρισε την πολιτική ζωή της χώρας για όλο το υπόλοιπο του 20ού αιώνα. Βλ. A. M. Palmer, "The Red Scare" στο L. Baritz (ed.) *The Culture of the Twenties*, Indianapolis, The Bobbs-Merrill, 1970, pp. 75-85, Stanley Coban "The American Red Scare of 1919-1920", *Political Science Quarterly*, 79 (Mar. 1964), pp. 52-75 και Ross L. Finney, *Causes and Cures for the Social Unrest: An Appeal to the Middle Class*, N. Y., MacMillan, 1922.

67. Βλ. Donald Fisher, "The Role of the Philanthropic Foundations", όπ. π. σσ. 207-233 και Donald Fisher, "American Philanthropy and the Social Sciences", όπ. π. σσ. 233-268. Η ριζοσπαστική αυτή ερμηνεία για το ρόλο των Foundations γενικά και του Rockefeller ειδικότερα, προκάλεσε έντονη αντίδραση, όπως φαίνεται από την απάντηση του Martin Bulmer, "Philanthropic Foundations and the Development of the Social Sciences in the Early Twentieth Century: A Reply to Donald Fisher", *Sociology*, 18 (Nov. 1984), pp. 574-587.

68. Martin Bulmer and Joan Bulmer, "Philanthropy and Social Science in the 1920's: Beardsley Ruml and the Laura Spelman Rockefeller Memorial 1922-29", *Minerva*, 19 (1981), pp. 351-353.

69. Το Ίδρυμα Rockefeller Foundation, με την ίδρυσή του το 1913, προσέφερε μια από τις πρώτες του χορηγίες στον Καναδό ειδικό σε θέματα εργασιακών σχέσεων W. L. Mackenzie King, προκειμένου αυτός να μελετήσει το θέμα των εργασιακών σχέσεων και του εργατικού συνδικαλισμού, ένα θέμα που, πέρα από το επιστημονικό του ενδιαφέρον, σχετιζόταν και με το μόνιμο φόβο και την εχθρότητα των Rockefellers απέναντι στο συνδικαλισμό και τις διεκδικήσεις των εργατών. Η έρευνα του Mackenzie King πραγματοποιήθηκε κατά το διάστημα μιας μεγάλης σε όγκο και διάρκεια απεργίας 6000 ανθρακωρύχων σε μια από τις δεκάδες εταιρείες των Rockefellers, της Colorado Fuel and Iron. Η απεργία αυτή κατέληξε σε μια αιματηρή σύγκρουση με δεκάδες θύματα από την πλευρά των εργατών (The Ludlow Massacre), γεγονός που προκάλεσε τη δημόσια κατακραυγή και υποχρέωσε την Ομοσπονδιακή κυβέρνηση του Willson να ορίσει μια επιτροπή της Γερουσίας για τη διαλεύκανση της υπόθεσης. Στην έρευνα που ακολούθησε για την ανακάλυψη των αιτίων της σφαγής, κλήθηκαν σε απολογία και οι Rockefellers, πατέρας και γιος, ως υπεύθυνοι τόσο για το ίδιο το γεγονός όσο και για τη χρησιμοποίηση του Foundation για ιδιοτελείς σκοπούς της οικογένειας. Αυτή η αρνητική δημοσιοποίηση του ρόλου του Foundation ανά-

γκασε την οικογένεια των Rockefellers και το Ίδρυμά της να διακόψουν για ένα χρονικό διάστημα τις χορηγίες προς ανάπτυξη των Κοινωνικών Επισημών. Βλ. Graham Adams Jr. *The Age of Industrial Violence 1910-1915*, N. Y., Columbia University Press, 1976, Howard Zinn, *The Politics of History*, Boston, Beacon Press, 1970, pp. 79-101, James Weinstein *The Corporate Ideal in the Liberal State 1900-1918*, Boston, Beacon Press, 1968, pp. 172-213 και Sheila Sloughter and Edward T. Silva "Looking Backwards: How Foundation Formulated Ideology in the Progressive Period" στο Robert Arnove (ed.), όπ. π. σσ. 66-75.

70. Martin Bulmer and Joan Bulmer, όπ. π..σσ. 354-407 και Donald Fisher, "The role of Philanthropic Foundations " όπ. π. σσ. 209-210.

71. Bearsdley Ruml, General Memorandum, Oct 1922 φάκελος 677, Social Science Policy L.S. R. M. 3, 63 στο Rockefeller Archieve Center.

72. Όπ. π. σσ. 18-19.

73. Martin Bulmer and Joan Bulmer, όπ. π. σσ. 361-2 και David M. Grossman "American Foundations and the Support of Economic Research 1913-1929", *Minerva*, 20 (1982), pp. 80-82.

74. Όπ. π. σσ. 371-2.

75. Όπ. π. σσ. 374-6.

76. Όπ. π. σσ. 389-390 και Martin Bulmer, *The Chicago School of Sociology*, όπ. π. σσ. 136-141.

77. Joseph Ben-David, *The Scientist's Role in Society*, Englewood Cliffs, Prentice Hall, 1971, pp. 158-165 και Donald Fisher, *Foundamental Development of the Social Sciences*, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1993, pp. 67-113.

78. Για το Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Columbia και την έμφασή του στις ποσοτικές έρευνες και τη στατιστική βλ. Robert W. Wallace "The Struggle of a Department: Columbia Sociology in the 1920", *Journal of the History of Behavioral Sciences*, 27 (Oct. 1991), pp. 323-339.

79. Donald Fisher, όπ. π. σσ. 111-113 και Anthony Oberschall, όπ. π. σσ. 238-240.

80. William Ogburn, "The Folk-ways of a Scientific Sociology", *Publication of the American Sociological Society*, 24 (1929), pp. 1-11. Αυτή η ομιλία του Ogburn, που ως άρθρο ξαναδημοσιεύτηκε τον επόμενο χρόνο στο *Scientific Monthly*, XXX (1930), pp. 300-306, έχει πολύ μεγάλο ενδιαφέρον για την κατανόηση της πορείας που θα ακολουθήσει τα επόμενα χρόνια η Κοινωνιολογία ως επιστήμη στις Η.Π.Α.

81. Robert S. Lynd, *Knowledge for What?*, Princeton, Princeton University Press, 1939, p. 1.

Θέσεις

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ – ΚΡΙΤΙΚΗ
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ
ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

Θεωρία της αξίας και χρήμα

Editorial: Οι μύθοι ενός ελληνικού apartheid
Το δικαίωμα στη ζωή είναι αδιαπραγμάτευτο;

Δ. Δημούλης: «Τρομοκρατία»: μια εθνική πολι-
τική. Σκέψεις στα όρια του δικαίου

M. Heinrich: Χρηματική θεωρία της αξίας, χρήμα
και πίστη

C. J. Arthur: Κεφάλαιο και εργασία

Γ. Ιωαννίδης: Σημειώσεις για την ιστορική εξέ-
λιξη της ποσοτικής θεωρίας του χρήματος

Π. Σωτήρης: Ο νομαδικός εμπειρισμός του Ζ.
Ντελέζ

L. Vasapollo: Καπιταλιστική αναδιάρθρωση και
Ευρωπαϊκή Ένωση

Αλφαβητικό – Θεματικό Ευρετήριο 2002

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ- ΜΑΡΤΙΟΣ 2003 **82**

Παθογένεια και στρεβλώσεις της πολιτικής διαδικασίας στην Ελλάδα.

Θανάσης Μπράβος*

Περίληψη

Το παρόν άρθρο προσπαθεί να ανιχνεύσει πάγιες δυσλειτουργίες και στρεβλώσεις της πολιτικής διαδικασίας στην Ελλάδα βασιζόμενο, από τη μια μεριά, στις οξυδερκείς παρατηρήσεις των Βρετανών διπλωματικών αντιπροσώπων των αρχών της δεκαετίας του '30 και από την άλλη στα συμπεράσματα της πρόσφατης βιβλιογραφίας. Η ύπαρξη μιας ατελέσφορης Δημόσιας Διοίκησης και η ανυπαρξία μιας αποτελεσματικής ανώτερης δημοσιοϋπαλληλίας σίγουρα ευθύνονται για την αδυναμία ανάληψης και εκτέλεσης μακροπρόθεσμων προγραμμάτων, ενώ η ι-διόρρυθμη σχέση (υποτέλειας-μίσους) με το ξένο κεφάλαιο δεν επέτρεψαν την απρόσκοπτη ροή των επενδύσεων στη χώρα.

Εισαγωγή

Οι οξυδερκείς, διορατικές και εμπειριστατωμένες πολλές φορές παρατηρήσεις των Βρετανών αναφορικά με την εξέλιξη των πολιτικών, κοινωνικών και στρατιωτικών δρωμένων στην Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του '30, θα μπορούσαν να αποτελέσουν «εργαλεία» πολύτιμα για την κατανόηση αρκετών κακώς κειμένων της εποχής – και όχι μόνον εκείνης. Δίχως, βέβαια, να θεωρούνται αυταπόδεικτες αλήθειες, οι αναφορές και τα συμπεράσματά τους – που υπήρξαν εμφαντικά όσο και ενδεικτικά του τρόπου με τον οποίο η ελληνική πολιτική ηγεσία αντιμετώπιζε τα πράγματα–, συν-

* Δρ Σύγχρονης Ιστορίας.

δυνατότητα με τα στοιχεία που προκύπτουν από σύγχρονες μελέτες τόσο για το 19ο αι. όσο και για τη μεταπολεμική περίοδο, συμβάλλουν στην κατάδειξη της συνεχούς παρουσίας στο κοινωνικό και πολιτικό γίγνεσθαι της χώρας δυσλειτουργιών και ανορθολογισμών που συνέστησαν ανασχετικό παράγοντα στην ανάπτυξή της. Έτσι, στη βάση του προβλήματος, όσον αφορά το 19ο αιώνα – αλλά και σε συνάφεια με τις βρετανικές παρατηρήσεις –, εντοπίζεται η ανικανότητα του κρατικού μηχανισμού να προσφέρει ασφάλεια και ευκαιρία για ανάπτυξη, καθώς και να αντισταθεί στη γιγάντωσή του, που επιβαλλόταν από το πελατειακό σύστημα¹, ενώ μεταπολεμικά η αδυναμία του να ανταποκριθεί στον κεντρικό στρατηγικό ρόλο ανάπτυξης του συνολικού συστήματος, συντηρώντας μια αυστηρά συγκεντρωτική και ανορθολογική γραφειοκρατία².

Υπό την έννοια αυτή, λοιπόν, θα ήταν δύσκολο, όσο και επιπόλαιο, να ερμηνεύσει κανείς τη στρεβλή κοινωνική-πολιτική ανάπτυξη του ελληνικού κράτους στηριζόμενος μόνο στο «οθωμανικό ανάθεμα»³, αν και θα έπρεπε να τονιστεί ότι η οθωμανική δεσποτεία⁴ απέκλεισε τους Έλληνες από την ευκαιρία βίωσης ουσιαστικών πολιτικών θεσμών και συνακόλουθα τη δυνατότητα δημιουργίας προϋποθέσεων σύστασής τους στο νεοπαγές κράτος, μιας και η μοναδική πηγή κυριαρχίας ήταν ο Σουλτάνος, που δεν ήταν δυνατό να συνυπάρξει με άλλη πηγή πολιτικής αυθεντίας, σε κανένα επίπεδο⁵.

Το πλαίσιο, λοιπόν, το οποίο οριοθετούσε την πολιτική και κοινωνική δράση στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος διαμορφώθηκε από:

(α) την έλλειψη της εμπειρίας του δυτικοευρωπαϊκού απολυταρχισμού με τη μοναδική ισορροπία μεταξύ της Μοναρχίας και της Αριστοκρατίας

(β) τη βραδύτητα που χαρακτήριζε την οθωμανική αυτοκρατορία όσον αφορά την κοινωνική-οικονομική καθώς και την πολιτιστική-τεχνολογική εξέλιξη⁶, γεγονός που δεν επέτρεπε την άμεση επαφή των υπόδουλων⁷ με τις επαναστατικές ιδέες του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης⁸, οι οποίες διηθήθηκαν μάλιστα μέσα από το φίλτρο της ορθόδοξης εκκλησιαστικής αντίληψης για τις καινοτομίες που εκπορεύονταν από τη σχισματική Δύση⁹

(γ) την προσπάθεια δημιουργίας αστικού κράτους σε μια κοινωνία προκαπιταλιστική¹⁰, η οποία ήταν τέτοια όχι μόνον εξαιτίας της παντελούς απουσίας λόγω της ορθόδοξης παράδοσης¹¹ – της ιδιόμορφης επίδρασης που άσκησε η άκαμπτη και εργώδης προτεσταντική ηθική¹² στη διαμόρφωση του καπιταλιστικού πνεύ-

ματος¹³, αλλά και δεδομένης της μη συμμετοχής της στην κοινότητα¹⁴, εν πολλοίς, του πολιτικού, οικονομικού και πολιτιστικού μετα-αναγεννησιακού ευρωπαϊκού γίγνεσθαι¹⁵.

Όλοι οι παραπάνω παράγοντες συνέβαλαν, σε αντίθεση με την ευρωπαϊκή πρακτική –όπως σαφώς υπαινίσσονται οι Βρετανοί–, να δημιουργηθεί το νοσηρό εκείνο κλίμα που διαμόρφωσε τις ιδιαίτερες συνθήκες, οι οποίες οδήγησαν το ελληνικό κράτος να γίνει όχι ο μοχλός για την εκπλήρωση συλλογικών σκοπών, αλλά ένας τεράστιος μηχανισμός διανομής πολιτικών και πελατειακών αγαθών· τόσο η επηρεασμένη από τη Δύση πολιτική «ελίτ» –στην προσπάθειά της να σταθεροποιήσει την εξουσία της– όσο και η παραδοσιακή ανώτερη τάξη –η οποία δεν κατάφερε να εμποδίσει την παγίωση ενός, κατά τα δυτικά πρότυπα, συγκεντρωτικού κράτους¹⁶– προσέφυγαν στον έλεγχο του εκ των έσω¹⁷, χρησιμοποιώντας τη Διοίκηση και τους εθνικούς πόρους, ως μέσο για τη μεγέθυνση του αριθμού των πελατών-υποτελών τους, πηγή και βάση της δύναμής τους¹⁸.

Η απάντηση, λοιπόν, δε θα ήταν καθόλου εύκολο να δοθεί επιγραμματικά –πόσο μάλλον εάν προσμετρήσει κανείς τις τραγικές συνέπειες της εθνικής καταστροφής του 1922, τις άρρητες καταστροφές που επισώρευσε σε ανθρώπους και χρήμα η τριπλή κατοχή του 1941-1944¹⁹ και την ακύρωση της δυναμικότητας του μισού περίπου ελληνικού λαού, ως συνέπεια του επακολουθήσαντος αδελφοκτόνου πολέμου και του τυφλού μίσους μεταξύ «εθνοφρόνων»²⁰ και «μιασμάτων»²¹.

Θα έπρεπε, μάλιστα, να συμπεριληφθεί, επιπρόσθετα, στο πλαίσιο της απάντησης στο διατυπωθέν ερώτημα, η αναφορά στη δομή και τον τρόπο λειτουργίας των κομμάτων, η αντίληψη για το καλό και το κακό, το επιβεβλημένο και το αναγκαίο, το υπερβολικό και το σύμμετρο· ακόμη, η αναφορά στο χαρακτήρα του πλέγματος «δούναι και λαβείν» μεταξύ κράτους-πολίτη, όπου η κεντρική εξουσία (συχνά συνεχίζει να) απεκδύεται το προσώπείο του κράτους δικαίου-πρόνοιας και επιδίδεται στην, δίχως αιδώ, απομύζηση του πολίτη, ο οποίος με τη σειρά του μεταβάλλεται στον πιο επικίνδυνο εχθρό της ίδιας της Πολιτείας του, όταν –αναπτύσσοντας τέλεια την τακτική του «κλεφτοπολέμου» και της διαφυγής από τις υποχρεώσεις του²²– (συνεχίζει να) τίθεται άλλοτε φανερά και άλλοτε συγκεκαλυμμένα εναντίον της, υπονομεύοντας, σε τελική ανάλυση, αυτόν τον ίδιο· και τελικά η γνώμη που είχε –και εξακολουθεί να έχει– ο Έλληνας για τις μοναδικές ικανότητές του αναφορικά με την οποιαδήποτε δραστηριότητά του.

Όσον αφορά μάλιστα το τελευταίο, με δέος και αδυναμία κατανόησης αντιμετωπιζόταν, από τους Βρετανούς (και όχι μόνον), ο ατομισμός του Έλληνα· το γεγονός ότι καθένας πίστευε, πως ήταν εξίσου αν όχι καλύτερος από το διπλανό του — κάτι που μπορούσε να συναντηθεί μόνο στις Η.Π.Α. — δημιουργούσε κλίμα έλλειψης εμπιστοσύνης και τελικά απόρριψης, που υπονόμειε την ενότητα και την ανάπτυξη του τόπου²³.

Οι εμμένουσες στρεβλώσεις

Πολλές, λοιπόν, οι παράμετροι, βάσει των οποίων θα ήταν δυνατό να ερμηνευθεί η ιδιόρρυθμη λειτουργία του πολιτικού συστήματος, αλλά πολλά και τα στοιχεία που απαντώνται (ουσιαστικά αναλλοίωτα) στο παρελθόν και στο παρόν συνιστώντας «κοινό τόπο» και αναπόφευκτη συνιστώσα του. Δε θα έπρεπε, μολαταύτα, να διαφεύγει της προσοχής ότι οι ακολουθούσες στρεβλώσεις κάθε άλλο παρά αποτελούν ελληνική ιδιομορφία. Ο στόχος, όπως λόγου χάριν το ενδιαφέρον των πολιτικών για την επανεκλογή τους, παραμένει παντού ο ίδιος· η μορφή, όμως, και η ένταση των ενεργειών που αποσκοπούν στην επίτευξή του αποτελούν την ειδοποιό διαφορά. Με βάση, λοιπόν, τις βρετανικές μαρτυρίες, καθώς και τα πορίσματα της πρόσφατης βιβλιογραφίας στο χώρο της ιστορίας και της πολιτικής επιστήμης, γίνεται φανερό ότι:

- *Το πολιτικό κόστος* ανέκαθεν υπήρξε η πιο σημαντική, ίσως, παράμετρος στη λήψη αποφάσεων. Η επιθυμία άγρας ψήφων σε συνδυασμό με το φόβο που προκαλεί η απώλειά τους, ως συνέπεια λήψης γενναίων, αλλά επώδυνων μέτρων, έχει οδηγήσει τους εκάστοτε κρατούντες στην υιοθέτηση ημίμετρων (στην καλύτερη περίπτωση), που ουσιαστικά ακυρώνουν στην πράξη τις διακηρυγμένες προθέσεις, μεταθέτοντας τις περισσότερες φορές στις (ελληνικές) καλένδες την επίλυση σοβαρότατων προβλημάτων. Ούτε λόγος, βέβαια, ότι αυτή η πρακτική κυριαρχεί στη σκέψη και τις πράξεις των πολιτικών ιδιαίτερα σε περίοδο εκλογών. Οι σκέψεις, άλλωστε, του Βρετανού Πρεσβευτή στην Αθήνα, το 1932, φαντάζονται αποκαλυπτικές: «... Φοβάμαι ότι μέχρι να γίνουν οι εκλογές, οι Έλληνες πολιτικοί, είτε βρίσκονται στην κυβέρνηση είτε στην αντιπολίτευση, θα δώσουν μεγαλύτερη προσοχή στο να εξασφαλίσουν την εύνοια του εκλογικού σώματος παρά να ασχοληθούν σοβαρά με τις κρατικές υποθέσεις ...»²⁴.

• Η υπονόμηση του έργου και των προθέσεων των πολιτικών αντιπάλων στο πνεύμα της άποψης ότι «ενώ όλοι οι άλλοι κάνουν λάθος, εμείς μόνον αποτελούμε τους μοναδικούς και αυθεντικούς εκφραστές της ορθότητας και του εθνικού συμφέροντος» δεν έχει επιτρέψει τη σύμπλευση των πολιτικών δυνάμεων του τόπου για την επίτευξη μεγαλεπήβολων στόχων (π.χ. είσοδος στην ΟΝΕ) ή εν γένει την αντιμετώπιση οξύτατων προβλημάτων. Οι κραυγές και όχι η σοβαρή επιχειρηματολογία, καθώς και η επιστροφή στο παρελθόν, τη στιγμή που οι κίνδυνοι (και οι προκλήσεις) του παρόντος θα απαιτούσαν περίσκεψη, επισταμένη μελέτη και φυσικά ομόνοια, δεν έπαψαν να χαρακτηρίζουν την πολιτική μας στάση. Χρήσιμο παράδειγμα για την κατανόηση της αρνητικής αυτής πρακτικής, που λίγο θα διέφερε από αντίστοιχη του πρόσφατου παρελθόντος (ή και των δικών μας ημερών), θα μπορούσε να αποτελέσει η στάση αναφορικά με την κατάργηση, από την κυβέρνηση Βενιζέλου στις 26 Απριλίου 1932, της ελεύθερης μετατρεψιμότητας της δραχμής σε χρυσό ή συνάλλαγμα (χρυσή βάση). Όταν, λοιπόν, η τελευταία αποφάσισε να εγκαταλείψει το χρυσό κανόνα, εφόσον η προοπτική της οικονομικής κατάρρευσης ήταν προφανής μετά τον εξανεμισμό των συναλλαγματικών διαθεσίμων της χώρας έως τον Απρίλιο του 1932, ο Ramsay συνέκρινε τον τρόπο με τον οποίο οι Βρετανοί ιθύνοντες αντιμετώπισαν τις αρνητικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης, σε αντίθεση με εκείνον του πολιτικού κόσμου της Ελλάδας και σχολίαζε τη στάση της Αντιπολίτευσης, η οποία προσπαθούσε να εκμεταλλευθεί την κατάσταση δίχως να προτίθεται να την αντιμετωπίσει με σοβαρότητα, ούτε επίσης να υπολογίζει τις συνέπειες της τακτικής της. Η θέση του, λοιπόν, ήταν ότι η στάση των Ελλήνων πολιτικών κάθε άλλο παρά εποικοδομητική θα μπορούσε να χαρακτηριστεί σε σύγκριση με τις επίπονες προσπάθειες των Βρετανών ομολόγων τους στο πολιτικό και οικονομικό πεδίο, οι οποίοι αγωνίζονταν να βγάλουν τη χώρα από το αδιέξοδο²⁵ – προσπάθεια, άλλωστε, που άρχισε να αποδίδει καρπούς από το 1933. Η υπονόμηση, λοιπόν, του έργου και των προθέσεων των προκατόχων στην εξουσία, η οποία θα μπορούσε το δίχως άλλο να αποδοθεί με τη γνωστή φράση «ράβε-ξήλωνε», ανακόπτει οποιαδήποτε συνέχεια και δημιουργία παράδοσης, επιβάλλοντας το εγώ πάνω από το εμείς· η επίδοση των πολιτικών, άλλωστε, στην «μπαλωματική» (το γεγονός δηλαδή ότι ο ένας ξηλώνει ό,τι ράβει ο άλλος, μόνο και μόνο γιατί το ράβει ο άλλος) φαίνεται να είναι παλιά²⁶.

• Οι εκλογές αποτελούν μέσο εκτόνωσης και (εν πολλοίς)

διασκέδασης του ελληνικού λαού²⁷, αν και αποδεικνύονται αρκού- ντως πολυέξοδες για τους φορολογούμενους πολίτες. Το πολυ- δάπανο της διενέργειάς τους αποτελεί αγαπημένο αντικείμενο των πρωτοσέλιδων του Τύπου και των από τηλεόρασης συζητή- σεων, όπως άλλωστε και ένα άλλο φαινόμενο που παρουσιάζεται ιδιαίτερα έντονα την περίοδο πριν και μετά από αυτές: η πραγ- ματοποίηση προσλήψεων (κυριολεκτικά) της τελευταίας στιγμής· οι προσληφθέντες είναι γνωστοί ως εποχιακοί ή με σύμβαση αο- ρίστου χρόνου. Οι μέθοδοι, βέβαια, αυτές είναι παλιές και δοκι- μασμένες. Τυπικό παράδειγμα (από τα πολλά του παρελθόντος) των μεθόδων που χρησιμοποιούνταν για να κερδηθεί η εύνοια των ψηφοφόρων ήταν το τέχνασμα στο οποίο προσέφυγε ο Σπ. Μερκούρης, βασιλικός δήμαρχος της πρωτεύουσας, πριν τις εκ- κλογές του Σεπτεμβρίου 1932: έχοντας, λοιπόν, ως σκοπό την ε- ξασφάλιση των ψήφων των υπαλλήλων του δήμου για λογαρια- σμό του Λαϊκού κόμματος, αύξησε τους μισθούς τους προεκλογι- κά. Και η αντίπαλη πλευρά, όμως, δεν παρέλειψε να δράσει με τον ίδιο τρόπο: οι Φιλελεύθεροι, εκμεταλλευόμενοι τη θέση τους ως κόμμα εξουσίας, απέλυσαν αρκετούς εργάτες και δημοσίους υπαλλήλους, τυπικά με το πρόσχημα της οικονομίας, ενώ την ίδια στιγμή προσλάμβαναν άλλους στη θέση τους, οι οποίοι με τη σει- ρά τους –όπως συνέβαινε συνήθως– επρόκειτο να απολυθούν μια εβδομάδα αργότερα από τις εκλογές²⁸.

• Ο προβληματισμός των Βρετανών, γιατί ο ελληνικός λαός *συνεχίζει να πιστεύει και να ψηφίζει τα ίδια κόμματα και πολιτι- κούς*, αν και έχει υποφέρει από την ασυνέπεια και την ανειλικρί- νεια των υποσχέσεών τους, εξακολούθησε να απασχολεί την έ- ρευνα, από την οποία διεφάνη ότι το παρορμητικό του χαρακτή- ρα του, η συσπείρωση που επιτυγχάνεται εξαιτίας των εμπρηστι- κών κηρυγμάτων των κομματικών αρχηγών, η προσδοκία απόκτη- σης πρόσβασης στην εξουσία με παράλληλη οικονομική εξασφά- λιση και η ψυχολογική ταύτιση με ένα κομματικό σχηματισμό, θα μπορούσαν να αποτελούν διαχρονικά στοιχεία της εκλογικής του συμπεριφοράς²⁹. Επιπλέον δε, όπως σημειωνόταν από τους Βρε- τανούς, το εκλογικό σώμα στο παρελθόν, όντας στην πλειοψηφία του αναλφάβητο και ανίδεο αναφορικά με τα προγράμματα των κομμάτων, καθώς και σε πλήρη άγνοια του τι πρέσβευε κάθε υ- ποψήφιος, δεν ψήφιζε κατόπιν ψύχραιμης και λογικής σκέψης³⁰, ενώ σήμερα, στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, η κατάργηση, ουσιαστικά, των διαχωριστικών γραμμών μεταξύ αριστεράς και δεξιάς, σε συνδυασμό με την απαξίωση της πολιτικής στη συνεί-

δησή του, έκανε το δικαίωμα του ψηφίζγειν υπόθεση «έθους» και αποτέλεσμα της παραμορφωτικής (τις περισσότερες φορές) επίδρασης των ΜΜΕ.

• *Η ύπαρξη, ωστόσο, μιας υγιούς δημόσιας διοίκησης* θα μπορούσε να αποτελέσει πολύ σοβαρή ελπίδα υπερνίκησης των αδυναμιών του πολιτικού συστήματος. Εντούτοις, το είδος εκείνο των δημοσίων υπαλλήλων που θα ήταν ικανοί, αποφασισμένοι και υπεύθυνοι – δηλαδή, εκείνη η τάξη που θα ήταν δυνατό να διαμορφώσει μια διαφορετική νοοτροπία και να επιφέρει τις ποθούμενες αλλαγές – εξακολουθούσε να είναι, για τους Βρετανούς, είδος σχεδόν ανύπαρκτο στην Ελλάδα³¹. Η έλλειψη αυτή σε συνδυασμό με την προσπάθεια των πολιτικών να κρατηθούν στην εξουσία με κάθε τρόπο έδιναν την εντύπωση, μαζί με το συχνότατο φαινόμενο της επικάλυψης αρμοδιοτήτων, της έλλειψης συνοχής και των περιττών δαπανών, ότι η κρατική μηχανή ημέρα με την ημέρα αποσυντονιζόταν περισσότερο, δίνοντας την εντύπωση ότι ουσιαστικά είχε παύσει να λειτουργεί³². Άλλωστε, από την αρχή ακόμη της δημιουργίας του ελληνικού κράτους ο διοικητικός μηχανισμός αποτέλεσε το προσφορότερο αντίκρισμα της πολιτικής πατρωνίας, λειτουργώντας έτσι σαν μισθοδοτικός οργανισμός και εξασφαλίζοντας τη διατήρηση και επέκταση του συστήματος της πολιτικής πελατείας: ούτε λόγος, βέβαια, για αξιοκρατία³³. Αλλά και η μεταπολεμική εποχή έγινε μάρτυρας της ίδιας πρακτικής: η κρατική μηχανή, η γραφειοκρατία, υπερτροφική και στελεχωμένη τύποις από υπαλλήλους ανώτερων προσόντων (!), ήταν προσανατολισμένη να επιβάλει ως νόμιμη τη θέληση των νικητών του εμφυλίου, δημιουργώντας γι' αυτό μια «τάξη-στήριγμα» του αστικού καθεστώτος που οικοδομήθηκε στα ερείπια του τελευταίου³⁴. Πώς, άλλωστε, θα μπορούσε να ήταν διαφορετικά, όταν η πρόσληψή τους γινόταν, μέχρις εσχάτως, με βάση τις πελατειακές σχέσεις και όχι με αξιοκρατικά κριτήρια και όταν, πολύ περισσότερο, η αρχή της συνεργασίας για το καλό του τόπου ήταν όχι μόνο ξένη, αλλά και ακατανόητη³⁵; Ακόμη δε και η ίδια η λέξη *υπάλληλος* (υπό+άλλος) φανερώνει ότι υπάρχει σχέση εξουσίας, που σα γενικότερη αντίληψη πόρρω απέχει π.χ. από την αντίστοιχη βρετανική που θέλει το δημόσιο υπάλληλο «υπηρέτη» του δημοσίου συμφέροντος (civil servant) ή τη γαλλική που τον αντιμετωπίζει ως «λειτουργό» (fonctionnaire). Κοντολογής, αυτό που βασιλεύε – και εξακολουθεί να βασιλεύει – ήταν η ανευθυνότητα σε συνδυασμό με το φόβο ανάληψης οποιασδήποτε πρωτοβουλίας, γεγονός που συνέβαλε – και συμβάλλει – γενναία στην αποϊσχυροποίηση της κρατικής μηχανής³⁶.

• Η τέτοιου είδους επαφή με την πολιτική (όπως προαναφέρθηκε) καθώς και η ανυπαρξία μιας ανώτερης δημοσιοϋπαλληλίας με φαντασία και πρωτοβουλία στη διαχείριση της εξουσίας, δε θα μπορούσε να επιτρέψει – σύμφωνα με τα βρετανικά σχόλια – την εκπόνηση μακροπρόθεσμων προγραμμάτων ή την εκτέλεση εποικοδομητικής δουλειάς, παρά μόνο την ικανοποίηση των βραχυπρόθεσμων κομματικών αναγκών, την ίδια στιγμή που στην ημερήσια διάταξη κυριαρχούν «παχιά» λόγια για πρόθεση, σχεδιασμό και πραγματοποίηση βαρύγδουπων έργων για τα οποία, ωστόσο, –πέραν της ανακοίνωσής τους, πολλές φορές– τίποτε άλλο δε γίνεται. Από την άλλη μεριά, δεν έχει παύσει η παραγωγή νόμων –όσο και τα τεχνάσματα παράκαμψής τους– δημιουργώντας την κοινή αντίληψη για «παραθυράκια», επιβεβαιώνοντας έτσι το χαρακτηρισμό του παρελθόντος περί «εθνικής βιομηχανίας!»³⁷.

• *Η σχέση με (το ξένο κυρίως) κεφάλαιο* δεν υπήρξε ποτέ ισόρροπη, μιας και κινούνταν μεταξύ των κατηγοριών για «λεόντειες» συμβάσεις ή την παρενόχλησή του, που οδηγούσε τελικά στη φυγή του. Εάν δε η πρώτη περίπτωση είναι λιγότερο σύνθετη και ευκολότερα εξηγήσιμη στη βάση της αποκόμισης κέρδους ή της υποτέλειας των κυβερνώντων στους κεφαλαιοκράτες πάτρωνές τους, η δεύτερη έχει μικρότερη σχέση με αυτό που αποκαλείται «κοινή λογική», ενώ παρουσιάζει μεγαλύτερη εξάρτηση από την αποτελεσματικότητα που χαρακτηρίζει ή όχι την κρατική μηχανή. Υπό αυτή την έννοια –κατέληγαν οι Βρετανοί–, η (ανευθυνο) υπευθυνότητα των δημοσίων υπαλλήλων και η προϊούσα παράλυση της τελευταίας (λόγω και των προαναφερθέντων) σε συνδυασμό με την αγωνία που διέκρινε τους πολιτικούς (και στα δικά μας χρόνια), μήπως στιγματιστούν ως υπηρέτες των ξένων καπιταλιστών, αναπόφευκτα υπονόμισαν την επιδίωξη συνεργασίας με το κεφάλαιο για την εκμετάλλευση των εγχώριων πόρων και την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας, αναστέλλοντας έτσι την προσπάθεια εκλογίκευσης των οικονομικών σχέσεων και της αύξησης των οικονομικών μεγεθών μέσα από την ορθολογική και επωφελή χρησιμοποίηση της τεχνογνωσίας, όπως και της πολυπόθητης ρευστότητας λόγω των επενδύσεων³⁸.

• *Τελικά, η εικόνα που έχουν οι ξένοι για μας* (και ιδιαίτερα αυτοί που καθορίζουν τις τύχες του κόσμου) βρίσκεται σε απόλυτη συνάρτηση με το τι έχουμε επιτύχει, πώς αντιμετωπίζουμε τις δυσκολίες και ποια στάση κρατάμε έναντι των ισχυρών³⁹. Στο σημείο αυτό θα έπρεπε να σημειωθεί ότι η «αμαρτωλή» σχέση με τους τελευταίους χρονολογείται από παλιά, όταν η επιθυμία των

«ηγετικών» φυσιογνωμιών του άρτι απελευθερωθέντος ελληνικού κράτους να διατηρήσουν ή να βελτιώσουν τη θέση τους για τη νομή της εξουσίας, κατέστησε τις διπλωματικές αποστολές των Προστατριών Δυνάμεων ρυθμιστικό παράγοντα της εσωτερικής πολιτικής σκηνής, εφόσον οι τελευταίες αποτελούσαν το ανεκτίμητο στήριγμά τους· γι' αυτό, άλλωστε, η θέση των πληρεξουσίων υπουργών τους ήταν εντελώς διαφορετική στην ελληνική αουλή, από εκείνη των αντιπροσώπων άλλων Δυνάμεων σε άλλες χώρες⁴⁰. Επιπρόσθετα, η παγιωμένη αντίληψη ότι η χώρα είναι «δεδομένη» ("Greece is taken for granted") καθόριζε το είδος των σχέσεων με τους συμμάχους της – στο παρελθόν, ουσιαστικά, με τη Μ. Βρετανία και κατόπιν τις Η.Π.Α. Ο όρος *yes-man* (ελληνιστί *μαλιστάς!*), που αποδίδεται στον οσφυοκάμπτη πολιτικό, χαρακτήριζε τη μεταπολεμική Ελλάδα και τους ιθύνοντές της για περισσότερο από δύο δεκαετίες, ευτελίζοντας έτσι ουσιαστικά κάθε πλεονέκτημα της χώρας, που θα μπορούσε να αποτελέσει διαπραγματευτικό *atout* για την προώθηση των συμφερόντων της. Την ίδια στιγμή, οι Η.Π.Α., η νέα κυρίαρχη δύναμη, χαρακτήριζαν τους Τούρκους «υπερήφανο έθνος», επειδή δε δέχτηκαν την άσκηση υπερεξουσιών στο έδαφός τους από την αμερικανική αποστολή στο όνομα της προσφερόμενης (με το σχέδιο Marshall) οικονομικής βοήθειας⁴¹.

Συμπεράσματα

Τα προαναφερθέντα ουδόλως θα διατύπωναν τη θέση ότι τα αρνητικά στοιχεία που παρουσιάστηκαν εδώ απαντώνται μόνον στην ελληνική κοινωνία και πολιτική σκηνή. Φαινόμενα διαφθοράς, αλαζονείας στην άσκηση της εξουσίας και αποκόμισης κέρδους από αυτήν εμφανίζονται πάντα στην ιστορία, σε ανεπτυγμένες και μη χώρες. Η ένταση, ωστόσο, και η ευρύτητα της κλίμακας που αυτά (εμφανίστηκαν και εξακολουθούν να) εμφανίζονται, αποτελούν το διαφοροποιό στοιχείο· δυστυχώς δε, οι τιμές και των δύο στη χώρα μας έχουν βρεθεί αρκετά ψηλά⁴².

Το ζήτημα ωστόσο, σε κάθε περίπτωση, εξακολουθεί να παραμένει: η πρόσφατη ιστορία έδειξε ότι οι κρατούντες δεν έπαυσαν να βάζουν το προσωπικό τους συμφέρον πιο πάνω από εκείνο της χώρας⁴³ παραγνωρίζοντας, ότι – αναλώνοντας τις δυνάμεις της σε (άνευ σημασίας, πολλές φορές) εσωτερικές αντιθέσεις–

έθεταν σε δεύτερη μοίρα τις δραστηριότητες, στις οποίες θα όφειλαν να επιδοθούν⁴⁴, προκειμένου να καταφέρει να θεωρείται η τελευταία σεβαστός παράγοντας της βαλκανικής και της ευρωπαϊκής πολιτικής, ώστε να μη φέρουν πλέον οι σχέσεις της τη σφραγίδα του ελάχιστου πολιτικού βάρους της⁴⁵.

Σημειώσεις

1. Πετρόπουλος Ιω., *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, τ. Α', Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985, σ. 190· Τσουκαλάς Κ., «Κράτος και Κοινωνία στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, στο συλλογικό έργο (επιμ. Γ. Δερτιλής - Κ. Κωστής) Θέματα Ελληνικής Ιστορίας, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σ. 226· πρβλ. Δερτιλής Γ., «Η αυτονομία της πολιτικής από τις κοινωνικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του 19ου αιώνα» στο συλλογικό έργο (επιμ. Γ. Κοντογιώργη) *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης-Εξάντας, Αθήνα 1977, σ. 70.

2. Κουτσούκης Κ., *Παθολογία της Πολιτικής. Όψεις της διαφθοράς στο νεοελληνικό κράτος*, Παπαζήσης, Αθήνα (χ.χ), σσ. 67-68· Κοτζιάς Ν., «Η Κοινωνία της συνενοχής. Κρατική νομιμότητα και νομιμοποίηση», στα πρακτικά του 4ου Επιστημονικού Συνεδρίου (Πάντειο, 24-27 Νοεμβρίου 1993), *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, 1945-1967*, τ. Β', Ίδρυμα Σάκη Καραγιώργα, Αθήνα 1995, σ. 136.

3. Πολύ διαφωτιστικές, στο σημείο αυτό, είναι οι πληροφορίες που δίνει ο Α. Βακαλόπουλος για την αρνητικότητα επίδραση που άσκησε η Τουρκοκρατία στο χαρακτήρα των Ελλήνων και κατ' επέκταση στον τρόπο του σκέπτεσθαι στο κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο. Βακαλόπουλου Α., *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων. Ανιχνεύοντας την εθνική μας ταυτότητα*, Έρευνα-πορίσματα-διδάγματα, Θεσσαλονίκη 19832, σσ. 86-108. Επιπρόσθετα, ο Γάλλος σχεδιαστής A.L. Castellan, που περιηγήθηκε τις ελληνικές θάλασσες το 1796 και μελέτησε τη συμπεριφορά και το χαρακτήρα των Ελλήνων ναυτικών, μιας και τα ταξίδια έγιναν με ελληνικό καράβι, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι: «(...) Οι αρετές σας είναι δικές σας και οι περισσότερες αδυναμίες σας οφείλονται στη δουλεία που σας καταδυναστεύει», Σιμόπουλου Κ., *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. Β', Αθήνα 19957, σ. 668. Ο επίσης Γάλλος περιηγητής Claude Savary, που ταξίδευσε στις ελληνικές θάλασσες το 1797, έγραφε για τις κατηγορίες περί δολιότητας, απιστίας και χαμέρπειας που αποδίδονταν στους Έλληνες: «Αυτές οι αδυναμίες δεν ανήκουν στη φύση τους, είναι αποτέλεσμα της σκλαβιάς. Έλληνες είναι και οι κάτοικοι της Κάσου, αλλά τους φωτίζει μια αχτίδα ελευθερίας. Και είναι γι' αυτό εργατικοί και έντιμοι, έχουν ευαισθησία και ήθος. Στελτε τους ένα καδή, έναν πασά και θα γίνουν κι αυτοί δόλοιοι και διεφθαρμένοι. Σιμόπουλου Κ., *όπ. παρ Β'*, σ. 770. Το ίδιο έ-

γραφει και Άγγλος περιηγητής Robert Walpole, πριν την επανάσταση, Σιμόπουλου Κ., *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821*, τ. Γ2', Αθήνα 19975, σ. 163. Ωστόσο, για έναν αντίθετο λόγο στο «τροπάριο» της τουρκοκρατίας και του «Ξένου δακτύλου» στου Αθανασόπουλου Δημ., *Η Ελληνική Διοίκηση*, Παπαζήση, Αθήνα 1983, σσ. 33-34.

4. Για ένα (μόλιστα απαξιωτικό) χαρακτηρισμό, όσον αφορά τον Οθωμανό κυρίαρχο, στον οποίο προέβη ο Francois-Rene de Chateaubriand, βλ. Σιμόπουλου Κ., *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1800-1810*, τ. Γ1', Αθήνα 19975, σ 305.

5. Φίλιας Β., *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864*, Gutenberg, Αθήνα 1985, σσ. 179-180· πρβλ. Κουτσούκη Κ., *όπ. παρ.*, σσ. 40, 42.

6. Λεπτομέρεια, με χαρακτηριστική σημασία ωστόσο, δηλωτική του τρόπου σκέψης, αλλά και του κλίματος απαξίωσης για τη γνώση από τη μεριά των Οθωμανών κυριάρχων, είναι η παραδοχή του Τούρκου ιστορικού Βασσίφ εφέντη ότι σύσσωμο το Διβάνι και ο Σουλτάνος στα τέλη του 18ου αι. δεν πίστευαν ότι η Βαλτική θάλασσα επικοινωνεί [μέσω Γιβραλτάρ] με τη Μεσόγειο· επίσης ο Γάλλος περιηγητής, βαρώνος Tott –την ίδια εποχή–, μαρτυρεί ότι ο πρεσβευτής της Βενετίας ρωτήθηκε από τον Καπουδάν πασά, εάν η τελευταία συνόρευε με τη Ρωσία, ενώ, όταν το 1798 αποβιβάστηκε στην Αίγυπτο η στρατιά του Βοναπάρτη, οι Τούρκοι δεν παραδέχονταν ότι ήταν δυνατό να φθάσουν στην Ερυθρά θάλασσα γαλλικά πλοία καθώς και αγγλικά στην Αίγυπτο από τις Ινδίες! Σιμόπουλου Κ., *όπ. παρ Β'*, σ. 401 (υποσημείωση 2).

7. Μολαταύτα, η φροντίδα των Ελλήνων να ιδρύουν σχολεία, επαινέθηκε από τους περιηγητές (Σιμόπουλου Κ., *όπ. παρ Β'*, σ. 67), μιας και όπως σημείωνε ο Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουρερ (μέλος της τριμελούς βουαρικλής αντιβασιλείας, 1833-1835) «σιγά-σιγά σε όλη την Τουρκία συστήθηκαν σχολεία σε όλες τις επαρχιακές πρωτεύουσες και άρχισε και πάλι μια ζωντανή πνευματική κίνηση» (Μάουρερ Γκ. Λ., *Ο ελληνικός λαός*, τ. Α', Αφοι Τολίδη, Αθήνα 1976, σσ. 293-297)· επιπρόσθετα, ο Άγγλος περιηγητής Frederick S. N. Douglas έγραφε το 1811, αφού περιηγήθηκε σχεδόν ολόκληρη την ηπειρωτική και νησιωτική Ελλάδα, ότι και το τελευταίο χωριουδάκι είχε το σχολείο του. Σιμόπουλου Κ., *όπ. παρ Γ2'*, σσ. 159-161.

8. Κίτρομηλίδης Π., «Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά απήματα: προοπτικές από τόν ελληνικό 19ο αιώνα» στο συλλογικό τόμο *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, Εστία, Αθήνα 1984, σσ. 29-31

9. Ο Πρώσος Jacob Salomon Bartholdy, ο οποίος παρά την ολοφάνερη προκατάληψή του έναντι των νεοελλήνων και τα αυθαίρετα συμπεράσματά του περί εκφυλισμού των [ο Rouquerville αντέκρουσε τις κατηγορίες για εκφυλισμό και αμάθεια ως αβάσιμες, Σιμόπουλου Κ., *όπ. παρ Γ2'*, σ. 396], επισήμανε το δόλιο διωγμό που αντιμετώπιζαν οι πεπαιδευμένοι από το σκοταδιστικό όπως τον αποκαλούσε καλογηρισμό, ενώ τόνιζε ότι οι προικισμένοι δάσκαλοι αντιμετώπιζαν λυσσαλέο διωγμό από την ηγεσία της Εκκλησίας, εφόσον, σύμφωνα με την άποψη της τελευταίας, «οι Νεύτονες και οι Καρτέσιοι και τά τρίγωνα και οι λογάριθμοι και αί φυσικοί έπιστήμιοι και τά ταιαυτά έφερον άδιαφορίαν πρός τά θεία». Σιμόπουλου Κ., *Ξένοι όπ. παρ Γ1'*,

σσ.185, 194, 197, 225. Αυτή, βέβαια, η στάση ήταν συνέπεια και της αμάθειας των ιερωμένων, κατάσταση που επιτεινόταν και από το αργυρώνητο της διαδικασίας παροχής εκκλησιαστικών αξιωμάτων. Ανώνυμος, Έλληνική Νομαρχία, ήτοι Λόγος περί έλευθερίας, Βαγιονάκης, Αθήνα 1948, σσ. 134-135· πρβλ. την παρατήρηση του Άγγλου επιστήμονα John Sibthorp, ο οποίος βρέθηκε το 1795 στο Μυστρά και συνάντησε τον εκεί Μητροπολίτη, ότι «αυτός είχε κάποια μόρφωση κάτι σπάνιο για τον ελληνικό κλήρο». Σιμόπουλου Κ., *όπ. παρ Β'*, σ. 621.

10. Φίλιας Β., «Κοινωνικές δομές στην Ελλάδα του 19ου αιώνα» στο συλλογικό τόμο Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα, Εστία, Αθήνα 1984, σσ. 1-14· Διαμαντούρος Ν., «Η εγκαθίδρυση του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα και η λειτουργία του κατά τον 19ο αιώνα» στο συλλογικό τόμο Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα, Εστία, Αθήνα 1984, σσ. 57-58· Τσουκαλάς Κ., *όπ. παρ.*, σ. 216· Διαμαντούρος Ν., «Προσπάθεια δημιουργίας δυτικού τύπου κράτους στην επανάσταση και κοινωνικο πολιτικές συγκρούσεις» στο συλλογικό έργο (επιμ. Γ. Δερτιλής-Κ. Κωστής) *Θέματα Ελληνικής Ιστορίας*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σσ. 128-129· Μουζέλης Ν., «Ταξική δομή και σύστημα πολιτικής πελατείας: η περίπτωση της Ελλάδας» στο συλλογικό έργο (επιμ. Γ. Δερτιλής-Κ. Κωστής) *Θέματα Ελληνικής Ιστορίας*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σ. 138· Λυριτζής Χ., «Πολιτική και πελατειακό σύστημα στην Ελλάδα του 19ου αιώνα» στο συλλογικό έργο (επιμ. Γ. Δερτιλής-Κ. Κωστής) *Θέματα Ελληνικής Ιστορίας*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σ. 256· Χαραλάμπης Δ., *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός. Η εξωθεσμική συναίνεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, Εξάντας, Αθήνα 1989, σσ. 95-97.

11. Εξόχως χαρακτηριστικό παράδειγμα για την (εντελώς διαφορετική) αντίληψη περί κέρδους και καπιταλισμού που είχαν οι νεοέλληνες (εξαιρουμένων εκείνων της διασποράς) είναι οι παρατηρήσεις για τους Μωραΐτες του Φραντσέσκο Γκριμάνι (Βενετός, γενικός προνοητής του βασιλείου του Μορέως [1706-1709], στη διάρκεια της τελευταίας βενετικής κυριαρχίας στην Πελοπόννησο [1685-1715]) τις οποίες μεταφέρει ο Μάουρερ επικροτώντας τις: «(...) Το μόνο που σκέφτονται είναι το κέρδος, γι'αυτούς αυτό προέχει και αυτό μονάχα συμβουλεύει ο πατέρας στο γιο. Ζουν στερημένα, γιατί πιστεύουν ότι το κέρδος βγαίνει από την οικονομία στο φαΐ και όχι από την εντατική δουλειά. Δουλεύουν τόσο μόνο, όσο για να βγάλουν τα απαραίτητα. Κι όποιος έχει κάποια οικονομική άνεση, προσιμά να βάζει άλλους να του καλλιεργήσουν το χωράφι, παρά ν' ασχοληθεί ο ίδιος». Μάουρερ Γκ. Λ., *όπ. παρ.*, σσ. 59-60.

12. Βλ. το κλασικό βιβλίο του Weber Max, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, Gutenberg, Αθήνα 1984, [ιδιαιτέρα] σσ. 86-112· πρβλ. Beaud Michel, *Η ιστορία του καπιταλισμού. Από το 1500 ως σήμερα*, Μαλλιάρης-Παιδεία, Θεσσαλονίκη 1987, σσ. 14-60.

13. Η παρακολούθηση της πορείας δύο δυτικοευρωπαϊκών κρατών, όπως η Αγγλία και η Γαλλία, θα μπορούσε να αναδείξει αδρομερώς την επίδραση που άσκησε η καλβινιστική θεωρία στην εκλογίκευση και συστηματοποίηση της οικονομικής δραστηριότητας. Έτσι, αν και η Γαλλία, ήδη στα τέλη του

16ου αιώνα, είχε όλες τις προϋποθέσεις για να γίνει η πιο μεγάλη δύναμη (πληθυσμό 16 εκατ. [2πλάσιο της Ισπανίας και 4πλάσιο της Αγγλίας], γεωργία ποικίλη και υγιή με πλεόνασμα τροφίμων, όπλα [το πυροβολικό έγινε πιο ευκίνητο ιδιαίτερα μετά τους νέους τύπους που σχεδιάστηκαν από τον Γκριμπωβάλ κατά τη δεκαετία του 1760], ικανούς πολιτικούς άνδρες καθώς και έργα υποδομής [Briggs, R., *Early Modern France 1560-1715*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1977, σ. 80], η Αγγλία την υπερκέρασε σε ανάπτυξη έχοντας ιδρύσει, ήδη από το 1694, κεντρική τράπεζα, ενώ η τράπεζα της Γαλλίας ιδρύθηκε το 1800 από το Ναπολέοντα και ο ρόλος της παρέμεινε ενάντιος προς κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές και γενικής προς κάθε είδους πειραματισμό, Cobban, A., *A History of Modern France*, τ. 2 (1799-1871), Penguin, Λονδίνο 1965², σσ. 28, 218 – ενώ η άνθηση του χρηματιστηρίου και των «επαρχιακών τραπεζών» αύξησε το χρηματικό διαθέσιμο τόσο των κυβερνήσεων όσο και των επιχειρηματιών· οι άμεσοι φόροι ήταν μικροί, ενώ το μεγαλύτερο μέρος των εμμέσων ήταν για τον πολύ πληθυσμό «αόρατοι», τα εσωτερικά διόδια και η σωρεία των φοροεισπρακτόρων είχαν καταργηθεί, τη στιγμή που η επικύρωση των όποιων φόρων, που γινόταν από αιρετή συνέλευση, τους έκανε πολύ περισσότερο ανεκτούς στους πολίτες από εκείνους του ancien regime (Kennedy, P., *Η άνοδος και η πτώση των Μεγάλων Δυνάμεων*, Αξιωτέλλης, Αθήνα 1990, σ. 129). Υπήρχε λοιπόν μια εντελώς διαφορετική οδός που ακολουθήθηκε από Άγγλους και Γάλλους ως προς την εθνική ευημερία (O'Brien, P. Keydor, C., *Economic Growth in Britain and France 1780-1914*, Λονδίνο 1978, σ. 176) με τους τελευταίους να αγωνίζονται για μια οικονομία που λειτουργούσε κάτω από καθεστώς προστασίας (σε αντίθεση με την Αγγλία, τις Κάτω Χώρες και αργότερα τις ΗΠΑ), άρα σαφώς λιγότερο ανταγωνιστική, την ίδια στιγμή που (καθόλη τη διάρκεια του 18ου αι.) τα κέρδη προέρχονταν κυρίως από τα χορηγούμενα δάνεια στο βασιλιά για να κάνει τους πολέμους του και βέβαια από τη χρηματοδότηση των ελλειμμάτων και την αγορά του δικαιώματος είσπραξης των έμμεσων φόρων· το εμπόριο ενδιέφερε τους κεφαλαιούχους λίγο και η βιομηχανία ελάχιστα (Cobban, A., *A History of Modern France*, τ. 1 (1715-1799), Penguin, Λονδίνο 1957, σ. 37). Από την άλλη μεριά, η προσεκτική καλλιέργεια της φερεγγυότητας από την πλευρά των βρετανικών κυβερνήσεων στις τραπεζικές και χρηματιστηριακές αγορές, μαζί με τις βελτιώσεις στους οικονομικούς θεσμούς σε συνδυασμό με την έκρηξη του επικερδέστατου εμπορίου μετά τη βιομηχανική επανάσταση, δημιούργησαν περίσσια κεφαλαίων που οι Βρετανοί τα επένδυσαν στο εξωτερικό, όταν η Γαλλία δεν επένδυε εσωτερικά σε ευρείας κλίμακας βιομηχανικές επενδύσεις, αν και υπήρχε υπολογίσιμο πλεονάζον κεφάλαιο στη χώρα, αλλά σε ξένες, χωρίς και όχι τόσο σε παραγωγικά έργα όσο σε κυβερνητικά δάνεια, κυρίως για λόγους υψηλής στρατηγικής (Rowley, A., *Evolution économique de la France de milieu du XIXe siècle à 1914*, Παρίσι 1982, σ. 413 κ.ε.· Cobban, A., *A History of Modern France*, τ. 3 (1871-1962), Penguin, Λονδίνο 1965, σ. 72). Δεν ήταν, λοιπόν, ανεξήγητο πώς, γύρω στα 1860, η Μ. Βρετανία με το 10% του πληθυσμού της Ευρώπης συγκέντρωνε 55-60% του βιομηχανικού δυναμικού της τελευταίας, ενώ η κατανάλωσή της σε ενέργεια

ήταν πενταπλάσια εκείνης της Γαλλίας (Crouzet, F., *The Victorian Economy*, Columbia University Press, Λονδίνο 1982, σσ. 4-5).

14. Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις ύπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα 19782, σ. 313.

15. Η ιστορία της Ευρώπης τους τελευταίους πέντε αιώνες ταυτίστηκε με την εμφάνιση και προαγωγή του καπιταλισμού. Υπό την έννοια αυτή, η αναφορά –πέραν του παράγοντα προτεσταντισμός– στη σημασία που είχε η απομάκρυνση (για τους Έλληνες) από τα τεκταινόμενα στις κοινωνίες της Β.Δ. Ευρώπης κρίνεται απαραίτητη, γιατί θα ήταν δύσκολο να δικαιολογηθεί αλλιώς η οικονομική (και όχι μόνον) ανάπτυξη και των καθολικών κρατών της ηπείρου, όπως λ.χ. η Γαλλία. Θα ήταν, λοιπόν, επιβεβλημένη η θέαση της πορείας της τελευταίας μέσα από το πρίσμα της διαφορετικότητας που χαρακτήριζε την ευρωπαϊκή ήπειρο: Έτσι, η Γαλλία ήταν τμήμα ενός αποκεντρωμένου ευρωπαϊκού κρατικού συστήματος και η ίδια μία από τις ανταγωνιζόμενες κρατικές οντότητες που επιδίωκαν την ανεξαρτησία τους πρώτιστα και έπειτα την κυριαρχία της Ευρώπης μέσα από τη συγκρότηση βασιλικών-εθνικών στρατών και την αγορά στρατιωτικών μέσων (που καθεμιά από τις αντίπαλες δυνάμεις μπορούσε να αποκτήσει) δίχως όμως να είναι σε θέση να την επιτύχουν. Δεν υπήρξε, λοιπόν, ποτέ ενιαία εξουσία, όπως εκείνη στην Κίνα των Μινγκ, στην Ινδία των Μογγόλων ή στην Αυτοκρατορία των Οθωμανών που θα μπορούσε να σταματήσει την τάδε ή τη δείνα εμπορική ανάπτυξη, ή να προκαλέσει την άνοδο ή παρακμή μιας συγκεκριμένης βιομηχανίας ή να επιβάλει συστηματική και καθολική καταλήστευση επιχειρηματιών και εμπορευομένων από φοροεισπράκτορες, όπως συνέβη στην Ινδία των Μογγόλων. Έτσι σταδιακά, άμεσα έστω, τα περισσότερα κράτη της Ευρώπης (της Γαλλίας συμπεριλαμβανομένης) υποχρεώθηκαν από τα πράγματα να προσχωρήσουν σε μια σχέση συμβίωσης με την οικονομία της αγοράς για την οποία εξασφάλισαν την εσωτερική τάξη και ένα νομικό σύστημα που (ακόμη και για τους αλλοδαπούς) εμπόδιζε τις αυθαιρεσίες και εισέπραττε με τη μορφή φόρων μερίδιο από τα ανερχόμενα εμπορικά κέρδη. (Για μια πολύ ωραία ανάλυση της διαφοράς μεταξύ της Ευρώπης και του υπόλοιπου κόσμου βλ. Kennedy, P., *όπ. παρ.*, σσ. 35-68)

16. Φίλιας Β., *Κοινωνία και εξουσία...*, *όπ. παρ.*, σσ. 180-181.

17. Παρότι ο τοπικισμός αναγκάστηκε να υποχωρήσει μπροστά στις αντιλήψεις που απαιτούσαν την οικοδόμηση ενός ισχυρού συγκεντρωτικού κράτους [Τσουκαλάς Κ., «Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο συλλογικό έργο (επιμ. Γ. Κοντογιώργη) *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης-Εξάντας, Αθήνα 1977, σ. 82], φαίνεται πως οι τοπάρχες (κοτσαμπάσηδες) ήταν αυτοί που, ουσιαστικά, ήταν η κινητήρια δύναμη της εξουσίας· γι' αυτό, άλλωστε, ο Finley έφτασε να πει: «Η γνώμη μου είναι ότι μπορεί να κυβερνηθεί κανείς την Ελλάδα μόνο με τα υπάρχοντα όργανα· αυτά τα όργανα είναι οι επιφανείς πολιτικοί ηγέτες, οι στρατιωτικοί και οι γαιοκτήμονες της χώρας, καλοί ή κακοί. Αυτοί και μόνον αυτοί κάνουν τη μηχανή να κινείται». Στον Πετρόπουλο Ιω., *όπ. παρ.*, σσ. 287-288.

18. Τσουκαλάς Κ., *Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας...*, όπ. παρ., σσ. 87, 91, 98-99· Μουζέλης Ν., *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια. Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987, σ. 137· Φίλιας Β., *Κοινωνία και εξουσία ...*, όπ. παρ., σ. 96.

19. Για τη συστηματική καταλήστευση του πλούτου της χώρας, τις καταστροφές που προκάλεσαν οι κατακτητές και τα περιβόητα κατοχικά «δάνεια», βλ. Αγγελόπουλου Ά., *Από την Κατοχή στον Εμφύλιο. Η μεγάλη ευθύνη των Συμμάχων*, Παρουσία, Αθήνα 1995, σσ. 25-35· πρβλ. Θωμαδάκη Στ., «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας» στο συλλογικό έργο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σσ. 122-125, Ζέκεντορφ Μ., «Τα σχέδια της “Νέας Τάξης” και το φασιστικό σύστημα κατοχής στην Ελλάδα ως τα τέλη του 1942», στο Συμπόσιο για την Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 19852, σσ. 150-153, Καλλιγά Κ., «Οι θυσίες και οι απώλειες του Ελληνισμού κατά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο», στα πρακτικά του Επιστημονικού Συμποσίου, *Η Ελλάδα του '40*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1993, σσ. 13-23, Χόνδρου Γ. «Η Ελλάδα και η γερμανική κατοχή», στο συλλογικό έργο (επιμ. Ντέιβιντ Κλόουζ) *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, 1943-1950. Μελέτες για την πόλωση*, Φιλίστωρ, Αθήνα 19982, σσ. 71-75 και Στρογγύλη Α., «Διαστάσεις του οικονομικού προβλήματος στις ώρες της απελευθέρωσης», στα πρακτικά του Επιστημονικού Συμποσίου *Δεκέμβρης του '44. Νεότερη έρευνα - Νέες προσεγγίσεις*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2000², σσ. 35-36.

20. Για το πότε και το γιατί γεννήθηκε η ιδεολογία της εθνικοφροσύνης, καθώς και τι εξυπηρετούσε, βλ. Ελεφάντη ΄., «Εθνικοφροσύνη: η ιδεολογία του τρόμου και της ενοχοποίησης», στα πρακτικά του 4ου Επιστημονικού Συνεδρίου (Πάντειο, 24-27 Νοεμβρίου 1993), *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, 1945-1967*, τ. Α΄, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1994, σσ. 645-654.

21. Για την εκκαθάριση των δημοσίων υπηρεσιών από τους αντιφρονούντες και τη γενίκευση της χρήσης του “πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων”, βλ. Αλιβιζάτο Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974. Όψεις της ελληνικής κοινωνίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1986, σσ. 473-487.

22. Στους υπόδουλους Έλληνες, σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στη Β.Δ. Ευρώπη τους τέσσερις τελευταίους αιώνες, δε στάθηκε δυνατό να αναπτυχθεί φορολογική συνείδηση, μιας και το οικονομικό κλίμα — όπου διαμορφώνονται κανόνες και συμπεριφορές— που επικρατούσε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κάθε άλλο παρά ομαλό θα μπορούσε να χαρακτηριστεί, ενώ η επίδειξη ευμάρειας αποτελούσε πρόκληση για το δυνάστη. Πρβλ. Βακαλόπουλο Α. *όπ. παρ.*, σσ. 99-100.

23. Foreign Office (στο εξής F.O.) 371/19506, R 2288/34/19, Sydney Waterlow (Πρεσβευτής στην Αθήνα) προς Sir John Simon (Υπουργός Εξωτερικών), Αθήνα 28 Μαρτίου 1935, πρβλ. *Ambassador MacVeagh Reports: Greece 1933-1947* (ed. J. Iatrides), Princeton University Press, Princeton 1980, σ. 24)· Miller William, “The Greek Elections and after”, *The Contemporary*

Review, τ. 143, (Ιανουάριος Ιούνιος) 1933, σ. 423)· Βακαλόπουλου Α. *όπ. παρ.*, σσ. 131-132.

24. F.O. 421/322(I), C 4868/462/19, Patrick Ramsay (Πρεσβευτής στην Αθήνα) προς Sir John Simon, Αθήνα 5 Ιουνίου 1932.

25. F.O. 371/15959, C 2007/324/19, Ramsay προς Sargent (βοηθός Υφυπουργός Εξωτερικών), Αθήνα 5 Μαρτίου 1932· F.O. 371/15960, C 2806/324/19, Ramsay προς Sir John Simon, Αθήνα 2 Απριλίου 1932.

26. Σε γράμμα του προς τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο στις 3 Ιουλίου 1824, ο Σπυρίδωνας Τρικούπης σημείωνε: «Καί ὁποῖος φαντάζεται νά κάμῃ κάτι ἄλλο εἰς τήν Ἑλλάδα παρά νά μπαλώνη, εἶναι γελασμένος». Εμμ. Πρωτοψάλτη, *Ιστορικόν Αρχεῖον Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου*, τ. 4, σσ. 595-596, ὅπως αναφέρεται στο Βακαλόπουλο Α. *όπ. παρ.*, σ. 290· Ο Φρειδεरिकος Τιρς, εξάλλου, ανέφερε κάτι παρόμοιο παραθέτοντας την άποψη κάποιου από τους ηγέτες του τόπου εκείνο τον καιρό: «Αυτό γίνεται [η αταξία, δηλαδή, που επικρατούσε στην Ελλάδα] επειδή ο καθένας ακολουθεί μια διαφορετική γραμμή συμπεριφοράς...». Τιρς Φ., *Η Ελλάδα του Καποδίστρια*, τ. Α', Αφοι Τολίδη, χ.τ., χ.χ., σ. 251.

27. Ὅπως ἔγραφε ὁ Γιώργος Θεοδοκάς «οἱ ἐκλογές στα μικρά μέρη εἶναι ἡ πάνδημη καὶ ἀσύγκριτη ἀναψυχή που τὴν περιμένει ὅλος ὁ κόσμος πῶς καὶ πῶς, γιὰ ν' ἀνανεώσει, βέβαια, καὶ νὰ ἐξασφαλίσει τὶς ἐπαφές του με τὴν ἐξουσία, μα καὶ γιὰ νὰ ζήσει ἔντονα, νὰ κινηθεῖ ἀπάνω κάτω, νὰ βγει γιὰ λίγο ἀπὸ τὴ ρουτίνα του, νὰ ἐρεθιστεῖ ἡ φαντασία του, νὰ κάμει σχέδια, ν' ἀπολαύσει ἀγώνισμα καὶ θέαμα γεμάτο ἀπρόοπτα καὶ συναρπαστικὲς συγκινήσεις». Θεοδοκάς, Γ., *Προβλήματα του καιρού μας*, Αθήνα 1956, σ. 38

28. F.O. 421/322(II), C 7791/462/19, Cavendish-Bentinck (Επιτετραμμένος) προς Sir John Simon, Αθήνα 8 Σεπτεμβρίου 1932.

29. Φύλιας Β., *Κοινωνία και εξουσία ...*, *όπ. παρ.*, σ. 173. Για την ταύτιση με κάποιο κόμμα και όχι τις πολιτικές του θέσεις, δηλαδή την ψυχολογική ταύτιση με κάποιο κομματικό σχηματισμό, στάση που εξηγεί άλλωστε τη διατήρηση σχέσης κόμματος-οπαδού παρόλες τις συχνές μεταβολές των κομματικών θέσεων σε ουσιώδη θέματα ή ακόμη και σημαντικές ιδεολογικές αναπροσαρμογές, βλ. Διαμαντόπουλου Θ., *Κόμματα και κομματικά συστήματα. Συγκριτική προσέγγιση και θεωρία*, Εξάντας, Αθήνα 1989, σσ. 82-84.

30. F.O. 286/1110/140, C 748/28/32, J.R. Vaughan-Russell (Πρόξενος στην Πάτρα) προς Cavendish-Bentinck, 14 Σεπτεμβρίου 1932.

31. Η τελειότερη, ίσως, περιγραφή του, εκείνου του κοντόφθαλμου, ημιμαθούς και ματαιόδοξου δημοσίου υπαλλήλου παρουσιάστηκε από τον Μ. Χουρμούζη στην κωμωδία του Ὁ ὑπάλληλος (ἐν Ἀθήναις 1836). Ἐνας ἄνθρωπος λαϊκός, ὁ ὁποῖος μέσω τῆς πολιτικῆς πατρωνίας καταλαμβάνει ἕνα πόστο στην κρατικὴ μηχανή καὶ ὡς «σφραγιδοφύλαξ» πλέον μετατρέπεται αὐτομάτως σε δικτάτορα. Επιτυχῆς ἡ περιγραφή του Ἑλληνα δημοσίου υπαλλήλου καὶ στο βιβλίο του Αθανασόπουλου Δημ., *όπ. παρ.*, σ. 28.

32. F.O. 286/1123/140, No. 243 (140/38/34), Waterlow προς Sir John Simon, Αθήνα 14 Ιανουαρίου 1934.

33. Τσουκαλάς Κ., *Κράτος και Κοινωνία ...*, *όπ. παρ.*, σσ. 218-220 · Μου-

ζέλης Ν., *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση ...*, όπ. παρ., σ. 137.

34. Μακρυδημήτρης Α., «Κυβέρνηση και Διοίκηση: ο διοικητικός μηχανισμός του κράτους κατά την περίοδο της "ανασυγκρότησης"», στα πρακτικά του 4ου Επιστημονικού Συνεδρίου (Πάντειο, 24-27 Νοεμβρίου 1993), Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, 1945-1967, τ. Α', Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1994, σσ. 474-475· πρβλ. Κοτζιά Ν., όπ. παρ., σσ. 142-144.

35. Και όμως ο Φρειδερίκος Τιρς –νουθετώντας για το δέον γενέσθαι από τη μεριά της αντιβασιλείας και του νεαρού Βαυαρού βασιλιά για το καλό του νεότευκτου ελληνικού κράτους– αναφερόμενος στη διοίκηση, ότι θα έπρεπε δηλαδή να τοποθετηθούν άνθρωποι ικανοί, επαίοντες και όχι κομματικοί αρχηγοί ή φερέφωνα τους, σημειώνει: «Ευτυχώς για την Ελλάδα, υπάρχουν τέτοιοι άνθρωποι αξιοσύστατοι, υπάρχουν μάλιστα μερικοί που με τις γνώσεις τους και τις ικανότητές τους για τις δημόσιες υποθέσεις, θα τιμούσαν κάθε ευρωπαϊκό κράτος, όσο μεγάλο κι αν ήταν και όσο σημαντικές κι αν ήταν οι υποθέσεις που θα τους εμπιστεύονταν. Δεν τους έλειψε παρά ένα κύρος ανώτερο, ικανό να τους κάνει γνωστούς, να τοποθετήσει τον καθένα τους σε θέση ανάλογη με τις κλίσεις τους και να τους επιβλέπει». Τιρς Φ., όπ. παρ., σσ. 250-251.

36. F.O. 286/1123/140, No. 48 (140/18/34), Waterlow προς Sir John Simon, Αθήνα 31 Ιανουαρίου 1934.

37. F.O. 371/19509, R 6715/34/19, Waterlow προς Sir Samuel Hoare (Υπουργός Εξωτερικών), Αθήνα 3 Νοεμβρίου 1935.

38. F.O. 286/1123/140, No. 243, (140/38/34), Waterlow προς Sir John Simon, Αθήνα 14 Ιουνίου 1934· πρβλ. F.O. 371/16768, C 10224/17/19, *Υπόμνημα O'Malley για την Power and Traction*, Λονδίνο 22 Νοεμβρίου 1933.

39. Το γεγονός ότι η γέννηση του ελληνικού κράτους δεν ήλθε ως αποτέλεσμα της νικηφόρας έκβασης του απελευθερωτικού αγώνα, αλλά ως έκφραση της σύμπτωσης συμφερόντων των τριών Μ. Δυνάμεων, καθόρισε το ελάχιστο βάρος της χώρας σε συνδυασμό με τον κυριαρχικό ρόλο των Προστατριών Δυνάμεων. Φίλιας Β., όπ. παρ., σσ. 126-127.

40. Πετρόπουλος Ιω., «Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)», στο συλλογικό έργο (επιμ. Γ. Δερτιλής - Κ. Κωστής) *Θέματα Ελληνικής Ιστορίας*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σσ. 198, 200 (υποσημείωση 3)· πρβλ. F.O. 371/16772, C 10943/399/19, Ramsay προς O'Malley, 1 Δεκεμβρίου 1933.

41. Κόντης Β., *Η Αγγλοαμερικανική πολιτική και το ελληνικό πρόβλημα: 1945-1949*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 273-274.

42. Κουτσούκης Κ., όπ. παρ., σσ. 102, 106· Μουζέλης Ν., *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση ...*, όπ. παρ., σσ. 142-143· πρβλ. Κοτζιά Ν., όπ. παρ., σσ. 138-139· Αθανασόπουλου Δημ., όπ. παρ., (επιτυχής παρουσίαση της ελληνικής ιδιαιτερότητας κυρίως στο πρώτο μέρος) σσ. 27-96.

43. Η παρατήρηση του Βρετανού πρεσβευτή Patrick Ramsay ήταν σαφής: «Οι Έλληνες πολιτικοί βάζουν το προσωπικό τους συμφέρον πιο πάνω από εκείνο της χώρας». F.O. 371/16772, C 10943/399/19, Ramsay προς O'Malley, 1

Δεκεμβρίου 1933. Ακόμη, εντούτοις, και αν δε γίνει δεκτή η προαναφερθείσα πολύ αυστηρή θέση, υιοθετουμένης αντιθέτως της αρχής της καλοπιστίας σύμφωνα με τη ρήση του Montesquieu («Οι περισσότεροι Ηγεμόνες και Υπουργοί έχουν καλή διάθεση, αλλά δεν ξέρουν πώς να το κάνουν»), το πρόβλημα εξακολουθεί να παραμένει: οι πολιτικοί μας (βουλευτές και υπουργοί) αποδεικνύονται, κατά το μάλλον ή ήττον, προχειρολόγοι και σχεδόν ανεργαστοί. Αθανασόπουλου Δημ., *όπ. παρ.*, σσ. 69-71 [για ακραίο παράδειγμα υπουργού που δεν είχε συνείδηση της αποστολής και του έργου του, βλ. στου ιδίου, σσ. 66-69].

44. Βακαλόπουλου Α. *όπ. παρ.*, σσ. 280-281.

45. Waterlow, Sir Sydney, "The Decline and the Fall of Greek Democracy 1933-1936", *The Political Quarterly*, τ. 18: 3 (μέρος II), 1947, σ. 213· πρβλ. *Γενική περιληπτική ανασκόπησης τής στρατηγικής καταστάσεως τής Ελλάδος εν περιπτώσει αγγλοϊταλικού πολέμου*, 8 Οκτωβρίου 1935. Αρχείο Γ.Ε.Σ., Φ. 764/ΚΣΤ/1.1935· F.O. 371/123850 (RG 1021/1), Anthony Lambert προς Selwyn Lloyd, Αθήνα 29 Αυγούστου 1956.

Βιβλιογραφία

- Αθανασόπουλου Δημ., *Η Ελληνική Διοίκηση*, Παπαζήση, Αθήνα 1983.
Αρχείο Γ.Ε.Σ., Φ. 764/ΚΣΤ/1.1935, *Γενική περιληπτική ανασκόπησης τής στρατηγικής καταστάσεως τής Ελλάδος εν περιπτώσει Άγγλοϊταλικού πολέμου*, 8 Οκτωβρίου 1935.
- Βακαλόπουλος Α. *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων. Ανιχνεύοντας την εθνική μας ταυτότητα, έρευνα-πορίσματα-διδάγματα*, Θεσσαλονίκη 1983².
- Αγγελόπουλος Άγ., *Από την Κατοχή στον Εμφύλιο. Η μεγάλη ευθύνη των Συμμάχων*, Παρουσία, Αθήνα 1995⁴.
- Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974. Όψεις της ελληνικής κοινωνίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1986.
- Δερτιλής Γ., "Η αυτονομία της πολιτικής από τις κοινωνικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του 19ου αιώνα" στο συλλογικό έργο (επιμ. Γ. Κωντογιώργη) *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1977.
- Διαμαντόπουλος Θ., *Κόμματα και κομματικά συστήματα. Συγκριτική προσέγγιση και θεωρία*, Εξάντας, Αθήνα 1989.
- Διαμαντούρος Ν., "Η εγκαθίδρυση του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα και η λειτουργία του κατά τον 19ο αιώνα" στο συλλογικό τόμο *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, Εστία, Αθήνα 1984.
- Διαμαντούρος Ν., "Προσπάθεια δημιουργίας δυτικού τύπου κράτους στην επανάσταση και κοινωνικοπολιτικές συγκρούσεις" στο συλλογικό έργο (επιμ. Γ. Δερτιλής - Κ. Κωστής) *Θέματα Ελληνικής Ιστορίας*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1991.

- Ελεφάντης Ύ., "Εθνικοφροσύνη: η ιδεολογία του τρόμου και της ενοχοποίησης", στα πρακτικά του 4ου Επιστημονικού Συνεδρίου (Πάντειο, 24-27 Νοεμβρίου 1993), *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, 1945-1967*, τ. Α', Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1994.
- Θεοτοκάς, Γ., *Προβλήματα του καιρού μας*, Αθήνα 1956.
- Θωμαδάκης Στ., "Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας" στο συλλογικό έργο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984
- Κιτρομηλίδης Π., "Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αίτηματα: προοπτικές από τον ελληνικό 19ο αιώνα" στο συλλογικό τόμο *Ώψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, Εστία, Αθήνα 1984.
- Κόντης Β., *Η Αγγλοαμερικανική πολιτική και το ελληνικό πρόβλημα: 1945-1949*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1984.
- Κοτζιάς Ν., "Η Κοινωνία της συνενοχής. Κρατική νομιμότητα και νομιμοποίηση", στα πρακτικά του 4ου Επιστημονικού Συνεδρίου (Πάντειο, 24-27 Νοεμβρίου 1993), *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, 1945-1967*, τ. Β', Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1995.
- Κουτσούκης Κλ., *Παθολογία της Πολιτικής. Ώψεις της διαφθοράς στο νεοελληνικό κράτος*, Παπαζήσης, Αθήνα (χ.χ.).
- Λυριτζής Χ., "Πολιτική και πελατειακό σύστημα στην Ελλάδα του 19ου αιώνα" στο συλλογικό έργο (επιμ. Γ. Δερτιλής - Κ. Κωστής) *Θέματα Ελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα-Κομοτηνή 1991.
- Μακρυδημήτρης Α., "Κυβέρνηση και Διοίκηση: ο διοικητικός μηχανισμός του κράτους κατά την περίοδο της ανασυγκρότησης", στα πρακτικά του 4ου Επιστημονικού Συνεδρίου (Πάντειο, 24-27 Νοεμβρίου 1993), *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, 1945-1967*, τ. Α', Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1994.
- Μάουρερ Γκ. Λ., *Ο ελληνικός λαός*, τ. Α', Αφοι Τολίδη, Αθήνα 1976.
- Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα 1978².
- Μουζέλης Ν., *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια. Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987.
- Μουζέλης Ν., "Ταξική δομή και σύστημα πολιτικής πελατείας: η περίπτωση της Ελλάδας" στο συλλογικό έργο (επιμ. Γ. Δερτιλής - Κ. Κωστής) *Θέματα Ελληνικής Ιστορίας*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1991.
- Πετρόπουλος Ιω., *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, τ. Α', Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985.
- Πετρόπουλος Ιω., *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, στο συλλογικό έργο (επιμ. Γ. Δερτιλής - Κ. Κωστής) *Θέματα Ελληνικής Ιστορίας*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1991.

- Σιμόπουλου Κ., *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, τ. Β', Αθήνα 19957.
- Τιρς Φ., *Η Ελλάδα του Καποδίστρια*, τ. Α', Αφοι Τολίδη, χ.τ., χ.χ.
- Τσουκαλάς Κ., "Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα", στο συλλογικό έργο (επιμ. Γ. Κοντογιώργη) *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1977
- Τσουκαλάς Κ., "Κράτος και Κοινωνία στην Ελλάδα του 19ου αιώνα", στο συλλογικό έργο (επιμ. Γ. Δερτιλής - Κ. Κωστής) *Θέματα Ελληνικής Ιστορίας*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1991.
- Φίλιας Β., "Κοινωνικές δομές στην Ελλάδα του 19ου αιώνα" στο συλλογικό τόμο *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, Εστία, Αθήνα 1984.
- Φίλιας Β., *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864*, Gutenberg, Αθήνα 1985.
- Χαραλάμπης Δ., *Πελατειακές σχέσεις και λαϊκισμός. Η εξωθεσμική συναίρεση στο ελληνικό πολιτικό σύστημα*, Εξάντας, Αθήνα 1989.
- Ambassador MacVeagh Reports: Greece 1933-1947* (ed. J. Iatrides), Princeton University Press, Princeton 1980.
- Beaud Michel, *Η ιστορία του καπιταλισμού. Από το 1500 ως σήμερα*, Μαλλιάρης-Παιδεία, Θεσσαλονίκη 1987.
- Briggs, R., *Early Modern France 1560-1715*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1977.
- Cobban, A., *A History of Modern France*, τ. 1 (1715-1799), Penguin, Λονδίνο 1957.
- Cobban, A., *A History of Modern France*, τ. 2 (1799-1871), Penguin, Λονδίνο 1965².
- Cobban, A., *A History of Modern France*, τ. 3 (1871-1962), Penguin, Λονδίνο 1965.
- Crouzet, F., *The Victorian Economy*, Columbia University Press, Λονδίνο 1982
- Foreign Office 286/1110/140, 286/1123/140, 371/15959, 371/15960, 371/19506, 371/19509, 371/16768, 371/16772, 421/322 (I), (II).
- Kennedy, P., *Η άνοδος και η πτώση των Μεγάλων Δυνάμεων*, Αξιωτέλης, Αθήνα 1990.
- Miller, W., "The Greek Elections and after", *The Contemporary Review*, τ. 143, (Ιανουάριος - Ιούνιος) 1933.
- O'Brien, P. - Keydor, C., *Economic Growth in Britain and France 1780-1914*, Λονδίνο 1978.
- Parker, G., *Europe in Crisis 1598-1648*, Λονδίνο 1979.
- Rowley, A., *Evolution économique de la France de milieu du XIXe siècle à 1914*, Παρίσι 1982.
- Waterlow, Sir Sydney, "The Decline and the Fall of Greek Democracy 1933-1936", *The Political Quarterly*, τ. 18: 3 (μέρος II) 1947.
- Weber M., *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, Gutenberg, Αθήνα 1984.

Όψεις κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα: Ιστορικο-θεωρητικά ζητήματα

Θανάσης Αλεξίου*

Περίληψη

Ο χαρακτήρας της καπιταλιστικής ανάπτυξης και ο τύπος της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα, δεν επέτρεψαν τη γενίκευση της μισθωτής εργασίας και την προλεταριοποίηση του πληθυσμού, παράγοντας που θα καθιστούσε, μαζί με τη μετάβαση σε φορντικές-τεϊλορικές συνθήκες παραγωγής, αναγκαία την εμπέδωση ενός κράτους πρόνοιας. Η ανάληψη από το κράτος των συνθηκών αναπαραγωγής της ελληνικής κοινωνίας αναπτύσσεται μέσα από την απώθηση αλλά και τη διατήρηση αυτοπαραγωγικών συστημάτων, ενώ, όταν διευρύνεται η μισθωτοποίηση και διαμορφώνεται μια πλατειά βάση μισθωτών εργαζομένων, τίθεται και το ζήτημα νομιμοποίησης της πολιτικής εξουσίας (μετά το 1974, κυρίως όμως στη δεκαετία του '80) μέσα από μέτρα κοινωνικής πολιτικής (μερική κοινωνικοποίηση του κόστους αναπαραγωγής).

1. Εισαγωγικά

Στο άρθρο μας αυτό επιχειρούμε να αναδείξουμε όψεις της κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα. Ο τύπος της καπιταλιστικής ανάπτυξης και η δομή της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα, διαμορφώνουν όπως είναι φυσικό, ένα άλλο κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο με μια διαφορετική ενσωματωτική δυναμική, καθώς το κράτος μοιράζεται για μεγάλο διάστημα με κοινοτιστικά μορφώματα την

* Επίκουρος Καθηγητής, Τμήματος Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

ευθύνη για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης και της συνολικής κοινωνίας.

Πρώτα θα ορίσουμε συνοπτικά το χαρακτήρα της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα και τη σχέση της με την κοινωνική πολιτική και μετά θα εξετάσουμε πως εκτυλίσσεται το εγχείρημα του κράτους να απωθήσει αυτά τα μορφώματα και να αποκτήσει τον έλεγχο επί των κοινωνικών συνθηκών αναπαραγωγής της κοινωνίας, εμφανιζόμενο ως υποκείμενο κοινωνικής πολιτικής. Θέτοντας μ' αυτόν τον τρόπο το πρόβλημα, επιχειρούμε να απαντήσουμε σε δύο βασικά ερωτήματα: α) πως και πότε το κράτος αναδείχτηκε στο πλαίσιο των μετασχηματισμών της κεφαλαιακής συσσώρευσης, σε κυρίαρχο ρυθμιστή των συνθηκών αναπαραγωγής της ελληνικής κοινωνίας και β) εάν υπήρξε ένας θεσμικός διαχωρισμός μεταξύ του πολιτικού και του οικονομικού στοιχείου που να επιτρέπει στην κοινωνική πολιτική να λειτουργήσει αναδιανεμητικά (σε επίπεδο εισοδημάτων και πόρων) και να διαμορφώσει μια άλλη σχέση αντιπροσώπευσης/νομιμοποίησης στην κοινωνία.

2. Ο χαρακτήρας της καπιταλιστικής ανάπτυξης και η αναγκαιότητα ενός κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα

Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της μετάβασης στον καπιταλισμό στην Ελλάδα είναι ότι η διαδικασία της διευρυμένης αναπαραγωγής κεφαλαίου εξελίχθηκε σε μεγάλο βαθμό όχι ενάντια αλλά μαζί με τη διαδικασία της απλής αναπαραγωγής, τη συντήρηση δηλαδή και ανάπτυξη της μικροεμπορευματικής παραγωγής και της οικογενειακής γεωργίας¹, με άμεση συνέπεια η εξαρτημένη εργασία να αποτελείσει μεν την αποκλειστική βάση επιβίωσης για ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού, όχι όμως για το μεγαλύτερο μέρος, το οποίο συνέχιζε να (αυτο)απασχολείται στις μικρές οικογενειακές μονάδες των αστικών κέντρων και του αγροτικού χώρου².

Μολονότι καπιταλιστικές δομές παραγωγής εμποδώνονται τόσο στον αγροτικό όσο και στον αστικό χώρο, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής γίνεται κυρίαρχος μετά το 1922³. Η εκβιομηχάνιση αυτής της περιόδου υπήρξε ραγδαία και άλλαξε το κοινωνικό τοπίο, καθώς εμφανίστηκαν νέες κοινωνικές τάξεις και κοινωνικά

στρώματα, αυτή ωστόσο εξελίχθηκε περισσότερο ως μεγέθυνση και όχι ως δυναμική ανάπτυξη με ποιοτικά χαρακτηριστικά⁴. Η ύπαρξη φτηνής και άφθονης εργατικής δύναμης (πρόσφυγες, γυναικεία εργασία κ.ά.)⁵ λειτούργησε ανασταλτικά για τον εκσυγχρονισμό της παραγωγικής δομής⁶. Η απουσία ισχυρών συνδικάτων που θα καθιστούσαν ανελαστική την αγορά εργασίας, επέτεινε περισσότερο αυτήν την κατάσταση, ενώ απέτρεπε και μια μονοπωλιακή ρύθμιση της μισθωτής εργασίας⁷. Ο καταμερισμός εργασίας οργανωνόταν παραδοσιακά και το επίπεδο οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου ήταν επίσης χαμηλό⁸. Η εκτατική εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης σήμαινε χαμηλά ημερομίσθια⁹, γεγονός που δεν επέτρεπε στο μισθό να λειτουργήσει και ως παράγοντας αναζωπύρωσης της ζήτησης¹⁰, όπως συμβαίνει στο φορντικό πρότυπο (εσωτερική αγορά/μαζική παραγωγή).

Η εκβιομηχάνιση πάλι των δεκαετιών του '50 και '60 οδηγεί μεν στον εκσυγχρονισμό της παραγωγικής βάσης αλλά καθώς η χώρα βρίσκεται πιο κοντά στον παλιό διεθνή καταμερισμό εργασίας με ειδίκευση στην παραγωγή και εξαγωγή πρωτογενών προϊόντων, η εξάπλωση του «περιφερειακού φορντισμού» και πρωτογενών μορφών τειλορισμού¹¹, στο βαθμό που εμφανίζεται, αφορά συγκεκριμένους βιομηχανικούς κλάδους (ηλεκτροχημική βιομηχανία, κατασκευαστικός κλάδος). Η διακλαδική ανάπτυξη της βιομηχανίας είναι επίσης χαμηλή.

Η μορφή αυτής της εκβιομηχάνισης, δεν καταστρέφει, λοιπόν, πλήρως τις δομές αυτάρκειας του πληθυσμού ούτε στον αστικό χώρο πολύ δε περισσότερο στον αγροτικό χώρο. Η οικονομία της αυτοκατανάλωσης και της "οικογενειακής οικονομίας" του πληθυσμού της υπαίθρου (family economy) υποχώρησε στην Ελλάδα μόνο εν μέρει, ενώ η μετάβαση προς μια "οικογενειακή οικονομία", με επίκεντρο τους μισθούς (family wage economy)¹² γίνεται καθυστερημένα και στο βαθμό που αυτό συμβαίνει, γίνεται αποσπασματικά, προσλαμβάνοντας συχνά τη μορφή της πολυαπασχόλησης. Η εγκατάλειψη της υπαίθρου οφείλεται περισσότερο σε εξωγενείς παράγοντες, όπως η μετανάστευση και λιγότερο στην κοινωνική διαφοροποίηση του αγροτικού χώρου που θα διαμόρφωνε ενδεχομένως συνθήκες μαζικής εξόδου του πληθυσμού.

Μια άλλη κατάσταση φαίνεται να διαμορφώνεται στη δεκαετία του 1960, όταν η εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση και η εκβιομηχάνιση αυτής της περιόδου καταστρέφουν παραδοσιακές μορφές απασχόλησης, αναδεικνύοντας την εξαρτημένη εργασία σε κυρίαρχη πηγή επιβίωσης του πληθυσμού. Παρόλα αυτά είμα-

στε πολύ μακριά από την εμπέδωση ενός συστήματος μονοπωλιακής ρύθμισης της μισθωτής εργασίας, πόσο μάλλον όταν τα μεταναστευτικά εμβάσματα συνέβαλαν όχι μόνο στη διατήρηση αυτών των δικτύων αλλά και στην αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων στον αγροτικό χώρο. Από την άλλη, η αποβιομηχανοποίηση της δεκαετίας του '80 και η μείωση της συμμετοχής της βιομηχανίας στο ΑΕΠ (17,9% το 1985 έναντι 20,2% το 1974)¹³ σχετικοποιεί το αίτημα για κοινωνικοποίηση των δαπανών αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης.

Γενικά, μπορεί να πει κανείς πως το ελληνικό κράτος δεν επεδίωκε οπωσδήποτε μια αλλαγή της κοινωνικής του βάσης (μικροϊδιοκτήτες, μικροαστικά στρώματα) που νομιμοποιούσε τις υφιστάμενες πολιτικές σχέσεις προς την κατεύθυνση της μαζικής αγροτικής εξόδου και προλεταριοποίησης του πληθυσμού. Βεβαίως, ο αστικο-δημοκρατικός χαρακτήρας του κράτους που προέκυψε από την εθνική επανάσταση του 1821 ευνοούσε τη μικρή οικογενειακή εκμετάλλευση και την κυριαρχία της μικροϊδιοκτητικής αγροτικής μονάδας, γεγονός που δέσμευε τις εργατικές εφεδρείες στη γη, αποθαρρύνοντας την αγροτική έξοδο και το σχηματισμό ενός αστικού προλεταριάτου¹⁴.

Οι παράγοντες αυτοί θα διαμόρφωναν ενδεχομένως, σταδιακά, συνθήκες μονοπωλιακής ρύθμισης της μισθωτής εργασίας και συλλογικής κατανάλωσης, όπως έδειξε η ευρωπαϊκή εμπειρία, παράγοντες που θα ευνοούσαν με τη σειρά τους την ανάπτυξη ενός κράτους πρόνοιας. Το ελληνικό κράτος υποστήριξε μαζικά τη μικρή ιδιοκτησία, όταν απειλήθηκε η αναπαραγωγή της¹⁵ αλλά και άφησε ανέπαφη τη μικρή παραγωγή. Ως γνωστό, η μικρή παραγωγή βασίζεται στην οικογενειακή εργασία και συνιστά ένα σύστημα οικογενειακής οικονομίας με αναπαραγωγικές δραστηριότητες και μ' ένα δικό της βιωματικό χώρο. Το γεγονός αυτό της επιτρέπει να εξασφαλίζει την αναπαραγωγή των μελών της αλλά επιτρέπει και στο κράτος, από την "ευνοϊκή" μεταχείριση του οποίου εξαρτάται, να αντλεί –ανάλογα με την περίπτωση– διαθέσιμη και φτηνή εργατική δύναμη. Παρόλο που η οικογενειακή μορφή παραγωγής δεν μπορεί να ταυτιστεί με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, εντούτοις ασκεί σημαντικές λειτουργίες στο πλαίσιο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η σημαντικότερη είναι ότι μπορούν να επιβιώνουν και μάλιστα με το μικρότερο κόστος, συστήματα αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, η συντήρηση των οποίων, και σε συνθήκες μερικής κοινωνικοποίησης της μισθωτής εργασίας, όπως συμβαίνει σε χώρες σαν την Ελλάδα, κρί-

νεται από το κράτος ασύμφορη. Μ' αυτόν τον τρόπο η διαχείριση της αναπαραγωγής του αγροτικού χώρου και εκείνου της μικρής παραγωγής πέρασε ουσιαστικά στα χέρια του κράτους, χωρίς το κράτος να χρειάζεται να δαπανά ιδιαίτερα ποσά γι' αυτό. Εφόσον το κράτος ήλεγχε τις συνθήκες αναπαραγωγής της οικογενειακής οικονομίας, ήταν σε θέση να ρυθμίζει και την προσφορά της εργατικής δύναμης. Η οικογένεια μπορούσε να προσφέρει σε περιόδους έλλειψης εργατικής δύναμης τις αναγκαίες ποσότητες εξαρτημένης και απασχολούμενης εργασίας ανεξάρτητα από το κόστος αναπαραγωγής της που ανάλογα με τη συγκυρία μπορεί και να ελαχιστοποιηθεί, ενώ σε περιόδους υπερπροσφοράς εργατικής δύναμης μείωνε τις διαθέσιμες ποσότητες. Μάλιστα οι χαμηλές τιμές των αγροτικών προϊόντων που επιβάλλονταν έμμεσα από το εξωοικονομικό σύστημα καθιέρωσης των τιμών, μέτρο που έθετε ουσιαστικά εκτός λειτουργίας τους μηχανισμούς της αγοράς (προσφορά και ζήτηση), διαμόρφωναν και χαμηλά κόστη αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης¹⁶.

Η ανάγκη σε εργατική δύναμη που συνοδεύει το κύμα εκβιομηχάνισης στη δεκαετία του '60, οδηγεί σε μια ραγδαία εμπορευματοποίηση των εισροών (μέσα αγροτικής παραγωγής), παράγοντας που οδηγεί με τη σειρά του στην απώθηση της χωρικής αυτόρκους μονάδας παραγωγής (παραγωγή για κάλυψη των αναγκών της οικογένειας)¹⁷ και κυρίως αποδέσμευση εργατικής δύναμης από τον αγροτικό χώρο και μεταφορά της στα αστικά κέντρα. Ωστόσο η σχέση συμπληρωματικότητας που χαρακτηρίζει την οικογενειακή οικονομία με την καπιταλιστική παραγωγή έγκειται στο γεγονός ότι η μικρή παραγωγή (βιοτεχνία, εμπόριο κ.λπ.) και η οικογενειακή γεωργία συντηρούν και παράγουν εκείνο το μέσο παραγωγής, δηλαδή την εργατική δύναμη που συνιστά τον αναγκαίο όρο για τη καπιταλιστική παραγωγή. Παρατείνοντας η μικρή ιδιοκτησία τους δεσμούς του εργάτη με το αγροτικό οικογενειακό εισόδημα, πολλές φορές μάλιστα μέσω της καθήλωσης των τιμών διατροφής που ανάγκαζε τους αγρότες να αυξήσουν την παραγωγή για να ανταποκριθούν στις αυξημένες ανάγκες, κυρίως λόγω των χρεών, ανέθετε στην οικογένεια το ρόλο της κοινωνικής επικουρίας, προέκτεινε δηλαδή το φυσικό της ρόλο μέσα στις διαμορφωνόμενες σχέσεις μισθωτής εργασίας¹⁸.

Στο πλαίσιο μάλιστα της πλήρους εμπορευματοποίησης του αγροτικού χώρου αυξάνει η εξω-αγροτική απασχόληση, δηλαδή η απασχόληση εκτός της αγροτικής εκμετάλλευσης (πολυαπασχόληση). Μία από τις σημαντικότερες λειτουργίες του φαινομένου της

πολυαπασχόλησης (υπηρεσίες, τουρισμός, κατασκευές κ.λπ.) που παρά τη συγκυριακή κάμψη της τα τελευταία χρόνια τείνει μάλλον να αυξηθεί και να αποτελέσει πλέον διαρκές χαρακτηριστικό του αγροτικού τομέα στην Ελλάδα, είναι ότι διασφαλίζει την επιβίωση της οικογενειακής γεωργίας και των αντίστοιχων συστημάτων αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης. Η αυξανόμενη εξάρτηση αυτών των ομάδων εργαζομένων που είναι κυρίως μικρο-αγρότες και όχι αγρότες με μεγάλη αγροτική εκμετάλλευση¹⁹ από εξωγεωργικά εισοδήματα με τη μορφή μισθών, σημαίνει ουσιαστικά την ημιπρολεταριοποίησή τους (πολυσθένεια)²⁰.

Από την άλλη, η προλεταριοποίηση του πληθυσμού, που θα ευνοούσε και την ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας φαίνεται, πως δεν είναι πάντα και η πλέον συμφέρουσα λύση για το κεφάλαιο, αλλά μία αναγκαστική κατάσταση που επιβάλλεται από τη δυναμική των πραγμάτων. Και αυτό γιατί, όσο περισσότερο αυξάνει το ποσοστό των μισθωτών εισοδημάτων, τόσο περισσότερο πρέπει να αυξάνονται οι μισθοί για να φτάσουν στο ελάχιστο απαιτούμενο επίπεδο που να διασφαλίζουν τη βιολογική και την κοινωνική αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Μόνο εφόσον υπάρχουν συμπληρωματικά εισοδήματα σ' ένα νοικοκυριό εκτός της μισθωτής εργασίας, μπορούν οι μισθοί να παραμένουν καθηλωμένοι και ο εργοδότης να πληρώνει λιγότερο από το ελάχιστο που απαιτείται για την αναπαραγωγή, υποχρεώνοντας άλλες συνιστώσες του συνολικού εισοδήματος του νοικοκυριού (γεωργικό εισόδημα, προμήθειες από το χωριό, επιβοηθητικές εργασίες κ.λπ.) να καλύψουν τη διαφορά²¹, μετατρέποντας ουσιαστικά τον εργαζόμενο σε "πολυσθενικό" υποκείμενο. Με βάση αυτήν τη διαπίστωση θα παρατηρήσουμε πως το κράτος πρόνοιας εμφανίζεται εκεί όπου έχουν εκλείψει άλλες μορφές άντλησης εισοδημάτων και ο μισθός αποτελεί το αποκλειστικό εισόδημα ενός νοικοκυριού. Δηλαδή στις χώρες, όπου έχει εμπεδωθεί η εμπορευματοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας και έχει εμπορευματοποιηθεί τόσο η εργατική δύναμη όσο και τα προϊόντα της εργασίας (διευρυμένη αναπαραγωγή).

3. Η κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα

Όπως βλέπουμε, λοιπόν, δεν υπήρχαν ιδιαίτεροι λόγοι, τουλάχιστον από την πλευρά του κεφαλαίου για την ανάπτυξη του κρά-

τους πρόνοιας στην Ελλάδα, εκτός από τη διασφάλιση της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης. Προς αυτήν την κατεύθυνση το κράτος κινήθηκε αρκετά νωρίς διαμορφώνοντας ένα σύγχρονο θεσμικό-εργασιακό πλαίσιο (καθιέρωση οκτώωρου, περιορισμός και κατάργηση της παιδικής εργασίας, συνθήκες εργασίας κ.λπ.) ήδη από την πρώτη κυβέρνηση Βενιζέλου. Είναι χαρακτηριστικό πως η σχετική νομοθεσία επιβλήθηκε παρά την εκδηλωμένη αντίδραση των εργοδοτών. Η αποφασιστικότητα όμως του κράτους να αποσπάσει από τους εργοδότες τον έλεγχο αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, οι οποίοι σ' εκείνη τη φάση δεν μπορούσαν να σκεφτούν με καθολικούς όρους, ούτε να δράσουν ως μέλη μιας κοινωνικής τάξης, αλλά σκέπτονταν και δρούσαν ως ιδιώτες, φαίνεται παραστατικά στο αντικείμενο που αυτοί οι νόμοι έρχονται να προστατεύσουν (προστασία της παιδικής ηλικίας και της μητρότητας, συνθήκες εργασίας κ.ο.κ.)²².

Θα επιχειρήσουμε λοιπόν, μια περιοδολόγηση της κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα ανάλογα με τη μορφή και το περιεχόμενο που αυτή προσλαμβάνει. Κατ' αυτόν τον τρόπο, διακρίνουμε τρεις περιόδους ανάλογα με τους στόχους και τις προτεραιότητες που κάθε φορά τίθενται: α) την κοινωνικοποιητική περίοδο όπου η κοινωνική πολιτική λειτουργεί πρωτίστως ιδεολογικά. Αυτή περιλαμβάνει χρονικά την περίοδο από την ανεξαρτησία της χώρας μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα και αποσκοπεί στην ανάπλαση προκαπιταλιστικών (κοινοτιστικών) έξεων και συνηθειών και στην εναρμόνιση του (κοινωνικού) σώματος με πρακτικές και αξίες της αναδυόμενης αστικής-καπιταλιστικής πραγματικότητας, β) την περίοδο απόσπασης/διαχείρισης και μονοπώλησης της εργατικής δύναμης από τα κρατικά συστήματα κοινωνικών ασφαλίσεων που αρχίζει το 1911 (περίοδο εκσυγχρονισμού των αστικών υπερδομών) και φτάνει μέχρι την εμπέδωση της καπιταλιστικής ανάπτυξης (δεκαετία του '60), και γ) την περίοδο όπου η κοινωνική πολιτική λειτουργεί σ' ένα βαθμό με βάση "κεϋνσιανά" πρότυπα (διασφάλιση της διευρυμένης αναπαραγωγής) με έντονα τα αναδιανεμητικά στοιχεία (κυρίως δεκαετία του '80)²³. Η περίοδος αυτή καλύπτει χρονικά τις τελευταίες δεκαετίες από το 1974 και μετά, όταν αναζητείται εξαιτίας της αυξημένης μισθωτοποίησης και μια ευρύτερη νομιμοποίηση της πολιτικής τάξης πραγμάτων.

Ωστόσο, όλες αυτές οι φάσεις μαζί συναρτούν μια οργανική συνέχεια με κεντρικό άξονα το κράτος, απ' όπου προέρχονται κιάλας αυτές οι πρωτοβουλίες. Από εκεί θα προκύψουν κυρίως, ασφαλώς και από τους διεκδικητικούς αγώνες του εργατικού κινήματος, οποιαδήποτε μέτρα κοινωνικής πολιτικής.

3.1. Η κοινωνικοποιητική περίοδος

Η περίοδος αυτή αρχίζει με τις προσπάθειες του κράτους να αποκτήσει το μονοπώλιο της φυσικής βίας απέναντι στις τοπικές συσσωματώσεις. Το ζητούμενο είναι η κοινωνικοποίηση του πληθυσμού στις αξίες του εθνικού κράτους αλλά και ο εξοπλισμός του με δεξιότητες και συμπεριφορές που αντιστοιχούν στο νέο καταμερισμό εργασίας, όπως προκύπτει από την εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής, την ανάπτυξη της βιοτεχνίας και της βιομηχανίας. Σε εθνικό επίπεδο οι ανακατατάξεις αυτές γίνονται ορατές με την αστικοποίηση και τη διοικητική συγκεντροποίηση. Ο εκπαιδευτικός μηχανισμός αναλαμβάνει να διαμορφώσει όχι μόνο μια εθνική συνείδηση αλλά να προσφέρει γραφή και ανάγνωση, απαραίτητες δεξιότητες που καθιστούν τα άτομα λειτουργικά στη νέα επικοινωνιακή κοινότητα. Ωστόσο το εγχείρημα αυτό για να έχει επιτυχία προϋποθέτει και την αποκοπή του πληθυσμού από προκαπιταλιστικές συνήθειες και πρακτικές, όπως αυτές εγγράφονται στο λαϊκό πολιτισμό, αλλά και τη διαχείριση του λαϊκού πολιτισμού και την ανασηματοδότησή του.

Βεβαίως μ' ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού σε κατάσταση ανομίας και ημιπαρανομίας, καθώς παρωχημένες πρακτικές και συμπεριφορές που αντιστοιχούσαν στον κύκλο ζωής και εργασίας της προκαπιταλιστικής κοινότητας, απωθούνταν ή ποινικοποιούνταν (π.χ. επαιτεία, ανεστια)²⁴, οι δυνατότητες παρέμβασης του κράτους στις σφαίρες όπου ζούσαν και κινούνταν τα λαϊκά στρώματα ήταν περιορισμένες, πόσο μάλλον, όταν η κρατικοποίηση ζωνών όπου ζούσαν και κινούνταν αυτά τα στρώματα, προκαλούσε την καχυποψία και την απόρριψη, περιορίζοντας την αποτελεσματικότητα αυτών των παρεμβάσεων. Για παράδειγμα εκείνοι που για τον ένα ή τον άλλο λόγο είχαν έλθει σε σύγκρουση με το νόμο και το κράτος (φυγοδικία, λιποταξία, αποφυγή στράτευσης κ.λπ.) αποτελούσαν στα μέσα του 19ου αιώνα το 26% των ληστών²⁵. Από την άλλη το εκπαιδευτικό σύστημα λόγω της περιορισμένης του εξάπλωσης, μόλις ακουμπούσε τα αστικά στρώματα της πόλης, και δεν μπορούσε να λειτουργήσει πολλαπλασιαστικά και να μεταφέρει στα λαϊκά στρώματα τα κυρίαρχα πρότυπα συμπεριφοράς.

Μια προνοιακή υποδομή που θα άρθρωνε προβλήματα και ανάγκες του πληθυσμού, θα μπορούσε με μεγαλύτερη άνεση και περισσότερο αποτελεσματικά να μεταφέρει και να διαχύσει νέες αξίες για την εργασία, νέους τρόπους ζωής, νέα καταναλωτικά

πρότυπα κ.λπ. και να διαμορφώσει ένα άτομο που θα είναι πιο κοντά στο νέο τρόπο κοινωνικής οργάνωσης, δηλαδή του εθνικού κράτους. Ουσιαστικά η προνοιακή πολιτική καλούνταν να διαδραματίσει έναν κεντρικό ρόλο στη διαπαιδαγώγηση του πληθυσμού, όχι μόνο σε επίπεδο αξιών αλλά και σε επίπεδο αναγκών. Η κοινωνική πολιτική αυτής της περιόδου αξιώνει να λειτουργήσει ως βιο-πολιτική, όπως έχει προσδιορίσει τον όρο ο M. Foucault, ως παραγωγός πολιτικών τεχνικών που επενδύουν στο σώμα, στην υγεία και στους τρόπους ύπαρξης και κατοίκησης²⁶. Ο πληθυσμός θα έπρεπε δηλαδή να αποκτήσει εκείνες τις σωματικές έξεις και δεξιότητες, οι οποίες θα του επέτρεπαν να ενταχθεί λειτουργικά στο νέο χωροταξικό πλαίσιο που διαμόρφωναν η αστικοποίηση, το εργασιακό περιβάλλον, το εκπαιδευτικό σύστημα, το σύστημα διοίκησης, ο εθνικός στρατός κ.ο.κ.

Επομένως, η ενσωμάτωση του πληθυσμού στο σύστημα, με την έννοια της διάλυσης του παραδοσιακού κοινωνικού ιστού και της απώθησης προκαπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων, αποκτούσε προτεραιότητα. Ο Μαλθουσιανισμός επισκίαζε, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα αλλά και αργότερα, οποιαδήποτε αισιόδοξη λύση του κοινωνικού προβλήματος και αντιμετώπισης της μάζας τους αστικού πληθυσμού. Καθόσον όμως ο ρόλος των μεσαίων στρωμάτων στην κοινωνία και στην πόλη αναβαθμίζεται, ο φιλελευθερισμός μεταλλάσσεται, υιοθετώντας μια αισιόδοξη αντιμετώπιση του μέλλοντος, με την έννοια πως οι ιδεολόγοι του πιστεύουν πως στο πλαίσιο του *laissez-faire* είναι δυνατή η βελτίωση της θέσης των πληβειακών μαζών²⁷. Ο αντίκτυπος αυτών των ιδεολογικών νεωτερισμών μεταφερόταν φυσικά και στην Ελλάδα, όπου στα αστικά της κέντρα εμφανίζονταν μεσαία αστικά στρώματα, στελέχη των οποίων στελέχωναν, ως οι “επιφανέστεροι” των πολιτών, φιλανθρωπικά κινήματα και κινήσεις εξωραϊσμού των πόλεων, αλλά και τις πρώτες οργανώσεις του εργατικού κινήματος²⁸.

Στο νέο κοσμικό περιβάλλον της πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους, όπως διαμορφωνόταν από έλληνες μεγαλοαστούς, από αυλικούς και από ξένους διπλωμάτες, ομάδες δηλαδή που διαπνέονταν από αστικές νεωτεριστικές αντιλήψεις, αποτελούσε τον κεντρικό θύλακα επώασης και διάχυσης αστικών αντιλήψεων, ο θύλακας αυτός καλούνταν να διαδραματίσει για την Ελλάδα αντίστοιχα το ρόλο που σύμφωνα με τον N. Elias διαδραμάτισε η αυλική κοινωνία στη Γαλλία του 18ου αιώνα²⁹. Ο συγχρωτισμός των μικροαστικών στρωμάτων (διοικητικών υπαλλήλων, στρατιωτικών,

διπλωμάτων κ.ά.) με το κοσμικό και αστικό περιβάλλον της ελληνικής πρωτεύουσας δέσμευε αυτά τα στρώματα σε συγκεκριμένες συμπεριφορές και στάσεις. Με τη σειρά τους τώρα, αυτά τα στρώματα μετέφεραν τις αστικές αξίες και τα μικροαστικά πρότυπα στα υπόλοιπα στρώματα, συμβάλλοντας μ' αυτόν τον τρόπο στην πολιτισμική τους ενσωμάτωση στην αναδυόμενη αστική κοινωνία. Προς την κατεύθυνση πολιτισμικής ενσωμάτωσης της αγροτικής ενδοχώρας λειτουργούσαν και τα αντίστοιχα περιβάλλοντα της "καλής κοινωνίας" των επαρχιακών πόλεων, τα οποία συγκροτούνταν από τα στελέχη της διοίκησης και τους ντόπιους κύκλους μικροαστών και εμπόρων μεταπρατών. Ως φορείς της αστικής κοινωνικότητας³⁰ αυτά τα κοινωνικά δίκτυα και οι εθελοντικές συσσωματώσεις των ελλήνων αστών διέπλαθαν μια συνείδηση τάξης, κάτι που ήταν άκρως απαραίτητο για την ελληνική αστική τάξη λόγω της αποσπασματικής της σχέσης με τη βιομηχανική παραγωγή, ενώ αυτά προήγαγαν τις επαγγελματικές και οικογενειακές συμμαχίες (κοινή αντιμετώπιση προβλημάτων, κλείσιμο συμφωνιών, προξενιά κ.ο.κ.). Από την άλλη οι εθελοντικές συσσωματώσεις των ελλήνων αστών (φιланθρωπικοί σύλλογοι, ενώσεις για την προστασία και ανύψωση της οικογένειας, των απόρων παιδιών και γυναικών κ.λπ.) που παρήγαγαν πρότυπα συμπεριφορών και κώδικες αξιών, αυτοανακηρύσσονταν σ' ένα προνομιακό διαχειριστή των συνθηκών ζωής των απόκληρων και του κοινωνικού περιθωρίου.

Στο κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο της εποχής, η προνοιακή πολιτική φαίνεται να λειτουργεί συμπληρωματικά στις κοινωνικό-πολιτισμικές πρακτικές. Η περιορισμένη ιδρυματική υποδομή της χώρας, η στοιχειώδης ανάπτυξη των εφαρμοσμένων επιστημών (ιατρική, δημόσια υγεία, πολεοδομία, κοινωνική εργασία κ.ά.) μπορούσαν μόνο χαλαρά να σπονδυλώσουν την εξουσία με το σώμα με στόχο την ομαλοποίησή του, με την έννοια που το θέτει ο M. Foucault. Ωστόσο ακόμη και μέσα από τις παρεμβάσεις ενός υποτυπώδους ακόμη προνοιακού συστήματος διέκρινε κανείς όχι μόνο την προσπάθεια εγχάραξης αξιών και προτύπων στον πληθυσμό αλλά και την προσπάθεια ανάδειξης και διαχείρισης των κοινωνικό-πολιτισμικών στοιχείων του κοινωνικού σώματος. Η κοινωνία ενέγραφε μέσω της εκπαίδευσης στο νηπιαγωγείο³¹, στο σχολείο, στο στρατό, συγκεκριμένες τεχνικές και συμβολικές δομές του κοινωνικού-πολιτισμικού περιβάλλοντος για το σώμα μιας κοινωνίας που έπρεπε να εξοικειωθεί με την εργασία. Μέσα μάλιστα από συστήματα διαρκών προδιαθέσεων και πρακτικών (ha-

bitus), αυτές οι τεχνικές και οι αντίστοιχες πρακτικές μεταφέρονταν και εγγράφονταν στο σώμα και στα σχήματα σκέψης. Ο έλεγχος του σώματος από το ίδιο το άτομο με την έννοια ότι το άτομο διδασκόταν μέσα από σωματικές ασκήσεις (αθλητισμός, παρελάσεις, διάταξη του χώρου κ.λπ.), πρακτικές ενδυμασίας και εμφάνισης (στολές, ποδιές κ.ά.), τις δυνατότητες διάπλασης του σώματος³², συνέβαλε στην ανάπτυξη δεξιοτήτων και οικειοποίησης από μέρους του ατόμου ρόλων και λειτουργιών³³ που θα καθιστούσαν το σώμα παραγωγικό στο νέο κοινωνικό πλαίσιο. Καθόσον μάλιστα οι πολιτισμικές πρακτικές εμπεριέχουν το στοιχείο της ηγεμονίας, στο κοινωνικό σώμα σωματοποιείται η βιωμένη κυριαρχία και η υποταγή των υποτελών κοινωνικών τάξεων³⁴.

Από την άλλη, η ποινικοποίηση της επαιτείας, της αγυρτείας και της αεργίας αναδεικνυε πάραυτα την εργασία σε κοινωνική αυταξία. Την επαύριο κιόλας της Ανεξαρτησίας της χώρας, ένα σύστημα ποινικών και διοικητικών διατάξεων αναλάμβανε να ρυθμίσει κοινωνικές συμπεριφορές, οι οποίες απέκλιναν από το προβαλλόμενο πρότυπο για τη ζωή και την εργασία και βασίζεται στη μόνιμη εγκατάσταση και στη σταθερή και μόνιμη εργασία. Ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού (τσιγγάνοι, πλανόδιοι, νομάδες κ.ά.) εξακολουθεί παρόλα αυτά να περιθωριοποιείται κοινωνικά και η συμπεριφορά του να ποινικοποιείται. Ο Ποινικός Νόμος του 1834 προσδιορίζει χωρίς περιστροφές πως η απόκλιση από τις αξίες του ανερχόμενου αστού, δηλαδή η φυγοπονία, η επαιτεία, η αγυρτεία και η γοητεία είναι αδικήματα και τιμωρούνται ανάλογα με την περίπτωση. Η κοινωνική αντίδραση είναι αυτή που προσδιορίζει το περιεχόμενο της παράβασης αλλά και το ύψος της ποινής. Η “παιδαγωγική” λειτουργία αυτού του ποινικού νόμου που επιχειρεί να συγχρονιστεί με τους αντίστοιχους ευρωπαϊκούς, έγκειται πρωτίστως στην ανάπτυξη ενός εργασιακού ήθους στα λαϊκά και πληβειακά στρώματα αλλά και στην εμφύσηση αστικών αξιών, όπως αυτών της οικογενειακής ζωής, της σταθερής κατοικίας κ.ο.κ.³⁵.

Το ζεύγος εργασία-αεργία συνιστά πλέον την αντίθεση, η οποία οδηγεί τον αξιακό άξονα γύρω από τον οποίο θα γίνεται η ενσωμάτωση και η περιθωριοποίηση του πληθυσμού. Οι προνοιακές πρωτοβουλίες του κράτους έχουν πρόθεση να υποσκάψουν παρωχημένους τρόπους επιβίωσης του πληθυσμού και να εξοικειώσουν τον πληθυσμό με τις πρακτικές της εξαρτημένης εργασίας³⁶. Παράλληλα η προνοιακή πολιτική, κρατική και ιδιωτική-φιλανθρωπική μετέφερε στους βιόκοσμους μιας στοιχειωδώς διαφο-

ροποιημένης κοινωνίας τις νέες αντιλήψεις για την κοινωνία, προκαλώντας μια κατάσταση πολιτισμικής πρόσμειξης και σύγχυσης που συνέβαλε στην αποδιοργάνωσή τους. Η παρέμβαση του κράτους αποκόβει τους βιόκοσμους από τις οργανικές-κοινοτικές καταβολές τους και μετατρέπει τις ανθρώπινες δραστηριότητες σε διατακτικές του συστήματος προωθώντας την ενσωμάτωση του πληθυσμού σ' αυτό.

Βεβαίως θα ήταν κάπως πρόωρο να μιλήσουμε για μια οργανωμένη κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα του 19ου αιώνα με φιλοσοφία και κίνητρα. Όπως διαφαίνεται από την ευρωπαϊκή εμπειρία, το κράτος πρόνοιας εμφανίστηκε εκεί όπου η εργατική δύναμη είχε ενταχθεί πλήρως μαζί με τους ανθρώπους στην αγορά και είχε μετατραπεί σε εμπόρευμα. Η αδυναμία της αγοράς να διασφαλίζει τη βιολογική και κοινωνική αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης καθιστούσε αναγκαία την κρατική παρέμβαση. Σε μεγάλο βαθμό πάλι η νομιμοποίηση του πολιτικού καθεστώτος στην Ελλάδα του 19ου αιώνα προέκυπτε από την παρουσία αγροτικών και μικροαστικών στρωμάτων. Συνεπώς η αναπαραγωγή αυτών των στρωμάτων και της κοινωνικο-οικονομικής τους βάσης αποκτούσε προτεραιότητα έναντι της ανάπτυξης ενός κράτους πρόνοιας. Εντούτοις ο ιδιότυπος κρατισμός σε συνάρτηση με την περιορισμένη ένταση της εργατικής δύναμης στην αγορά, εμπόδιζε και τη λειτουργική διαφοροποίηση ανάμεσα στην οικονομία και την πολιτική, έτσι ώστε να μπορεί να εμφανίζεται το κράτος ως το υποκείμενο που διασφαλίζει τις εξωτερικές συνθήκες αναπαραγωγής της οικονομίας στην εξατομικευμένη της μορφή, δηλαδή από άτομα-ιδιώτες³⁷. Το γεγονός αυτό δυσχεραίνει επίσης το θεσμικό δυϊσμό στο εσωτερικό της κρατικής δράσης για να αναπτυχθεί ένα στρώμα από επαγγελματίες δημοσίων υπηρεσιών που θα προσέδιδε πιθανόν και διαφορετικά λειτουργικά χαρακτηριστικά στις κρατικές επενδύσεις³⁸. Αυτό που παρατηρούμε όμως είναι η ανάδυση πρακτικών κοινωνικοποίησης που οδηγούν στην ατομικοποίηση και την κανονικοποίηση του κοινωνικού σώματος, αποκλείοντας οτιδήποτε αποκλίνει από την κοινωνικο-οικονομική προγραμματική και τον αισθητικό ορίζοντα του νέου τρόπου κοινωνικής οργάνωσης που μέλλει να βασιστεί στη μισθωτή εργασία. Αυτές οι πρακτικές πάλι δεν εμφανίζονται ως εξουσιαστικοί σχηματισμοί χωρίς αναφορά στο χρόνο και στο χώρο, ούτε χωρίς πόλο αναφοράς. Το χωροχρονικό πλαίσιο της εποχής προσδιορίζεται αφενός από τη διαδικασία συγκρότησης μιας καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων και τις διεργασίες σχηματισμού κεφαλαίου, όσο αργό-

συρτη, δύσμορφη και εξαρτημένη μπορεί να είναι αυτή η διαδικασία στην Ελλάδα, αλλά και από το πλέγμα μιας “μικροφυσικής της εξουσίας” (M. Foucault), που οργανώνεται από το κράτος και στην ανάπτυξη της συμπεριλαμβάνει σχολεία, ληξιαρχεία, νοσοκομεία κ.λπ. με πρόδηλο σκοπό πάντα την εναρμόνιση και την προσαρμογή του πληθυσμού στο σύστημα. Οι πειθαρχικές διαδικασίες του ποινικού συστήματος που αναθεωρούν την αντίληψη για την απονομή ποινών, αντικαθιστώντας τη συλλογική ευθύνη με την ατομική, συμβαδίζουν πάντα με την ατομικοποίηση του παραγωγικού σώματος και με την αρχή κάθε προνοιακής και κοινωνικής πολιτικής, ότι δηλαδή η αναπαραγωγή του ατόμου είναι ιδιωτική του υπόθεση. Εξάλλου οι κατασταλτικές και οι προνοιακές παρεμβάσεις του κράτους συνιστούσαν μια αλληλοσυμπληρούμενη βάση, οι οποίες σκοπό είχαν να απωθήσουν τα αυτάρκη και αυτοπαραγωγικά συστήματα επιβίωσης, επιβάλλοντας ένα σύστημα εξαρτημένης εργασίας.

3.2. Η ανάδειξη του κράτους σε υποκείμενο κοινωνικής πολιτικής: η διαχείριση της εργατικής δύναμης από το κράτος

Η δεύτερη περίοδος της κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια του κράτους να μονοπωλήσει τη διαχείριση της εργατικής δύναμης, την οποία μέχρι τότε είχαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο τα εργατικά σωματεία ή οι εργοδότες. Η απόσπαση των συνθηκών αναπαραγωγής των φορέων εργατικής δύναμης από τις εξατομικευμένες στρατηγικές και την ατομική πρωτοβουλία που βασίζονται σε μεγάλο βαθμό στο κοινωνικά τυχαίο, στάθηκε ο κύριος άξονας που επέβαλε την κρατική παρέμβαση³⁹. Η ίδρυση του ΙΚΑ το 1937, σ' εφαρμογή του νόμου περί “Κοινωνικών Ασφαλίσεων” του 1934, εξορθολογίζει το σύστημα προσφοράς και εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης, κοινωνικοποιώντας τους κινδύνους και την ευθύνη για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης και μέρος των κοινωνικών εξόδων παραγωγής, αντί της κοινωνικοποίησης της παραγωγής και των κερδών, αίτημα που έθετε το εργατικό κίνημα⁴⁰. Ο έλεγχος της εργατικής δύναμης ξεφεύγει από τις άτυπες μορφές εργατικής διαχείρισης κυρίως στην καπνοβιομηχανία (επιτροπές σαλονιών κ.λπ.)⁴¹. Η διαχείριση της εργατικής δύναμης από το κράτος αποσκοπεί επίσης στην προστασία της από την υπερεκμετάλλευση και την αλόγιστη χρήση της από τους εργοδότες.

Μια βασική αρχή που διέπει το κρατικό σύστημα κοινωνικών ασφαλίσεων είναι η διασφάλιση των υλικών μέσων αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης για κινδύνους (ατυχήματα και φθορές), αλλά και η αντιμετώπιση των επιπτώσεων από την απαξίωση της εργατικής δύναμης (ανεργία) που προκαλεί ο συγκεκριμένος τρόπος οργάνωσης της εργασίας. Ωστόσο αυτό το σύστημα δεν επιτρέπεται να επηρεάζει στο ελάχιστο τη διασφάλιση των αναγκαίων μέσων επιβίωσης που πρέπει να προέρχονται πάντα από την πώληση της εργατικής δύναμης. Σ' αυτό το σύστημα η διασφάλιση της εργατικής δύναμης από κινδύνους εννοείται ως αποκατάσταση της λειτουργικότητας του εργαζομένου και αφορά κινδύνους και φθορές της εργατικής δύναμης που ήδη έχουν εμφανιστεί⁴².

Για να αποκτήσει το κράτος τη δυνατότητα να διαχειρίζεται μονοπωλιακά την εργατική δύναμη προχώρησε σε μια συστηματική υπόσκαψη των πρωτοβουλιών των εργατικών σωματείων να διαχειρίζονται τα ίδια την εργατική δύναμη και τις συνθήκες αναπαραγωγής της. Η ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στο κρατικό σύστημα κοινωνικών ασφαλίσεων (τριμερή συμμετοχή) και σ' αυτό των εργατικών σωματείων ήταν ότι στο δεύτερο καλούνταν το κεφάλαιο να αναλάβει το κόστος αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης αλλά και να αποζημιώνει τους εργαζόμενους από τους κινδύνους απαξίωσης, φθοράς και διαγενεακής αναπαραγωγής, τις οποίες στο μεγαλύτερο βαθμό αυτό προκαλούσε⁴³. Μάλιστα οι καπνεργάτες στο μεσοπόλεμο, έχοντας ως πρότυπο το σοβιετικό ασφαλιστικό σύστημα θεωρούσαν πως οι πόροι του ταμείου των ασφαλισμένων καπνεργατών έπρεπε να προέρχονται εξ ολοκλήρου από το κράτος, τους δήμους και τη φορολόγηση του καπνεμπορικού κεφαλαίου⁴⁴.

Η ανάπτυξη ενός συστήματος κρατικών κοινωνικών ασφαλίσεων ανέδειξε το κράτος σε μοναδικό εγγυητή αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης. Η προώθηση των κρατικών ασφαλιστικών ταμείων και η ανάπτυξη μιας προνοιακής υποδομής, θα πρέπει να ερμηνευτεί και ως προσπάθεια του ελληνικού κράτους να αποσπάσει τον ιδιωτικό χώρο από τα χέρια ευρύτερων οικογενειακών μορφωμάτων, τα οποία συνδεόμενα μέσω πατερναλιστικών διαύλων με το κράτος εμπόδιζαν την εκλογίκευση των σχέσεων προσφοράς της εργατικής δύναμης. Η υπαγωγή των υποσυστημάτων της οικογένειας, της εκπαίδευσης, της υγείας κ.ά. στο κράτος ολοκληρώνεται με την εμφάνιση του κράτους πρόνοιας. Η υπαγωγή αυτή σημαίνει και την υπαγωγή της ιδιωτικής σφαίρας στη δη-

μοσιότητα του κράτους πρόνοιας και των υπηρεσιών του. Το εγχείρημα αυτό ρυθμίζει το διαγενεακό πρόβλημα, το οποίο για το κράτος είναι πρωτίστως τόσο ένα δημογραφικό πρόβλημα όσο και ένα κοινωνικό-πολιτισμικό γεγονός. Ωστόσο ο βιολογικός χρόνος τέμνεται από τον κοινωνικό χρόνο και στο πλαίσιο αυτό συνομαδώνονται ηλικιακές φάσεις (παιδική ηλικία, εφηβεία, νεότητα, τρίτη ηλικία κ.λπ.) και ηλικιακές ομάδες ακολουθώντας τη συμμετοχή ή την έξοδο από την παραγωγή⁴⁵. Ο κοινωνικός χρόνος πάλι τέμνεται από την εργασία και τις δεσμεύσεις της. Και καθώς η μονοπωλιακή ρύθμιση της μισθωτής εργασίας συνιστά ένα κεντρικό στοιχείο του κράτους πρόνοιας, η αποδοχή από όλους, –τόσο από την αστική όσο και από την εργατική τάξη– της εργασίας, ως αυταξίας, νομιμοποιούσε το κράτος στις παρεμβάσεις του. Κατ' αυτόν τον τρόπο συγκροτούνται κιόλας δομές κοινωνικής πολιτικής, στις οποίες εναποτίθεται η διαχείριση της εργασίας, της οικογένειας, της εκπαίδευσης, της υγείας κ.ά., δηλαδή όλων των φορέων που εμπλέκονται στη διατήρηση και στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης.

Η ανάδειξη της εργασίας σε κεντρική αξία αποκτούσε μια ιδεολογική λειτουργία, καθώς διαμόρφωνε το ενοποιητικό πλαίσιο στο οποίο αναφέρονταν πλέον κοινωνικές τάξεις και κοινωνικά στρώματα που εμπλέκονταν άμεσα στη διαδικασία παραγωγής και απόσπασης υπεραξίας αλλά βεβαίως και αποενταγμένα και έκπτωτα, απ' αυτήν τη διαδικασία, τμήματα του πληθυσμού. Καθώς μάλιστα επιδόματα και παροχές εξαρτώνται από τη θέληση για εργασία, τα τελευταία έπρεπε να αποδεικνύουν συνεχώς αυτήν την διάθεση. Η ένταξη του πληθυσμού στην “κοινωνία της εργασίας” αλλά και η επανένταξη των περιθωριοποιημένων τμημάτων λάμβανε χώρα μέσω του κράτους πρόνοιας, το οποίο αναπτύσσοντας συστήματα κοινωνικών παροχών και κοινωνικής ασφάλισης εξασφάλιζε την άμεση και έμμεση συμμετοχή του πληθυσμού στην παραγωγή και στην κατανάλωση.

Οι εκπαιδευτικοί θεσμοί που αποσπούσαν το παιδί από τις τοπικές οντότητες για να το εντάξουν στην υπερτοπική κοινότητα του εθνικού κράτους, το οικογενειακό δίκαιο που υπόσκαπτε την πατριαρχική δομή της οικογένειας ευνοώντας μια κρατική ρύθμιση των οικογενειακών σχέσεων, η διοικητική-υγειονομική υποδομή με τα ληξιαρχεία, το σχολίατρο, το νομίατρο κ.λπ. διαμόρφωναν μια σταθερή βάση για την εμφάνιση της προνοιακής δημοσιότητας, όπως την προσδιορίσαμε παραπάνω, δηλαδή ως πεδίου ενσωμάτωσης και διαχείρισης της ιδιωτικής σφαίρας του πληθυ-

σμού. Παρόλο που η υποδομή αυτή αναπτύσσεται ολόκληρο το 19ο αιώνα για να ολοκληρωθεί στις πρώτες δεκαετίες του 20ού, κυρίως με τον αστικό εκσυγχρονισμό του Βενιζέλου, παρόλο επίσης που μεγάλα τμήματα του πληθυσμού έχουν εξοικειωθεί με την εργασιακή ηθική της καπιταλιστικής αγοράς, ο χαρακτήρας της καπιταλιστικής ανάπτυξης δεν ευνοεί ακόμη μια συνολική ρύθμιση των κοινωνικών σχέσεων με βάση τα πρότυπα του Κεϋνσιανισμού έτσι ώστε να αποσπασθεί πλήρως ο οικογενειακός και ιδιωτικός χώρος από κοινοτιστικές-πελατειακές δομές.

Την αποφασιστική πλευρά αυτού του εγχειρήματος συνιστά η προσπάθεια του κράτους να αποσπάσει τον έλεγχο της εργατικής δύναμης από τα εργατικά σωματεία και τους συλλόγους αλληλοβοήθειας των εργατών. Μ' αυτόν τον τρόπο θα διασφαλιζόταν η απρόσκοπτη προσφορά της εργατικής δύναμης και θα αποφεύγονταν συνθήκες μονοπώλησής της από τους εργάτες. Με την εργατική δύναμη υπό κρατικό έλεγχο, οι εργοδότες θα μπορούσαν να απεκδυθούν επίσης των ευθυνών τους για ενδεχόμενες φθορές της εργατικής δύναμης, αλλά και των ευθυνών τους για μια ενδεχόμενη έκπτωση και περιθωριοποίησή της από την αγορά εργασίας. Καθώς μάλιστα στα ασφαλιστικά συστήματα οι εισφορές επιβαρύνουν μόνο το εισόδημα από εργασία και εξαιρούν πλήρως το εισόδημα από κεφάλαιο, ενώ η κρατική επιχορήγηση προέρχεται πάλι από τους φόρους που είναι πρωτίστως φόροι εισοδήματος⁴⁶, το κόστος κοινωνικοποίησης των συνθηκών και των κινδύνων αναπαραγωγής της κοινωνίας επιβαρύνει πάλι την εργατική τάξη. Από την άλλη θα έπρεπε να διασφαλιστούν οι συνθήκες και οι όροι για τη βιολογική και κοινωνική αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, επειδή η αγορά κάθε άλλο παρά ήταν σε θέση να εκπληρώσει την κοινωνική της λειτουργία⁴⁷. Η διατήρηση, η συντήρηση και η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης δεν μπορούσε να αφεθεί στους εμπορευματικούς μηχανισμούς της αγοράς και στην καλή πρόθεση των εργοδοτών. Οι εργασιακοί νεωτερισμοί των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα και η διαμόρφωση ενός σύγχρονου θεσμικού πλαισίου προσφοράς της εργατικής δύναμης υπό κρατικό έλεγχο, προετοίμαζαν το έδαφος για την ανάδυση ενός κρατικού ασφαλιστικού συστήματος στις δεκαετίες του '20 και του '30.

Ωστόσο το σύστημα των κρατικών κοινωνικών ασφαλίσεων δεν οδήγησε σε καμία αναδιανομή του εισοδήματος ανάμεσα στις τάξεις. Προϋπόθεση για να γίνει αυτό: α) μια πλατεία βάση μισθω-

τών, και β) η συμμετοχή των συνδικαλιστικών και πολιτικών οργανώσεων του εργατικού κινήματος στους διοικητικούς και πολιτικούς μηχανισμούς του κράτους. Μέσω των υποχρεωτικών συνεισφορών το κράτος επέβαλε την αναδιάταξη του τρόπου με τον οποίο η εργατική τάξη διαχειρίζεται το εισόδημά της. Αποταμιεύοντας για λογαριασμό των ασφαλισμένων, το κράτος μετατρέπει τις αποταμιεύσεις των εργαζομένων σε δαπάνες για την περίθαλψη και τη συντήρησή τους, όταν βρίσκονται εκτός εργασίας, λόγω ασθένειας ή γηρατειών, ενώ σε πολλές περιπτώσεις οι συνεισφορές αυτές χρησιμοποιήθηκαν και για τη χρηματοδότηση του κράτους ή την επιδότηση της ιδιωτικής οικονομίας όταν δεν καταβάλλονται οι εργοδοτικές εισφορές⁴⁸. Αυτοί οι παράγοντες οδηγούν στα τωρινά αδιέξοδα του ασφαλιστικού συστήματος που ενώ θεωρητικά βασίζεται στην τριμερή χρηματοδότηση, συνεισφέρουν ουσιαστικά μόνο οι εργαζόμενοι.

Ένας βασικός παράγοντας που νομιμοποιεί ιδεολογικά την κρατική παρέμβαση στη σφαίρα της οικονομίας και της κοινωνίας είναι ένα πολιτικό σύστημα που βασίζεται στον πολιτικό συμβιβασμό ανάμεσα στα οργανωμένα τμήματα του κεφαλαίου και της εργασίας και ανοικτό στη συμμετοχή της εργατικής τάξης και των οργανώσεών της⁴⁹. Αυτό όμως το συναινετικό πλαίσιο πολύ περιορισμένα θα μπορούσε να αναδυθεί σ' ένα πολιτικό σύστημα που βασιζόταν κυρίως στην καταστολή της κοινωνικής αντιπολίτευσης. Μέσα σ' ένα κλίμα περιστολής των πολιτικών δικαιωμάτων (ιδιώνυμο, φυλακίσεις και εξορίες των εκπροσώπων της εργατικής τάξης), όπως συνέβαινε στο Μεσοπόλεμο και σ' ένα μετεμφυλιακό σκηνικό, οποιαδήποτε συναινετική διαδικασία εξελισσόταν σε παρωδία. Σ' αυτό συνέβαλε επίσης και η κοινωνική σύνθεση της εργατικής τάξης, η οποία αποτελείτο σε μεγάλο βαθμό από στρώματα που εναντιώνονταν στην καπιταλιστική ολοκλήρωση, καθώς αυτή υπόσκαπτε τη θέση τους σε μια ημι-βιομηχανικά διαμορφωμένη παραγωγή, όπως συνέβαινε με τους καπνεργάτες που αποτελούσαν τη ραχοκοκαλιά του εργατικού κινήματος, τουλάχιστον στην περίοδο του Μεσοπολέμου⁵⁰. Εξάλλου προϋπόθεση για έναν τέτοιο συμβιβασμό θα ήταν: α) η αύξηση των μισθών σύμφωνα με το φορντικό πρότυπο, και β) η εμπέδωση ενός συστήματος βιομηχανικών σχέσεων (συλλογικές διαπραγματεύσεις, συνεχής αναπροσαρμογή μισθών, συνδιοίκηση κ.λπ.), προϋπόθεση που σ' ένα κλίμα αυταρχικού κρατικού παρεμβατισμού στις εργασιακές σχέσεις δεν μπορούσε να ευδοκιμήσει. Στη μεταπολεμική Ελλάδα πάλι, ο θεσμός των συλλογικών διαπραγματεύσεων από

μηχανισμός μακροοικονομικής ζήτησης (μοιράσματος των καρπών της ανάπτυξης) μετατρέπεται σε μηχανισμό για την αντιμετώπιση του μισθού ως κόστους (συμπίεση μισθών)⁵¹.

Αν και για την περίπτωση της Ελλάδας πολύ περιορισμένα μπορούμε να διακρίνουμε διαδικασίες εργατικής συμμετοχής, καθώς δε θεσπίζονται συλλογικές διαπραγματεύσεις, συμβούλια συνδιοίκησης κ.ά., ή, όταν θεσπίζονται (δεκαετία του '90) η κοινωνική σύνθεση της εργατικής τάξης έχει αλλάξει και έχει αποκτήσει "πολυσθενικό" χαρακτήρα, η πρόθεση του κράτους να διαμορφώσει ένα κανονιστικό πλαίσιο και θεσμικές διεργασίες διευθέτησης των εργασιακών προβλημάτων είναι εμφανής από τη δεκαετία του '20. Πρωτοβουλίες με αυτό το περιεχόμενο αναπτύχθηκαν κατά καιρούς και στην Ελλάδα. Η Εργατική Γερουσία το 1929, πρωτοβουλία της κυβέρνησης Βενιζέλου, συνιστούσε ένα σωματειακό-κορπορατιστικό εγχείρημα ενσωμάτωσης των εκπροσώπων της εργατικής τάξης στις πολιτικές διαδικασίες⁵². Η αδυναμία της αστικής τάξης να επωμιστεί το βάρος αυτού του εγχειρήματος⁵³ στη βάση ενός αναδιανεμητικού συστήματος και πολιτικής συμμετοχής της εργατικής τάξης προδίκασε και την αποτυχία αυτής της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας για διευθέτηση των κοινωνικών συγκρούσεων.

Αντίθετα στη δεκαετία του '80 και του '90, όταν τα μικροαστικά στρώματα είχαν ήδη ενσωματωθεί μέσω του λαϊκισμού στο πολιτικό σύστημα⁵⁴ και αυτό είχε αποκτήσει σχετική ευελιξία και λειτουργικότητα, οι συναινετικές προτάσεις (ευρωκορπορατιστικό μοντέλο)⁵⁵, παρόλο που δεν εντάχθηκαν ποτέ σε ένα ολοκληρωμένο θεσμικό πλαίσιο, διαμόρφωναν σε επίπεδο κοινωνίας ένα συναινετικό κλίμα. Το γεγονός αυτό, κυρίως όμως η γενίκευση της μισθωτοποίησης (48% του ενεργού πληθυσμού το 1981 είναι μισθωτοί)⁵⁶ ευνοούσε και τη διευθέτηση των εργασιακών σχέσεων ανάμεσα στους εκπροσώπους του κεφαλαίου και τα εργατικά συνδικάτα. Πάλι όμως, και στο βαθμό που δεχτούμε τη συλλογική που ερμηνεύει την οργάνωση συλλογικών συμφερόντων μέσα από ομάδες εκπροσώπησής τους ή εξωοικονομικά, δηλαδή με φορείς τα συνδικάτα που συνιστούν πολιτικούς οργανισμούς που διαπραγματεύονται με την επιχείρηση (νεοκλασική θεώρηση), δεν πρόκειται για ένα ολοκληρωμένο σύστημα ρύθμισης των βιομηχανικών σχέσεων που να βασίζεται στη μισθωτή εργασία. Το πρόβλημα είναι, και αυτό έχει να κάνει άμεσα με το χαρακτήρα της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα, ότι η παραγωγή μαζικής κλίμακας (Φορντισμός) εμφανίστηκε σε περιορισμένη μορφή, με

αποτέλεσμα να υπάρχει κατακερματισμός της εργατικής τάξης όσον αφορά την εκπροσώπηση συλλογικών συμφερόντων, επομένως και αδυναμία ενιαίας έκφρασης αυτών των συμφερόντων.

Συνεπώς μια μονοπωλιακή ρύθμιση της μισθωτής εργασίας που θα προσέφερε τη μαζική βάση για τη θεσμοθέτηση των εργασιακών σχέσεων και την αύξηση της δημόσιας κατανάλωσης, στοιχεία που χαρακτηρίζουν δομικά το κράτος πρόνοιας, απουσίαζε. Η ανυπαρξία ενός φορντικού τύπου συσσώρευσης επηρέαζε και τη δράση των εργατικών συνδικάτων. Η απουσία μιας ισχυρής βάσης μισθωτών εργατών ανάγκαζε συχνά τα συνδικάτα να αναζητούν υποστήριξη από τα πολιτικά κόμματα. Με τον τρόπο αυτό, όμως, διακύβευαν την ανεξαρτησία τους και μια σχετική αυτονομία στην πολιτική τους εκπροσώπηση, αυτονομία που προϋποθέτει ο συγκεκριμένος τρόπος ρύθμισης και εκπροσώπησης (κορπορατισμός). Αυτό το πλαίσιο ρύθμισης έχει επιτυχία, γιατί καθώς στηρίζεται στη συναίνεση ανάμεσα στους εκπροσώπους των βιομηχάνων και τα εργατικά συνδικάτα, επιτρέπει διαφορές γύρω από εργασιακά ζητήματα (μισθοί, χρόνος και συνθήκες εργασίας, ασφάλιση κ.ο.κ.) να επιλύονται εκεί όπου αυτές αναδύονται, δηλαδή στο χώρο εργασίας και να μην μεταφέρονται εκτός χώρου εργασίας, όπου μπορεί να πολιτικοποιούνται, να κλιμακώνονται δηλαδή σε ταξικές συγκρούσεις. Η κατάσταση αυτή προσδιόριζε την έκταση και την ποιότητα ενός κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα αλλά και την υπολειμатурία του, εφόσον προσδιορίσουμε το κράτος πρόνοιας σε συνάρτηση με τη μονοπωλιακή ρύθμιση της μισθωτής εργασίας και το φορντισμό.

3. Διευρυμένη αναπαραγωγή και αναδιανεμητική λειτουργία

Γενικά θα μπορούσε να πει κανείς πως η εξέλιξη της κοινωνικής πολιτικής, καθώς και οι λειτουργίες που αυτή έρχεται να εκπληρώσει, εξαρτάται: α) από το χαρακτήρα και την ένταση των συγκρούσεων σε μια κοινωνία, β) το πολιτικό σύστημα και την πολιτική κουλτούρα που διαμορφώνουν αυτές οι συγκρούσεις, και γ) την ικανότητα του καπιταλιστικού κράτους να διαμορφώνει και να εφαρμόζει πολιτικές που εξασφαλίζουν μακροπρόθεσμα την αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής⁵⁷. Οι παράγοντες αυτοί διαμορφώνουν ένα λειτουργικό πλαίσιο, το οποίο ανάλογα με την ένταση των κοινωνικών συγκρούσεων, αντιθέσεων και την ένταση των κοινωνικών αγώνων, προσλαμβάνει τη μορφή μιας

αντίφασης που χαρακτηρίζει το κράτος πρόνοιας και τους θεσμούς του, προσδίδοντας στο κράτος, που γίνεται φορέας των τεχνικών συναίνεσης, το ρόλο και τις λειτουργίες ενός συλλογικού μεσολαβητή ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία για την αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων⁵⁸. Ενώ οι θεσμοί κοινωνικής πολιτικής συνιστούν πρωτίστως μια ηγεμονική πρωτοβουλία της αστικής τάξης που αποσκοπεί στην ελεγχόμενη ενσωμάτωση της εργατικής τάξης στο σύστημα σχέσεων της αστικής-καπιταλιστικής κοινωνίας, εντούτοις οι θεσμοί αυτοί ικανοποιούν σ' ένα βαθμό και πάγια αιτήματα της εργατικής τάξης τόσο στον εργασιακό όσο και στον κοινωνικό-πολιτικό χώρο, προσφέροντας συνεπώς και μια καλύτερη θέση εκκίνησης. Δύσκολα όμως το κράτος πρόνοιας και τα κοινωνικά δικαιώματα μπορούν να εκληφθούν ως επέκταση και καθολικοποίηση των πολιτικών δικαιωμάτων. Η τάση προς την ισότητα των πολιτών δεν προκύπτει επισωρευτικά και ως προέκταση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων, αλλά όπως έδειξε ο Μαρξ, εξαιτίας της φύσης της καπιταλιστικής σύμβασης εργασίας, η οποία προκάλεσε και το εύλογο ενδιαφέρον του κράτους (εγγύηση της ελευθερίας και της ασφάλειας του προσώπου, ασφάλεια ιδιοκτησίας). Επειδή αυτή προϋποθέτει τυπικά ελεύθερα άτομα ώστε να υπάρχει συνεχώς ένα απόθεμα διαθέσιμου εργατικού δυναμικού (εφεδρικός βιομηχανικός στρατός), το οποίο οι κεφαλαιοκράτες θα μπορούσαν να προσλαμβάνουν και να απολύουν ανάλογα με τη συγκυρία, αυτά θα έπρεπε να έχουν απελευθερωθεί από φεουδαρχικές σχέσεις υποταγής, όπως και από τις σχέσεις εξάρτησης της διευρυμένης οικογένειας. Ουσιαστικά όμως αυτή η "ελευθερία" ενισχύει την εξουσία των εργοδοτών επί των εργατών, γιατί τώρα οι "απελευθερωμένοι" και ακτήμονες χωρικοί γίνονται προλετάριοι που για να επιβιώσουν πρέπει να αποδεχτούν αναγκαστικά την εξαρτημένη εργασία⁵⁹. Εκτός αυτού, τα πολιτικά δικαιώματα δεν επεκτείνονται και στη σφαίρα παραγωγής, ενώ η κατοχύρωση και διεύρυνσή τους επιτεύχθηκε μόνο μετά από σκληρούς εργατικούς αγώνες. Η εργατική τάξη στην Αγγλία (το υψηλόμισθο τμήμα της) απέκτησε πολιτικά δικαιώματα, αναφέρει ο K. Polanyi, αφού πέρασε από τη μέγερη της "πεινασμένης δεκαετίας του 1840" και μετατράπηκε σε μια υποταγμένη γενιά⁶⁰. Όπως έδειξε μάλιστα ο ίδιος, η γενίκευση της ιδιότητας του πολίτη που προέκυψε από το χαρτιστικό κίνημα, απέκοψε τους εργάτες από την κοινωνική τους ταυτότητα, όπως αυτή προέκυπτε από τη θέση τους στην παραγωγή, για να τους αποκαταστήσει ως πολίτες στην αγορά εργασίας, δηλαδή

ως ιδιοκτήτες εργατικής δύναμης⁶¹. Τα οποιαδήποτε κοινωνικά δικαιώματα (ή και παροχές) προέκυπταν πλέον από την επίκληση της ιδιότητας του πολίτη αλλά και ως προσπάθεια της κοινωνίας να διασφαλίσει την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης από την αγορά (αποεμπορευματοποίηση)⁶². Για το λόγο αυτό αναγνωρίζονται κοινωνικά δικαιώματα, με την έννοια ότι η προσφορά της εργατικής δύναμης μπορεί να γίνεται με όρους, ενώ η αναπαραγωγή της δεν αφήνεται στην αγορά αλλά στα αποεμπορευματοποιημένα δίκτυα του κράτους πρόνοιας. Μάλιστα στην περίπτωση της Ελλάδας, η κατοχύρωση των κοινωνικών και συνδικαλιστικών δικαιωμάτων στο βαθμό που επιτεύχθηκε, αποτέλεσε διακύβευμα παρατεταμένων κοινωνικών αγώνων, όπου η αιματηρή κρατική καταστολή δεν αποτελούσε την εξαίρεση. Της ίδρυσης του ΙΚΑ προηγήθηκε ο Μάης του 1936 με τους νεκρούς εργάτες στη Θεσσαλονίκη. Το κράτος πρόνοιας καθώς και τα κοινωνικά δικαιώματα προκύπτουν μόνο περιορισμένα από την κεκτημένη πίεση και δυναμική για πολιτική ισονομία που προέρχεται από τη γενίκευση των πολιτικών δικαιωμάτων. Επειδή αυτά έχουν προκύψει μέσα από τους αγώνες του εργατικού κινήματος συνιστούν γι' αυτό και ένα κοινωνικό κεκτημένο αλλά και ένα διακύβευμα που θα πρέπει συνεχώς να προασπίζεται, όπως έδειξαν και οι τελευταίες κινητοποιήσεις για το Ασφαλιστικό στην Ελλάδα (Άνοιξη του 2001).

Επίσης ένας σημαντικός παράγοντας που κατέστησε αναγκαία την εμπέδωση κοινωνικών δικαιωμάτων και του κράτους πρόνοιας, αφορά την αναπαραγωγή των καπιταλιστικών κοινωνιών. Η αναπαραγωγή στην καπιταλιστική κοινωνία σημαίνει εκτός της αναπαραγωγής των τάξεων στη διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου (οικονομικό) και αναπαραγωγή της πολιτικής κυριαρχίας (πολιτικό). Καθώς μάλιστα στον καπιταλισμό αυτές οι δύο σφαίρες διαχωρίζονται σαφώς μεταξύ τους, αφού η απόσπαση της υπερεργασίας (υπεραξίας) δεν απαιτεί την παρέμβαση της πολιτικής εξουσίας, όπως συνέβαινε στο φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής, και με δεδομένο ότι τα άτομα εντάσσονται στην κοινωνία όχι μόνο ως οικονομικές κατηγορίες (καπιταλιστές/εργαζόμενοι) αλλά μέσα από την πάλη των τάξεων και ως πολιτικές κατηγορίες (αστοί/προλετάριοι), η αναπαραγωγή της πολιτικής κυριαρχίας προϋποθέτει τη "συναίνεση" του λαού⁶³, των μισθωτών (κράτος πρόνοιας) κ.ο.κ. Αλλιώς είναι αμφίβολο αν τα άτομα θα πειστούν να εγκαταλείψουν το χώρο που χαρακτηρίζεται από την έλλειψη των εμπορευματικών σχέσεων (και αναπαράγεται η εργατική τους δύναμη)

για να εισέλθουν στο χώρο όπου κυριαρχούν οι εμπορευματικές σχέσεις (μισθωτή εργασία)⁶⁴. Βεβαίως η απώθηση και η υπόσκαψη αυταρκών συστημάτων παραγωγής και αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης που αποτέλεσε, όπως είδαμε παραπάνω, κύριο μέλημα του κράτους, εξωθούσε τα άτομα προς το χώρο των εμπορευματικών σχέσεων και της εξαρτημένης εργασίας.

Από την άλλη, η παρέμβαση του κράτους στη σφαίρα της οικονομίας υπαγορεύτηκε από τις αδήριτες ανάγκες της πραγματικότητας, καθόσον έπρεπε να αποσοβηθούν οικονομικές κρίσεις που έθεται σε κίνδυνο τόσο τη βάση αυτής της κεφαλαιακής συσσώρευσης, όσο και την αναπαραγωγή της κοινωνίας ως σύστημα αστικών-καπιταλιστικών σχέσεων (Κεϋσιανισμός). Αυτή η ανάγκη νομιμοποίησε το κράτος ως πολιτικό υποκείμενο, πάνω και πέρα από τα παρτικουλαριστικά συμφέροντα των κεφαλαιοκρατών, να λειτουργήσει και ως υποκείμενο κοινωνικής πολιτικής, δηλαδή ως ο “συλλογικός κεφαλαιοκράτης” που με στρατηγικά και σχεδιασμένα βήματα, αναθεωρώντας μάλιστα τις αρχές του φιλελεύθερου παραδείγματος για τη λειτουργία της αγοράς, θα διασφάλιζε τη διευρυμένη αναπαραγωγή. Περιττό να τονίσουμε πως αυτή η παρέμβαση υποσκάπτει εν τη γενέσει το περιεχόμενο της ίδιας της κοινωνικής πράξης που νομιμοποιεί τον καπιταλισμό ως σύστημα οργάνωσης της κοινωνίας, καθώς η πλέον χαρακτηριστική του αρχή, ότι δηλαδή η αναπαραγωγή της κοινωνίας είναι μια ιδιωτική υπόθεση, μια υπόθεση των ίδιων των μελών της, απεμπολείται.

Βεβαίως στην αναθεώρηση αυτή οδήγησαν τα ίδια τα αδιέξοδα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, όπως εξωτερικεύτηκαν με τις κρίσεις υπερπαραγωγής και υποκατανάλωσης του οικονομικού κραχ του 1929. Εδώ φάνηκε επίσης και η ευελιξία του καπιταλισμού, κυρίως ως ιδεολογικού συστήματος. Μπροστά στον κίνδυνο κατάρρευσης της καπιταλιστικής οικονομίας αλλά και εν μέσω μιας γενικευμένης κοινωνικής κρίσης, τόσο οι ΗΠΑ με τη δημοκρατική παράδοση όσο και το Τρίτο Ράιχ με τις ολοκληρωτικές πολιτικές δομές, υιοθέτησαν “κολλεκτιβιστικά” στοιχεία μιας σχεδιαζόμενης οικονομίας (κοινωνικός προστατευτισμός)⁶⁵. Η ενεργοποίηση του κράτους στις ΗΠΑ αλλά και στην Εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία στη δημιουργία απασχόλησης (συγχώνευση του στρατιωτικού-εξοπλιστικού και βιομηχανικού συμπλέγματος, κατασκευή δημόσιων έργων κ.λπ.), επομένως και ζήτησης για εμπορεύματα, με ή χωρίς κοινωνική συναίνεση, βασίστηκαν εξολοκλήρου στην κεϋνσιανή φιλοσοφία, σύμφωνα με την οποία το κράτος αποτελεί

ένα υποκείμενο έξω από τη σφαίρα παραγωγής, το οποίο επιβάλλεται να παρεμβαίνει διορθωτικά στη σφαίρα της παραγωγής και της ζήτησης αγαθών. Το γεγονός αυτό επιφυλάσσει στο κράτος μια διαταξική, ουδέτερη κοινωνικά λειτουργία. Αποκομμένη η σφαίρα διανομής και κατανάλωσης από τη σφαίρα παραγωγής των αγαθών και από τις σχέσεις παραγωγής, φαντάζει τότε ως ανεξάρτητη σφαίρα και το κράτος ως μια αρχή που μπορεί να παρεμβαίνει στη σφαίρα διανομής χωρίς να είναι απαραίτητη και μια παρέμβαση στον τρόπο παραγωγής, συνεπώς και στις σχέσεις παραγωγής.

Η περίοδος αυτή, δηλαδή η περίοδος ανάπτυξης ενός κεϋνσιανού κράτους εκτυλίσσεται στην Ελλάδα με ασυνέχειες και αποσπασματικό τρόπο, που μόνο πολύ περιορισμένα και για τους λόγους που παραπάνω αναλύσαμε, θυμίζει τη μαζικότητα και την έκταση της παρέμβασης στις χώρες του "οργανωμένου καπιταλισμού". Η περίοδος αυτή ταυτίζεται με την οικονομική ανάπτυξη της δεκαετίας του '60 και συνδέεται άμεσα με τη διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς αλλά και την αύξηση της ζήτησης για υπηρεσίες, ζήτηση η οποία σε μεγάλο βαθμό τροφοδοτήθηκε από την άνοδο του βιοτικού επιπέδου, τη σχετική κοινωνική κινητικότητα, και τα νέα μικροαστικά στρώματα που αυτή έφερε μαζί της⁶⁶.

Το κράτος, μέσα από την ενεργοποίησή του σε σημαντικούς τομείς της οικονομίας, διαμόρφωσε τη βάση για την οικονομική ανάπτυξη των δεκαετιών του '60 και το '70, αλλά και ένα αποεμπορευματοποιημένο σύστημα παραγωγής αγαθών (δημόσιος τομέας) που επεκτεινόταν από την παραγωγή ηλεκτρικού ρεύματος μέχρι την εκπαίδευση και την υγεία. Η κρατική παρέμβαση στον αγροτικό τομέα πολύ λίγο αποκλίνει από το κεϋνσιανό πρότυπο και περιελάμβανε μέχρι τη δεκαετία του 1970, — με την είσοδο της χώρας στην ΕΟΚ ακολουθήθηκε μια πολιτική επιλεκτικής απορρύθμισης— την ανάπτυξη της αναγκαίας υλικής και θεσμικής υποδομής, προμήθεια ή επιδότηση εισροών, γεωργικές εφαρμογές, κοινωνική ασφάλιση, και επιδοτούμενη γεωργική πίστη⁶⁷.

Στην προσπάθεια του κράτους, διακρίνει κανείς, τη στρατηγική του πρόθεση να αναλάβει και να οργανώσει τις κοινωνικές συνθήκες της διευρυμένης αναπαραγωγής της ελληνικής κοινωνίας. Πρωτίστως όμως, το κράτος στην Ελλάδα ενεργοποιείται μέσω των κοινωνικών επενδύσεων, οι οποίες εγγυώνται την καπιταλιστική συσσώρευση. Οι κοινωνικές επενδύσεις δε διαμορφώνουν όμως συνθήκες κοινωνικής κατανάλωσης που θα συμβάλουν στην κοινωνικοποίηση του κόστους εργασίας. Όπως έχει υπογραμμιστεί

στη βιβλιογραφία, η κοινωνική κατανάλωση⁶⁸ συνδέεται με την αναπαραγωγή του εργατικού δυναμικού, γεγονός που προϋποθέτει την ύπαρξη μιας συναινετικής ή κορπορατιστικής κοινωνικής βάσης. Καθώς όμως το κράτος στην Ελλάδα κινείτο κυρίως στην κατεύθυνση διασφάλισης των μέσων αναπαραγωγής του κεφαλαίου, διαδικασία που εκ των πραγμάτων αποκλείει κοινωνικές συναινέσεις, η διάθεση των κρατικών πόρων και των επενδύσεων γινόταν αυθαίρετα και χωρίς τον έλεγχο της κοινωνίας. Σ' αντίθεση με τον παραγωγικό τύπο κρατικής δράσης που συνδέεται με την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης (παραγωγικός τύπος) και προϋποθέτει τη συναίνεση της συνδικαλισμένης εργασίας, ο διανεμητικός τύπος κρατικής δράσης, προσανατολίζεται κυρίως στην εξατομικευμένη κατανάλωση (κοινωνικές παροχές, επιδόματα, συντάξεις κ.ο.κ.)⁶⁹. Ας έχουμε υπόψη πως κοινωνικές παροχές στην εξατομικευμένη τους μορφή και σε είδος (συσσίτια, σταφίδα, κρέας, λάδι κ.λπ.) αποτελούσαν συχνή και προσφιλή τακτική του ελληνικού κράτους ίσως και επειδή στην κοινωνία στην οποία οι μισθωτοί αντιπροσώπευαν ακόμη το 1987 μόλις το 53,8% του ενεργού πληθυσμού⁷⁰, δεν είχε επέλθει πλήρως η εμπορευματοποίηση της εργασίας και των προϊόντων της.

Η νέα σχέση αντιπροσώπευσης που διαμορφώνεται με την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση (αγροτικά, μικροαστικά στρώματα, μισθωτοί) καθιστά, κυρίως στη δεκαετία του '80 απαραίτητη την εμπέδωση ενός πλέγματος σχέσεων, συνδυασμού προνοιακών μέτρων και λαϊκιστικών πρακτικών. Η διεύρυνση της διοικητικής-προνοιακής υποδομής για τη διαχείριση και παροχή από πλευράς του κράτους αγαθών και υπηρεσιών, διαμόρφωσε για πρώτη φορά στην Ελλάδα μια συνείδηση κοινωνικής διοίκησης (Social Administration). Θεωρώντας δεδομένο το συναινετικό πλαίσιο, οι γραφειοκράτες που στελέχωσαν τη διοίκηση των νέων προνοιακών υπηρεσιών κινήθηκαν σε μια κατεύθυνση δημοσιοποίησης των κοινωνικών προβλημάτων. Αναπτύσσοντας μια επιχειρηματολογία που βασιζόταν κυρίως στα εμπειρικά δεδομένα και στις αξίες της κοινωνικής ευημερίας και της κοινωνικής αλληλεγγύης με έντονο το φιλανθρωπικό πνεύμα, νομιμοποιούσαν την παρέμβασή τους και διεύρυναν το επαγγελματικό τους πεδίο. Βεβαίως στη συνέχεια αυτό το αξιακό ηθικό πλαίσιο, διευρύνθηκε, υιοθετώντας από τη δεκαετία του '90 ως νομιμοποιούσα αξία, αυτήν της διαφορετικότητας, όπως προβαλλόταν πλέον από την πολιτισμική ανάγνωση της κοινωνίας και τα προγράμματα κοινωνικής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τα προγράμματα κατά του κοινωνικού απο-

κλεισμού (ή κοινωνικής ενσωμάτωσης), όπου οι εσωτερικές σχέσεις αναπαραγωγής μιας πολιτισμικής ομάδας καθορίζονται πλέον από τις διοικητικές δομές των προνοιακών υπηρεσιών, είναι ένα πολύ καλό παράδειγμα, για το πώς η πρόσληψη της κοινωνίας με πολιτισμικούς όρους, όπως υπαγορεύεται από το μεταμοντέρνο παράδειγμα, υποβοηθά το κράτος να διεισδύσει και να ελέγξει τους μικρόκοσμους ομάδων και μειονοτήτων, προσδένοντάς τες σε κατασκευασμένες πολιτισμικές ταυτότητες (τσιγγάνοι, πομάκοι κ.ά.)⁷¹.

Σε επίπεδο κοινωνίας είχε αναδυθεί κίονας από τη δεκαετία του '60 μια βιωματική δημοσιότητα, στις παρυφές της οποίας αναπτύσσεται το νεολαιίστικο κίνημα της δεκαετίας, καθώς και άλλες κινήσεις υποκειμενικοποίησης, κυρίως των νέων μικροαστικών στρωμάτων. Φορέας αυτών των διεργασιών που οδηγούν στη συγκρότηση μιας δημοσιότητας έξω από τις οικογενειοκρατικές λογικές, γίνεται το κράτος, καθώς στηρίζει και ενισχύει την κοινωνική κατανάλωση αγαθών και υπηρεσιών που καταναλώνονται συλλογικά και προσλαμβάνουν τη μορφή των δημόσιων αγαθών (εκπαίδευση, υγεία, συγκοινωνία, κοινωνική ασφάλιση, πολιτιστικά πράγματα κ.λπ.)⁷². Θα λέγαμε πως την περίοδο αυτή ολοκληρώνεται η διαδικασία απόσπασης της ιδιωτικής σφαίρας, συνεπώς και της εργατικής δύναμης από οικογενειακά σχήματα και πρακτικές. Μάλιστα στη μορφή του πολιτικού ακτιβισμού της νεολαίας των δεκαετιών του '60 και του '70, η σχέση μεταξύ οικογένειας και ατόμου διαρρηγνύεται, γεγονός που διευρύνει την αυτονομία του ατόμου. Ωστόσο μια τέτοια εξέλιξη θα ήταν αδύνατη χωρίς την ενεργοποίηση και υιοθέτηση νέων καταναλωτικών προτύπων και χωρίς την εμπέδωση ενός άλλου καταναλωτικού ήθους. Ο δυναμισμός που αυτή η διάρρηξη αποδέσμευσε, διοχετεύθηκε σε πεδία, που τουλάχιστον για τη δεκαετία του '60 συνιστούσαν θύλακες μιας αναδυόμενης δημοσιότητας, η οποία λόγω των αγκυλώσεων και της ακαμψίας του πολιτικού συστήματος να αποδεχθεί και να ενσωματώσει μεταρρυθμιστικές κινήσεις, προσδιορίστηκε από την αρχή πολιτικά.

Η ενσωμάτωση αυτή έγινε στη δεκαετία του '80, όταν η ανάπτυξη μιας κοινωνικής διοίκησης στην Ελλάδα ανέκοψε μια διάδραση ανάμεσα στις νεολαιίστικες υποκουλτούρες με τα νέα κοινωνικά κινήματα αφαιρώντας, κυρίως μέσω της πρόσληψης κοινωνικών ακτιβιστών στις κρατικές υπηρεσίες για την πρόνοια και τον πολιτισμό, από τα δεύτερα τη δυναμική τους κοινωνική βάση αλλά και το απαραίτητο στελεχειακό δυναμικό. Η μη ανάδυση νέ-

ων δυναμικών κοινωνικών κινημάτων είχε ως συνέπεια μια υπολειπόμενη κριτική δημοσιότητα (Publicity)⁷³ με σχεδόν περιορισμένες ελεγκτικές λειτουργίες απέναντι στην αυθαιρεσία του κράτους και της μονοπολιτισμικά κοινωνικοποιημένης κοινής γνώμης.

Ωστόσο η λειτουργία μιας προνοιακής υποδομής συνέβαλε σημαντικά στην ανάπτυξη μια προνοιακής δημοσιότητας, όπου θα μπορούσαν να αρθρώνονται "ιδιωτικά" προβλήματα και ανάγκες ομάδων και ατόμων. Η "κοινωνικοποίηση" των δαπανών για την υγεία, την παιδεία, τον πολιτισμό, απέκοψε περισσότερο το άτομο από τις πρωταρχικές ομάδες (οικογένεια, σοϊ, γειτονιά κ.λπ.) αναδεικνύοντας εναλλακτικούς χώρους κοινωνικοποίησης του ατόμου (πανεπιστήμιο, πολιτιστικοί χώροι κ.ά.).

Παρόλο που το κράτος έχει αποκτήσει τον έλεγχο και τη διαχείριση της κοινωνικής αναπαραγωγής, εμφανίζεται απρόθυμο να αναλάβει το βάρος αυτής της αναπαραγωγής. Η απροθυμία αυτή οφείλεται στην περιορισμένη ανάπτυξη φορντικών συστημάτων παραγωγής καθώς και των φαινομένων που τα συνοδεύουν, όπως προλεταριοποίηση, συλλογική κατανάλωση κ.λπ. που καθιστούν το κράτος ενεργό υποκείμενο της διευρυμένης αναπαραγωγής. Σε τελική ανάλυση αυτοί είναι οι παράγοντες που στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικά χώρες επέβαλαν τη μονοπωλιακή ρύθμιση της μισθωτής εργασίας, συνεπώς και την ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας. Από την άλλη η ανεπάρκεια του κοινωνικού-πολεοδομικού προγραμματισμού εμπόδιζε το σχηματισμό δικτύων συλλογικής κατανάλωσης (κοινωνική ή εργατική κατοικία, ανάπτυξη και εξωραϊσμός αστικών χώρων). Παράλληλα η ανυπαρξία ρυθμίσεων χρήσεων γης (π.χ. η μη επέκταση του σχεδίου πόλεως, η καθυστερημένη διαμόρφωση βιομηχανικών ζωνών) αύξανε τα περιθώρια κέρδους χωρίς όμως το αγαθό της κατοικίας να γίνεται προσίτο στα λαϊκά στρώματα και φτηνότερο, καθώς εξαιτίας θεσμικών, ψυχολογικών και οικονομικών ακαμψιών η γη δε μετατράπηκε σε αγαθό "χρηματιστηριακού" τύπου (financial asset) για να προσελκύσει το βιομηχανικό και το πιστωτικό κεφάλαιο⁷⁴. Η ανεύρεση στέγης παρέμεινε πάντα μια ατομική και οικογενειακή υπόθεση που συχνά μάλιστα βασιζόταν και σε προκαπιταλιστικές πρακτικές, όπως είναι η προίκα. Η διαγενεακή υποστήριξη που χαρακτηρίζει την ελληνική οικογένεια έχει ως αποτέλεσμα το 34,9% των οικοπέδων να συνιστά οικογενειακή παροχή και το 41,7% των κατοικιών να δίνεται με τη μορφή προίκας⁷⁵.

Ουσιαστικά το κράτος ευνοούσε την ανάληψη της κοινωνικής αναπαραγωγής από το άτομο, την οικογένεια και τα πρωτογενή

δίκτυα ελέγχοντας και ρυθμίζοντας μέσω του κοινωνικό-νομικού πλαισίου το περιεχόμενο αυτής της αναπαραγωγής⁷⁶. Η αναπαραγωγή αυτή θα πρέπει να ιδωθεί πάντα σε σχέση με το μεγάλο αριθμό αυτοαπασχολούμενων και την ανάγκη νομιμοποίησης της πολιτικής τάξης πραγμάτων⁷⁷. Σε συνάρτηση με τη διασφάλιση των μέσων αναπαραγωγής για το κεφάλαιο, το κράτος άφησε την οργάνωση της κατανάλωσης σε οικογενειοκρατικές στρατηγικές, οι οποίες αντιστοιχούσαν στον κατακερματισμένο παραγωγικό χώρο της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας, των οικογενειακών επιχειρήσεων και των βιομηχανικών και βιοτεχνικών μονάδων περιορισμένης κλίμακας. Η ενθάρρυνση οικογενειακών πρακτικών κατανάλωσης από το κράτος, είχε σαν συνέπεια ένα σημαντικό τμήμα της ελληνικής αγροτικής παραγωγής (φυτικής και ζωικής) να προορίζεται για αυτοκατανάλωση ή για άτυπες ανταλλαγές και να παραμένει εκτός εμπορίου⁷⁸.

Όπως ήδη αναφέραμε, ένα εκτεταμένο σύστημα "συλλογικής κατανάλωσης" (αγαθά και υπηρεσίες που καταναλώνονται συλλογικά από την εργατική τάξη, όπως υγεία, εκπαίδευση, στέγαση, αναψυχή, μεταφορές κ.ά.)⁷⁹ προϋποθέτει ένα σύστημα αναγκών που ανταποκρίνεται σε συνθήκες προλεταριοποίησης του πληθυσμού. Ωστόσο ο χαρακτήρας της καπιταλιστικής ανάπτυξης και η μορφή της εκβιομηχάνισης οδηγούσε στην ελληνική περίπτωση σε μια ημιπρολεταριοποίηση του πληθυσμού και σε πολλαπλές μορφές απασχόλησης (ημιαυτόνομη απασχόληση) γύρω από την εργασία⁸⁰ που ενδεχομένως να διαμορφώνουν και "αντιφατικές ταξικές θέσεις"⁸¹. Η ενίσχυση της (ημι)ιδιωτικής και αυτόνομης κατανάλωσης μέσα από άμεσες επενδύσεις, φορολογικά κίνητρα και προσλήψεις, υποκαθιστούσε τις κρατικές επενδύσεις σε τομείς κοινωνικοποιημένης κατανάλωσης⁸².

Παρόλα αυτά η επέκταση της μισθωτής σχέσης, όπως είδαμε παραπάνω, υποχρεώνει τα πολιτικά κόμματα, ως σύνδεσμοι της κοινωνίας με το κράτος, να αναζητήσουν νομιμοποίηση (στη δεκαετία του '80) στα ευρύτερα στρώματα των μισθωτών, παράγοντας που ευνόησε την επέκταση και του κράτους πρόνοιας (προσλήψεις στο δημόσιο, συλλογικές συμβάσεις εργασίας, αυτόματη αναπροσαρμογή των μισθών/ΑΤΑ κ.λπ.). Η αύξηση των κοινωνικών επενδύσεων που χαρακτηρίζει την περίοδο μετά το 1974, τονώνει τη ζήτηση δημιουργώντας έμμεσα απασχόληση σύμφωνα με το κεϋνσιανό παράδειγμα. Για πρώτη φορά μετά τη δικτατορία, ο πραγματικός μισθός αυξάνεται πιο γρήγορα από τη φαινόμενη παραγωγικότητα της εργασίας και οι εισοδηματικές ανισότητες

αμβλύνονται. Οι μεταβιβαστικές πληρωμές από 10,8% του εθνικού εισοδήματος το 1973 διπλασιάζονται σχεδόν για να φτάσουν το 1982 το 18,7%⁸³. Η δυναμική ανάπτυξη της αγοράς και της κατανάλωσης διαμορφώνει εκ των πραγμάτων τις βασικές κοινωνικό-οικονομικές προϋποθέσεις που θα επιβάλουν, μετά την πολιτική αλλαγή του 1974, την ενεργοποίηση του κράτους ως υποκειμένου κοινωνικής πολιτικής. Οι κοινωνικές δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ, θα ανέλθουν από 15-16% που ήταν το 1981, σε 26% το 1988, ενώ η συμμετοχή των μισθών και ημερομισθίων θα ανεβεί το 1985 στο 47,5% από το 42,5% που ήταν το 1980⁸⁴.

Ωστόσο η μικρή άνοδος των εισοδηματικών ανισοτήτων που παρατηρείται μετά την πολιτική λιτότητας (1986-1987) και την εγκατάλειψη της κεϋνσιανής σοσιαλδημοκρατικής πολιτικής⁸⁵ υποδεικνύει και την αντίφαση που χαρακτηρίζει την ανάπτυξη ενός κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα: η αυξανόμενη μισθωτοποίηση, — η οποία καθιστά την εμπέδωση ενός κράτους πρόνοιας σχεδόν αναγκαία —, συμβαδίζει με πολιτικές στήριξης της τάξης των αυτοαπασχολούμενων (αγροτικά, μικροαστικά στρώματα) και του βιομηχανικού τους χώρου όπου αναπαράγεται η εργατική δύναμη. Η νομιμοποίηση που αυτά τα στρώματα παρέχουν στο πολιτικό σύστημα μαζί με την απροθυμία του κράτους να αναλάβει πλήρως το κόστος αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, εξηγούν αυτήν τη στήριξη.

Συμπέρασμα

Ο χαρακτήρας της καπιταλιστικής ανάπτυξης και η εξέλιξη της κεφαλαιακής συσσώρευσης στην Ελλάδα προσδιόρισαν σε μεγάλο βαθμό τις μορφές παρέμβασης του κράτους. Χαρακτηριστικό της πρώτης οργανωμένης παρέμβασης του κράτους είναι η προσπάθεια απώθησης παρωχημένων πολιτισμικών πρακτικών και έξεων που αντιστοιχούσαν σ' ένα κοινοτικό ισοδύναμο και η κοινωνικοποίηση του ατόμου στο αστικό-καπιταλιστικό σύστημα σχέσεων που ο νέος καταμερισμός εργασίας, όπως οργανωνόταν στη μορφή του εθνικού κράτους, έφερνε μαζί του. Η υπόσκαψη των αυτοπαραγωγικών συστημάτων και η ανάληψη από το κράτος της διαχείρισης της εργατικής δύναμης, αναδεικνύει το κράτος σε υποκείμενο κοινωνικής πολιτικής. Καθώς όμως η βιομηχανική ανάπτυξη στην Ελλάδα εμφανίζεται περισσότερο ως οικονομική μεγέ-

θυνοση, η μονοπωλιακή ρύθμιση της μισθωτής εργασίας, όπως γίνεται στα πλαίσια του κράτους πρόνοιας, κρίνεται ασύμφορη. Το κόστος της εργασίας δεν κοινωνικοποιείται, παρόλο που το κράτος ελέγχει την αναπαραγωγή της. Σ' αυτό το κοινωνικό-ιστορικό πλαίσιο το κράτος ενδιαφέρεται πρωτίστως για έργα υποδομής που θα διασφαλίσουν στο κεφάλαιο τα μέσα για την καπιταλιστική συσσώρευση. Στη περίπτωση μιας δυναμικής εκβιομηχάνισης (προλεταριοποίηση του πληθυσμού) το κράτος θα καλείτο μέσω των κοινωνικών επενδύσεων να αναλάβει μέρος του κόστους αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης (κοινωνικός μισθός), αναπτύσσοντας τη συλλογική κατανάλωση αγαθών και υπηρεσιών.

Σημειώσεις

1. Βλ. Μοσχονάς, Α., *Παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα*, Αθήνα 1986, σ. 281.
2. Με βάση τα στοιχεία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής το 1998 το 32,4% του εργατικού δυναμικού της χώρας ήταν αυτοαπασχολούμενοι. Σ' αυτούς συμπεριλαμβάνονται και οι αγρότες. Εφημερίδα *Καθημερινή* 12-2-2001. Βλ. και Τερλεξής, Π. "Από την πάλη των τάξεων στην πάλη των μισθωτών", *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τεύχος 24, 1998, σ. 14.
3. Μουζέλης, Ν., *Νεοελληνική Κοινωνία. Όψεις υποανάπτυξης*, Αθήνα 1978, σ. 49. Η ευνοϊκή συγκυρία της περιόδου 1832-1871 για τα αγροτικά προϊόντα φαίνεται ότι στάθηκε τροχοπέδη στην εκβιομηχάνιση της χώρας, καθώς δέσμευε ολόκληρο σχεδόν το εργατικό δυναμικό στον αγροτικό χώρο στερώντας από τη βιομηχανία την αναγκαία εργατική (και φυσικά φθηνή) δύναμη. Παναγιωτόπουλος 1980, σ. 224 κ.ε.
4. Σακελλαρόπουλος, Θ., *Οικονομία, κοινωνία, κράτος στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Αθήνα 1991, σ. 52.
5. Ρηγίνος, Μ., *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα (1909-1936). Βιομηχανία-Βιοτεχνία*, Αθήνα 1987, σ. 141.
6. Βλ. Hobsbawm, E.-J., *Industrie und Empire. Britische Wirtschaftsgeschichte seit 1750*, Frankfurt 1968, τόμος II, σ. 43.
7. Βλ. Offe, C., *Κοινωνία της εργασίας*; Αθήνα 1993, σ. 39 κ.ε.
8. Βλ. Τσοτσόρος, Σ., *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939)*, Αθήνα 1993, τόμος I, σ. 129.
9. Για την αγοραστική δύναμη των εργαζομένων στην περίοδο του μεσοπολέμου βλ. Ρηγίνος όπ.παρ., σσ. 223-231.
10. Βλ. Marini, R.-M. "Dialektik der Abhängigkeit", στο D. Senghaas (επιμ.), *Peripherer Kapitalismus. Analysen über Abhängigkeit und Unterentwicklung*, Frankfurt 1974, σ. 125.

11. Lipietz, A., *Αυταπάτες και θαύματα. Προβλήματα του περιφερειακού φορντισμού*, Αθήνα 1990, σ. 196.
12. Βλ. γι' αυτές τις έννοιες Tilly, L.- Scott, J., *Women, Work and Family*, New York 1978.
13. Βερναρδάκης, Ν., *Το Τραίνο της Ανάπτυξης και η Ελλάδα του Πέμπτου Κοινοβουλίου*, Αθήνα 1988, σ. 46.
14. Παναγιωτόπουλος, Β. "Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα, 1832-1871", στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1980, σ. 226 και σ. 229.
15. Το 1938 –όταν η κυβέρνηση Μεταξά διέγραψε τα αγροτικά χρέη– 83% των αγροτικών νοικοκυριών ήταν καταχρεωμένα στην Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος (ΑΤΕ). Βλ. Βεργόπουλος, Κ., *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη. Η Ελλάδα στον μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1978, σ. 185.
16. Μηλιός, Γ., *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Αθήνα 2000, σ. 201.
17. Βλ. Friedmann, H. "Household Production and the National Economy: Concepts for the Analysis of Agrarian Formations", *The Journal of Peasant Studies*, τεύχος 2, 1980, σ. 154 κ.ε.
18. Λιάκος, Α., *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα 1993, σ. 560.
19. Βλ. Kasimis, C. -Papadopoulos, A. "Family Farming and Capitalist Development in Greek Agriculture: A Critical Review of the Literature", *Sociologia Ruralis*, τεύχος 2, 1997.
20. Βλ. και Τσουκαλάς, Κ. "Μονοσήμαντες τάξεις και 'πολυσθενή' υποκείμενα", *Αντί*, τεύχος 267, 1982.
21. Βαλλερστάιν, Ι. "Ο Μάρξ και η ιστορία: η πόλωση", στο Μπαλιμπάρ, Ε./ Βαλλερστάιν, Ι., *Φυλή, Έθνος, Τάξη. Οι διαφορούμενες ταυτότητες*, Αθήνα 1991, σ. 198 κ.ε.
22. Σεφέρης, Κ., *Ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα 1860-1975*, Αθήνα 1976, σ. 44.
23. Οι εισοδηματικές ανισότητες από το 1974 μέχρι και το 1988 όταν παρουσιάζεται μια μικρή άνοδος εμφανίζουν μια φθίνουσα πορεία. Βλ. Μπαλούρδος, Δ. "Μορφολογία της φτώχειας και κοινωνικός αποκλεισμός: θεωρητικές και μεθοδολογικές περιπλοκές", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 83, 1991.
24. Χαρακτηριστικό αυτής της κατάστασης είναι πως τη μεγάλη πλειοψηφία των ληστών αποτελούσαν ποιμένες (36%) και γεωργοί (34,7%), οι οποίοι μαζί με τους τεχνίτες (20%) και τους στρατιωτικούς (9%) αποτελούσαν το 99,7% του συνόλου. Κολιόπουλος, Ι., *Περί λύχνων αφάς. Η ληστεία στην Ελλάδα (19ος αι.)*, Αθήνα 1994, σ. 220.
25. Κολιόπουλος *όπ. παρ.*, σ. 219 κ.ε.
26. Βλ. Buerseil, G./ Gordon, G./Miller, P., *The Foucault Effekt. Studies in Governmentality*, London 1991.

27. Pinol, J.-L., *Ο κόσμος των πόλεων τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2000, σ. 78.
28. Κορδάτος, Γ., *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Αθήνα 1972, σ. 25 κ.ε.
29. Elias, N., *Über den Prozeß der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen. Wandlungen der Gesellschaft. (Entwurf einer Theorie der Sozialisation)*, Frankfurt 1992, τόμος II.
30. Γενικά επ' αυτού Wach, H.-M. "Civil society, moral identity and the liberal sphere: Manchester and Boston 1810-40" *Social History*, τεύχος 21, 1996, σ. 284.
31. Η συνειδητοποίηση του σώματος από το νήπιο σε σχέση με το περιβάλλον και η απόκτηση της αίσθησης του χώρου καθώς και η αναπαραγωγή στάσεων και πράξεων του σώματος με ή χωρίς την αναπαραγωγή προτύπου είναι μέσα στους στόχους του αναλυτικού προγράμματος του Νηπιαγωγείου. Βλ. Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Παιδαγωγικό Ινστιτούτο: *Σχέδιο Νέου Αναλυτικού Προγράμματος για το Νηπιαγωγείο*, Αθήνα χ.χ., σ. 5.
32. Κουλούρη, Χ., *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και Αθλητικά σωματεία 1870-1922*, Αθήνα., σ. 47.
33. Bourdieu, P., *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge 1977, σ. 89.
34. Βλ. Williams, R., *Marxism and Literature*, Oxford 1977.
35. Βλ. K.-H. Metz, *Industrialisierung und Sozialpolitik. Das Problem der Sozialen Sicherheit in Großbritannien 1759-1911*, Göttingen -Zürich, σ. 36 κ.εξ. Βλ. επίσης Μ. Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1995.
36. Βλ. Guldemann, T. "Die Entwicklung der Sozialpolitik in England, Frankreich und Schweden bis 1930", στο Max-Planck-Institut (εκδ.), *Zur Erforschung der wissenschaftlich-technischen Welt. Starnberger Studien 2: Sozialpolitik als Sozialkontrolle*, Frankfurt 1978 (διεύθυνση J. Habermas), σ. 61.
37. Γράβαρης, Δ. "Στοιχεία για μια κριτική θεωρία της κοινωνικής πολιτικής", στο Γετίμης, Π./Γράβαρης, Δ. (επιμ.), *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική*, Αθήνα 1993, σ. 54. Η ανάδυση αυτού του θεσμικού προτύπου (αγορά), δηλαδή του διαχωρισμού της κοινωνίας στην οικονομική και την πολιτική σφαίρα δραστηριοτήτων, σημαίνει σύμφωνα με τον Κ. Polanyi την ένταξη της γης, της εργασίας και του χρήματος στο μηχανισμό της αγοράς. Αλλά εργασία και γη δεν είναι άλλο από τους ανθρώπους που απαρτίζουν κάθε κοινωνία και η συμπερίληψή τους στο μηχανισμό της αγοράς σημαίνει την καθυστάση της κοινωνίας στους νόμους της αγοράς. Polanyi, K., *Ο μεγάλος μετασχηματισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές απαρχές του καιρού μας*, Αθήνα 2001, σ. 72.
38. Χριστοφίλοπούλου, Π. "Δημόσια πολιτική, διοικητική οργάνωση και μέσα συλλογικής κατανάλωσης: μια πρώτη προσέγγιση", στο Μαλούτας, Θ./Οικονόμου, Δ. (επιμ.), *Κοινωνική δομή και πολεοδομική οργάνωση στην Αθήνα*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 154.

39. Βλ. Γεωργιάδου, Β., *Νέα ένδεια και αρωγή. Συρρίκνωση της αγοράς εργασίας και κοινωνικές πολιτικές*, Αθήνα 1992.
40. Βλ. Procacci, C. "Από την επαιτεία στο κοινωνικό ζήτημα", στο Merrien, F.-X. (επιμ.), *Αντιμέτωποι με τη φτώχεια. Η Δύση και οι φτωχοί χθές και σήμερα*, Αθήνα 1996, σ. 51. Επίσης Ο' Connor, J., *Η Οικονομική Κρίση του Κράτους*, Αθήνα 1977, σ. 50. Για την ελληνική περίπτωση βλ. Λιάκος 1993, σ. 436.
41. Στίνας, Α., *Αναμνήσεις*, Αθήνα 1985, σ. 136.
42. Bohle, F./Sauer, D. "Intersivierung der Arbeit und staatliche Sozialpolitik", *Leviathan*, τεύχος 1, 1975, σ. 64.
43. Βλ. και Ritter, G.-A., *Der Sozialstaat. Entstehung und Entwicklung im Internationalen Vergleich*, Munchen 1989.
44. Λιάκος όπ. παρ., σ. 436.
45. Βλ. Mauger, G. "Η κατηγορία της νεότητας: προσπάθειες δόμησης κοινωνιολογικών αντικειμένων", στο Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας (έκδ.), *Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου: ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Αθήνα 1986, τόμος Α', σ. 142.
46. Τάσος, Ν. "Η χρηματοδότηση του κοινωνικού κράτους", στο Γετίμης, Π./ Γράβαρης, Δ. (επιμ.), *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική*, Αθήνα 1993, σ. 127.
47. Βλ. Polanyi, K., *Ο μεγάλος μετασχηματισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές απαρχές του καιρού μας*, Σκόπελος 2001, όπ. παρ., σ. 74.
48. Λιάκος όπ. παρ., σ. 568 κ.ε
49. Βλ. Gough, I., *The Political Economy of the Welfare State*, Λονδίνο 1979.
50. Αλεξίου, Θ. "Οι κοινωνικές αιτίες της καπνεργατικής διαμαρτυρίας στο μεσοπόλεμο", *Τα Ιστορικά*, τεύχος 21, 1994.
51. Δουκάκης, Ντ.-Λ., *Εργασιακές σχέσεις. Οικονομία και θεσμοί*, Αθήνα 1988, σ. 39.
52. Στην αποκοπή των εργατικών και πληβειακών στρωμάτων από το Κομμουνιστικό Κόμμα (ΚΚΕ) αποσκοπούσε επίσης και ο τρόπος διευθέτησης του στεγαστικού προβλήματος των προσφύγων στη δεκαετία του '20. Η εκχώρηση γής ή δανείων στους πρόσφυγες για την αυτόνομη ανέγερση κατοικιών διαμόρφωσε τις προϋποθέσεις για την αυτοστέγαση στην περιφέρεια της Αθήνας. Η εξάπλωση της αυτοστέγασης που τελικά προκρίθηκε, πέρα από τους οικονομικούς λόγους συγκρότησε και το βασικό άξονα αναστολής των διαδικασιών προλεταριοποίησης. Αντιπολιτικά λειτούργησε και η επιδότηση των διαδικασιών που αφορούν την κοινωνική εξέλιξη ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων στη μετεμφυλιακή περίοδο κυρίως μέσω της διόγκωσης της δημόσιας απασχόλησης. Βλ. και Μαλούτας, Θ./Οικονόμου, Δ. «Συλλογική κατανάλωση: σύγχρονες εξελίξεις και επιπτώσεις στον αστικό χώρο», στο Μαλούτας, Θ./Οικονόμου, Δ. (επιμ.), *Κοινωνική δομή και πολεοδομική οργάνωση στην Αθήνα*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 132.
53. Βλ. Μαυρογορδάτος, Γ., *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη. Οι ε-*

παγγελματικές ενώσεις στη σημερινή Ελλάδα, Αθήνα 1988, σ. 21.

54. Βλ. Μουζέλης, Ν., *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημιπεριφέρεια. Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Αθήνα 1987.

55. Βλ. Σακελλαρόπουλος, Θ. "Ευρωπαϊκό κοινωνικό κράτος ή εθνικές πολιτικές; Ο ευρωπαϊκός κοινωνικός χώρος μετά το Μάαστριχτ", στο Γετίμης, Π./Γράβαρης, Δ. (επιμ.), *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική*, Αθήνα 1993, σ. 461 και σ. 463.

56. Ιωάννου, Χ. "Η κοινωνική σύνθεση της μισθωτής απασχόλησης στην Ελλάδα", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 73, 1989, σ. 85.

57. Πετμεζίδου-Τσουλουβή, Μ., *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνική πολιτική*, Αθήνα 1992, σ. 40.

58. Holloways, J./Picciotto, S. "Capital, crisis and the state", *Capital and Class*, τεύχος 2, 1977, σ. 355 κ.ε.

59. Giddens, A., Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία, Αθήνα 1993, σ. 79 κ.ε.

60. Polanyi ό. παρ., σ. 216.

61. Ψυχοπαίδης, Κ., *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, Αθήνα 1999, σ. 520.

62. Με βάση το βαθμό αποεμπορευματοποίησης ο G. Esping-Anderson μοντελοποιεί τα κράτη πρόνοιας. Esping-Andersen, G., *Tree Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge 1990.

63. Πουλαντζάς, Ν., *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, Αθήνα 1985, τόμος α', σ. 170.

64. Χλέτσος, Μ. "Κράτος, αυτοαπασχολούμενοι και μισθωτοί στη σημερινή Ελλάδα", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 79, 1990, σ. 151.

65. Βλ. Polanyi ό. παρ., σ. 210 και σ. 219.

66. Βλ. και Λεοντίδου, Λ. "Αναζητώντας τη χαμένη εργασία: Η κοινωνιολογία των πόλεων στη μεταπολεμική Ελλάδα", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 60, 1986, σ. 100 κ.ε.

67. Λιοδάκης, Γ. "Η καπιταλιστική ανάπτυξη της ελληνικής γεωργίας: Μια κριτική του νέο-λαϊκισμού", *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τεύχος 29, 2000, σ. 72.

68. Στην κοινωνική κατανάλωση μπορούν να ενταχθούν σύμφωνα με τον Ο' Κορνο ό.π. παρ., σ. 134 αγαθά και υπηρεσίες που καταναλώνονται συλλογικά από την εργατική τάξη (υγεία, εκπαίδευση, στέγαση, αναψυχή, μεταφορές κ.ά.), καθώς και η κοινωνική ασφάλιση κατά της οικονομικής αβεβαιότητας (ασφάλιση ανεργίας, ασθένειας, γήρατος κ.ο.κ.).

69. Στο ίδιο, σ. 134.

70. Πετρινώτη, Ξ. "Κράτος, εργασιακές σχέσεις και κοινωνική πολιτική: σε αναζήτηση μιας νέας ισορροπίας", στο Γετίμης, Π./Γράβαρης, Δ. (επιμ.), *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική*, Αθήνα 1993, σ. 159.

71. Βλ. και Σ. Τρουμπέπη, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες για τους μουσουλμάνους της Θράκης. Το παράδειγμα των Πομάκων και των Τσιγγάνων*, Αθήνα 2000.

72. Βλ. και Ι. Σαγιάς Μ. Σπουρδαλάκης, "Συλλογική κατανάλωση: διεθνής

εμπειρία, ελληνικές ιδιομορφίες”, στο Π. Γετίμης Δ. Γράβαρη (επιμ.), *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική*, Αθήνα 1993, σ. 416.

73. Για τις λειτουργίες της δημοσιότητας και της κοινής γνώμης μέσα από μια κοινωνικό-ιστορική προσέγγιση βλ. J. Habermas, *Αλλαγή της δημοσιότητας. Έρευνες πάνω σε μια κατηγορία της αστικής κοινωνίας*, Αθήνα 1997, σ. 157 και σ. 325 κ.εξ.

74. Κεραμίδου, Ι. “Μισθοί, παραγωγικότητα και εισοδηματικές ανισότητες στη μεταπολεμική Ελλάδα”, σ. 299

75. Μαλούτας, Θ., *Αθήνα-Κατοικία-Οικογένεια*, Αθήνα 1990, σ. 166.

76. Αυτά τα χαρακτηριστικά μαζί με το συντεχνιακό χαρακτήρα των φορέων κοινωνικής προστασίας και το συνταξιοδοτικό συνιστούν και τα βασικά χαρακτηριστικά του νοτιοευρωπαϊκού μοντέλου κράτους πρόνοιας. Ferrera, M. “The Southern Model of Welfare in Social Europe”, *Journal of European Social Policy*, τεύχος 6, 1996.

77. Χλέτσος ό. παρ., σ. 155.

78. Δαμιανάκος, Σ. “Το δυσεύρετο μοντέλο της ελληνικής γεωργίας”, στο Κασίμης, Χ./Λουλούδης, Λ. (επιμ.), *Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού αιώνα*, Αθήνα 1999, σ. 75.

79. Ο' Κορρο ό. παρ., σ. 134,

80. Λεοντίδου ό. παρ., σ. 134.

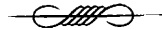
81. Βλ. Wright E.-O., *Class, Crisis and the State*, London 1978.

82. Σαγιάς, Ι./Σπουρδαλάκης, Μ. “Συλλογική κατανάλωση, κράτος, κοινωνική αναπαραγωγή”, στο Μαλούτας, Θ./Οικονόμου, Δ. (επιμ.), *Κοινωνική δομή και πολεοδομική οργάνωση στην Αθήνα*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 46.

83. Κεραμίδου ό. παρ., σ. 299

84. Σακελλαρόπουλος, Θ. “Κράτος και οικονομία στην Ελλάδα. Μια ιστορική τυπολογία”, στο Σακελλαρόπουλος, Θ. (επιμ.), *Νεοελληνική κοινωνία. Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, Αθήνα 1993 (Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας, ειδική έκδοση 2, 1993), σ. 239.

85. Κεραμίδου ό. παρ., σ. 299.

Αλληλογραφία Ελευθερίου Βενιζέλου- Παναγή Ταλδάρη: Αντιπαράθεση και συναίνεση

Δημήτρης Α. Σακκής*

Περίληψη

Στις αρχές του 1929, ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο Παναγής Τσαλδάρης, επικεφαλής των δύο μερίδων που αντιπροσώπευαν τα δύο κύρια πολιτικο-ιδεολογικά ρεύματα στην Ελλάδα, επικοινωνήσαν αλληλογραφώντας για ένα μείζον θέμα: αν οι αρχηγοί της Επανάστασης του 1922 που προχώρησαν στην εκτέλεση των Έξι έχουν, υπό το βάρος των γεγονότων, ακέραια ή μειωμένα πολιτικά δικαιώματα. Οι διαφορετικές εκτιμήσεις, ως αποτέλεσμα της διαφορετικής πολιτικοϊδεολογικής θέσης των εκπροσώπων του διπολικού πολιτικού κόσμου της εποχής, θα αμβλυνθούν και ο Βενιζέλος θα μεταβεί στην Άγκυρα για την υπογραφή της ελληνoturκικής Συνεννόησης του 1930, εδραιώνοντας το όραμά του: "Και μετά την Μικρασιατική καταστροφήν δύνανται ακόμη ν' ανατείλουν διά την Ελλάδα ευτυχείς ημέραι". Το πλαίσιο των πολιτικών αντιπαραθέσεων οδήγησε στα τέλη του 1929 σε συναινετικό κλίμα με την ελπίδα ότι θα επιτραπεί στους δυο λαούς, ύστερα από μακρά περίοδο αιματηρών συγκρούσεων, να συνυπάρξουν αρμονικά υπό όρους καλής γειτονίας.

1. Εισαγωγή

Η δίκη και η καταδίκη των Έξι¹, ως υπαίτιων της Μικρασιατικής καταστροφής, είναι ένα σημαντικό γεγονός της νεοελληνικής μας ιστορίας, το οποίο και στη συνέχεια αποτέλεσε την αιτία για

* Επίκουρος καθηγητής, Παιδαγωγικού Τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

τη δημιουργία πολιτικών ανακατατάξεων. Το γεγονός της καταδίκης ως “πράξης εθνικής σκοπιμότητας”, όπως χαρακτηρίστηκε², δε δίχασε μόνο εκείνη τη στιγμή λαό και πολιτικό κόσμο, αλλά και στη συνέχεια· μάλιστα για μεγάλο χρονικό διάστημα βρέθηκε στο επίκεντρο, την αμέσως επόμενη περίοδο, μεταξύ των δύο πολέμων, οπότε και δέσποσε συναισθηματικά, σφραγίζοντας την πολιτική ζωή της Ελλάδας για αρκετό διάστημα.

Οι ηγέτες της Επανάστασης του 1922, Νικόλαος Πλαστήρας, Στυλιανός Γονατάς, Δημήτριος Φωκάς από την έναρξή της εξεδήλωσαν την πρόθεσή τους να τιμωρήσουν τους υπεύθυνους για τη Μικρασιατική καταστροφή. Σε διάγγελμά τους, το Σεπτέμβριο του 1922, είχε διακηρυχτεί ότι “η Επανάστασις θεωρεί εχθρούς της Πατρίδος όλους ανεξαιρέτως τους πρωτοστατήσαντας παράγοντας του Κωνσταντινισμού και επιβεβλημένην την παραδειγματικήν τιμωρίαν των” και γι’ αυτό το λόγο σχηματίζεται και η κυβέρνηση Κροκιδά. Στις 12/ 25 Οκτωβρίου 1922, η Επανάσταση ανακοίνωσε τη σύσταση έκτακτου στρατοδικείου με πρόεδρο τον υποστράτηγο Αλέξ. Οθωναίο, ενώπιον του οποίου θα παραπέμπονταν για να δικαστούν οι υπαίτιοι της Μικρασιατικής καταστροφής. Η Ανακριτική επιτροπή, με πρόεδρο τον Θ. Πάγκαλο και μέλη τους συνταγματάρχες Ι. Καλογερά και Χ. Λούφα, σε πόρισμά της ζητούσε, πράγματι, την παραπομπή των Δ. Γούναρη, Π. Πρωτοπαπαδάκη, Γ. Μπαλτατζή, Ξ. Στρατηγού, Μ. Γούδα, Ν. Στράτου, Ν. Θεοτόκη και Γ. Χατζηανέστη με την κατηγορία της “εσχάτης προδοσίας”. Σύμφωνα με το κατηγορητήριο, οι οκτώ κατηγορούμενοι “εκουσίως και εκ προθέσεως υπεστήριξαν την εισβολήν ξένων στρατευμάτων, ήτοι του τουρκικού εθνικιστικού στρατού, εις την επικράτειαν του Βασιλείου (...) παραδώσαντες άμα εις τον εχθρόν πόλεις, φρούρια, μέγα μέρος του στρατού και μεγίστης αξίας υλικόν πολέμου”· στα δεκατέσσερα “μέσα” που χρησιμοποίησαν οι κατηγορούμενοι στην τέλεση του αδικήματος της εσχάτης προδοσίας, τα οποία και προσδιόριζε το κατηγορητήριο, περιλαμβάνονταν ότι δεν έλαβαν υπόψη τις προειδοποιήσεις των Δυνάμεων της Συνεννόησης για τις συνέπειες που θα είχε για τη χώρα η επιστροφή του βασιλιά Κωνσταντίνου –και ούτε του υπέδειξαν μετά την επιστροφή του να παραιτηθεί– ότι τοποθέτησαν απειροπόλεμα στελέχη επικεφαλής του στρατού, γεγονός που απέβη σε βάρος των πολεμικών επιχειρήσεων, και ότι απέσπασαν στρατιωτικές δυνάμεις από τη Μικρά Ασία “προς παιδαριώδη σκοπόν”, για να τις αποστείλουν στη Θράκη³.

Η τελική απόφαση του δικαστηρίου, η οποία και χαρακτηρί-

στηκε πράξη “πολιτικής σκοπιμότητας” καθεαυτή, αλλά και η άμεση εκτέλεσή της, ανακινεί ερωτήματα, η διερεύνηση των οποίων αποτελεί αντικείμενο της παρούσας εργασίας. Εξάλλου, στη διάρκεια της ακροαματικής διαδικασίας, δεν αποδείχθηκε ‘δόλος’ στις πράξεις των κατηγορουμένων και η κύρια κατηγορία στηρίχθηκε στην ευθύνη της ανώτατης στρατιωτικής ηγεσίας και του αρχιστράτηγου Χατζηανέστη για την κατάρρευση του μετώπου, καθώς και στην πολιτική ευθύνη των κατηγορουμένων για την αποδυνάμωση της Ελλάδας και τη διεθνή απομόνωσή της, εξαιτίας της “αυτοτελειακής πολιτικής” που, κατά το κατηγορητήριο, ακολούθησαν ως οπαδοί του Κωνσταντινισμού⁴.

Στο μεταξύ, στις 10/23 Νοεμβρίου, και ύστερα από την ειδοποίηση από μέρους της Αγγλίας ότι θα απέσυρε τον πρεσβευτή της σε περίπτωση εκτελέσεων, παραιτήθηκε η κυβέρνηση Κροκιδά και, μία ημέρα προ των εκτελέσεων, ορκίστηκε νέα κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον συνταγματάρχη Στ. Γονατά, χωρίς τη συμμετοχή του “αρχηγού της Επανάστασεως” Πλαστήρα. Παρά τα επανειλημμένα διαβήματα του πρεσβευτή της Αγγλίας Lindley, που επισήμαιναν τις επιπτώσεις στις αγγλοελληνικές σχέσεις από μια ενδεχόμενη καταδίκη των Έξι, η απόφαση ήταν καταδικαστική και ανακοινώθηκε από τον πρόεδρο του δικαστηρίου στρατηγό Οθωναίο το πρωί της 15/28 Νοεμβρίου. Σύμφωνα με αυτήν, καταδικάζονταν σε θάνατο οι Δ. Γούναρης, Ν. Στράτος, Ν. Θεοτόκης, Π. Πρωτοπαπαδάκης, Γ. Μπαλτατζής, Γ. Χατζηανέστης και σε ισόβια δεσμά οι Ξ. Στρατηγός και Μ. Γούδας. Η εκτέλεση της απόφασης πραγματοποιήθηκε αυθημερόν στο Γουδί στις 11.27. Μετά τις εκτελέσεις ήλθε στην Αθήνα ο Άγγλος πλοίαρχος Τάλμποτ, προκειμένου να παρέμβει για τη σωτηρία του πρίγκηπα Ανδρέα, ο οποίος είχε παραπεμφθεί με την κατηγορία της αρνήσεως εκτελέσεως διαταγής στις μάχες του Σαγγάριου, το Σεπτέμβριο του 1921. Ο σκοπός του Τάλμποτ πραγματοποιήθηκε: μετά από παρέμβαση του Πάγκαλου αναγνωρίστηκε στον πρίγκηπα, πατέρα του συζύγου της βασίλισσας Ελισάβετ, το ελαφρυντικό της απειρίας στη διοίκηση μεγάλων μονάδων.

2. Η αλληλογραφία

Έξι περίπου χρόνια αργότερα, και ενώ η επήρεια των γεγονότων αυτών εξακολουθεί να αντανακλά στην πολιτική και κοινωνική

ζωή, δύο σπουδαίοι άνδρες, ηγέτες των δύο μεγάλων παρατάξεων στα χρόνια αυτά, έρχονται να τοποθετηθούν πάνω σ' αυτά υπό το πρίσμα των προσωπικών αλλά ιδιαίτερα των πολιτικοϊδεολογικών τους διαφοροποιήσεων: ο Ελευθέριος Βενιζέλος, Πρόεδρος της κυβέρνησης και του κυβερνώντος κόμματος⁵ και ο Παναγής Τσαλδάρης, Πρόεδρος του Λαϊκού κόμματος. Ωστόσο, ούτε ο Παναγής Τσαλδάρης είχε άμεση ανάμιξη στη δίκη των Έξι, αλλά ούτε και ο Ελευθέριος Βενιζέλος που βρισκόταν στο εξωτερικό⁶.

Ο Βενιζέλος ήταν αντίθετος με την εκτέλεση. Σε τηλεγράφημα προς την Επαναστατική Επιτροπή την 15/28 Νοεμβρίου 1922 είχε παροτρύνει τους αρχηγούς της επανάστασης να ματαιώσουν τις εκτελέσεις. Συγκεκριμένα, τους προειδοποιούσε ότι θα προκληθεί "φρिकाλέα εντύπωση" που θα ξεπεράσει τα όρια των κυβερνητικών κύκλων της Αγγλίας και θα καταστήσει την ίδια τη θέση της Ελλάδας στη Συνδιάσκεψη της Λωζάννης δυσχερή⁷. Το τηλεγράφημα όμως έφθασε μετά την εκτέλεση· αλλά ούτε είναι και βέβαιο ότι θα υιοθετούσε ο Πλαστήρας τις παραινήσεις του, αφού ήταν ήδη γνωστή η απειλή της Αγγλίας για την ανάκληση του πρεσβευτή, σε περίπτωση εκτέλεσης των Έξι, και δεν είχε ληφθεί υπόψη. Αλλά ούτε και άλλες πολιτικές αντιδράσεις που, ως ένα βαθμό, θα ήταν δυνατό να έχουν συμβάλει στη ματαίωση της εκτέλεσης, όπως η παραίτηση της κυβέρνησης Κροκιδά, στις 12 Νοεμβρίου, είχαν κατορθώσει να αλλάξουν το κλίμα.

Ο Βενιζέλος επανέρχεται το καλοκαίρι του 1928 στην εξουσία. Ως πολιτικός με μακρά πείρα στο διεθνή στίβο, ήταν σε θέση να συλλάβει τα γενικά δεδομένα που καθόριζαν τις μεταπολεμικές διεθνείς σχέσεις, να προσαρμοστεί δυναμικά στις τρέχουσες εξελίξεις και να χαράξει μία εξωτερική πολιτική με στόχο την κατοχύρωση της εδαφικής ακεραιότητας, τη διαφύλαξη της εθνικής ανεξαρτησίας και του καθεστώτος των Συνθηκών που αποτελούσε την πάγια αρχή της νέας ελληνικής διπλωματίας⁸.

Θα έπρεπε όμως κατ' αρχήν να ρυθμιστούν τα προβλήματα στο εσωτερικό της χώρας. Ο ίδιος, μετά την απόφασή του (23 Μαΐου 1928) να αναμιχθεί εκ νέου στην πολιτική, οριοθετεί τους κύριους άξονες της εσωτερικής του πολιτικής σε ανακοίνωση, με την οποία διέγραψε τη νέα φυσιογνωμία του κόμματος των Φιλελευθέρων: "*Καθήκον μου είναι να αναλάβω την θέσιν μου επί κεφαλής κόμματος, το οποίον αποτελεί το κυριώτερον οχυρόν και κατά των καθεστωτικών κινδύνων και κατά της απειλής της δικτατορίας και κατά των εκ της ακυβερνησίας δυναμένων να προκύψουν κοινωνικών διαταράξεων*"⁹.

Ο Παναγής Τσαλδάρης είναι ο ηγέτης της μείζονος αντιπολίτευσης. Από το 1922, μετά την εκτέλεση του Δημητρίου Γούναρη, υπήρξε αρχηγός του Λαϊκού κόμματος και, εξ ορισμού, ένας από τους σπουδαιότερους αντιπάλους του Ελευθερίου Βενιζέλου¹⁰.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο Παναγής Τσαλδάρης θα ανταλλάξουν επιστολές πάνω σ' ένα μείζον πολιτικό θέμα που είχε προκύψει με αναφορά στην εκτέλεση των Έξι. Το γεγονός, όπως καταδεικνυόταν, συνέχιζε να ταλανίζει έξι χρόνια αργότερα την πολιτική και κοινωνική ζωή της χώρας. Η αλληλογραφία μεταξύ των δύο πολιτικών επιτρέπει να προταθούν θέσεις και ερμηνείες που διαφωτίζουν την πολιτική κατάσταση της εποχής, στο πλαίσιο της οποίας ο Ελευθέριος Βενιζέλος όφειλε να ελιχθεί για να μπορέσει να επιτύχει τους πολιτικούς του στόχους· και παράλληλα, αναδεικνύει τις θέσεις των δύο ανδρών πάνω στο υπό εξέταση ζήτημα.

Έξι χρόνια και δύο μήνες μετά την Επανάσταση του 1922, μέσω των επιστολών, προβάλλει έντονος προβληματισμός για το έργο της. Μετά τη Μικρασιατική καταστροφή και με την επανάσταση του 1922 είχε κλείσει μια σημαντική περίοδος της νεότερης ελληνικής ιστορίας και είχαν αναδυθεί τα γνωρίσματα μιας νέας, κατά την οποία οι δημογραφικές αλλαγές, κάτω από τις συνθήκες που πραγματοποιήθηκαν, συντάρραξαν το σώμα της νεοελληνικής κοινωνίας και μετά τη συνθήκη της Λωζάννης θα σηματοδοτήσουν μια νέα αφετηρία σε οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό επίπεδο¹¹. Τα ερωτήματα που ανακύπτουν, μετά μία πρώτη ανάγνωση των επιστολών και έχουν σχέση με τους τότε προβληματισμούς στο επίπεδο εν γένει τόσο της κοινωνίας όσο και της πολιτικής ηγεσίας, είναι έντονα: Δικαιώνεται ιστορικά η Επανάσταση του 1922 για το έργο της; Ειδικότερα, ποιά ήταν η προσφορά της στην Ελλάδα σε μια περίοδο κρίσιμης διαπραγμάτευσης με την Τουρκία; Ποιός ήταν ο ρόλος της στην ανασυγκρότηση του στρατεύματος; Έπρεπε να εκτελεστούν οι Έξι, παρ' όλες τις περί του αντιθέτου θέσεις του συμμαχικού παράγοντα;

Αφορμή για την αλληλογραφία ανάμεσα στον Ελευθέριο Βενιζέλο και τον Παναγή Τσαλδάρη υπήρξε η συμμετοχή των δύο αρχηγών της Επανάστασης του 1922 στον κυβερνητικό συνδυασμό Αττικής για την κατάληψη θέσης στη Γερουσία¹². Η εφημερίδα "Εστία" δημοσίευσε την 30ή Ιανουαρίου 1929 την πληροφορία ότι ο Ελευθέριος Βενιζέλος είχε κατά νουν να εκλέξει το στρατηγό Πλαστήρα αριστίνδην γερουσιαστή. Το δημοσίευμα προκάλεσε αυθημερόν επιστολή του αρχηγού του Λαϊκού κόμματος Παναγή Τσαλδάρη προς τον Ελευθ. Βενιζέλο για την επιβεβαίωση της

πληροφορίας. Έτσι ξεκίνησε η αλληλογραφία ανάμεσα στους δύο άνδρες. Μία προσεκτική ανάγνωση των κειμένων μας οδηγεί σε χρήσιμες διαπιστώσεις ως προς τις συγκεκριμένες θέσεις των δύο πολιτικών αντιπάλων.

2.1. Επιστολή του Ελευθερίου Βενιζέλου προς τον Πρόεδρο του Λαϊκού κόμματος Παναγή Τσαλδάρη (Αθήνα, 31/1/1929). Βασικό θέμα: *Οι αρχηγοί της Επανάστασης του 1922 έχουν ακέραια τα πολιτικά τους δικαιώματα;*

Στις 31 Ιανουαρίου 1929, μία ημέρα μετά το δημοσίευμα της Εστίας και την επιστολή του Τσαλδάρη στον Πρωθυπουργό, θα γραφεί η πρώτη επιστολή του Βενιζέλου. Σ' αυτήν επισημαίνεται αρχικά ότι η Κυβέρνηση δεν είχε καταλήξει σε οποιαδήποτε απόφαση πάνω στο συγκεκριμένο θέμα¹³, πλην όμως διευκρινίζεται ότι, τόσο η επιστολή του Τσαλδάρη όσο και η αρθρογραφία μερίδας του αντιπολιτευόμενου τύπου, θέτουν το σημαντικό ζήτημα εάν οι αρχηγοί της Επανάστασης του 1922 έχουν ακέραια τα πολιτικά τους δικαιώματα¹⁴.

Ο Βενιζέλος αναφέρεται στο διαφορετικό τρόπο με τον οποίο προσεγγίζει, αφενός ο "δημοκρατικός κόσμος" και αφετέρου το Λαϊκό κόμμα, την επανάσταση του 1922: πεποίθηση του δημοκρατικού κόσμου είναι ότι η τελευταία "παρά τα ενδεχόμενα σφάλματά της"¹⁵, αναπόφευκτα σε κάθε επανάσταση, "προσέφερε μεγάλας υπηρεσίας εις την Πατρίδα", γι' αυτό και η Δ' Συντακτική Συνέλευση κατά τη συνεδρίαση της 30 Μαΐου 1924 "αποτίουσα φόρον τιμής εις την σώσαν την Ελλάδα Επανάστασιν του 1922 απεφάσισε την προαγωγήν των Αρχηγών αυτής εις Αρχιστρατήγους"¹⁶.

Η κυριότερη υπηρεσία της επανάστασης συνίσταται, κατά τον Βενιζέλο, στην ανασυγκρότηση του διελυμένου, εξαιτίας της Μικρασιατικής καταστροφής, εθνικού στρατού. Η παρουσία ενός ανασυγκροτημένου στρατεύματος στον Έβρο¹⁷ "επέτρεψε εις την Ελληνικήν αντιπροσωπείαν ενώπιον της Συνδιασκέψεως της Λωζάννης¹⁸ να επιτύχη έντιμον διά την χώραν ειρήνην"¹⁹.

Εφόσον η επανάσταση διαδραμάτισε θετικό ρόλο στην εξέλιξη των εθνικών ζητημάτων, υποχρέωση του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, αλλά και του Λαϊκού κόμματος, "το οποίον διεκήρυξε πάντοτε ότι έχεται στερρώς του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος", είναι να μην αποκλείσει με δηλώσεις του υποψηφιότητες πολιτικών αντιπάλων, όπως του στρατηγού Γονατά. Μια τέτοια ενέργεια θα ήταν αντίθετη με την αρχή της ισότητας όλων των Ελλήνων, που είναι και ο θεμέλιος λίθος του κοινοβουλευτισμού.

Η επιχειρηματολογία του Βενιζέλου είναι σαφής: η επανάσταση κάθε άλλο παρά προκάλεσε κοινωνικές ή πολιτικές διεργασίες παθολογικές· αντίθετα, αποτέλεσε μέγιστη προσφορά στην εθνική υπόθεση. Επομένως, δε θα έπρεπε να αντιμετωπιστεί ως πολιτική εκτροπή και να αποκλειστούν οι συμμετέχοντες σ' αυτήν από τις τρέχουσες πολιτικές διαδικασίες. Ωστόσο, το Λαϊκό κόμμα νομιμοποιείται να καταγγείλει τυχόν διαφωνία του ενώπιον της κοινής γνώμης, έστω και με κίνδυνο να εκμαιεύσει τη λαϊκή αποδοκimasία της δημοκρατικής παράταξης²⁰.

Τέλος, στην πρώτη του επιστολή ο Βενιζέλος αναφέρεται ακόμη στη δημιουργία του απαραίτητου ομαλού πολιτικού και κοινωνικού κλίματος, χάριν της προώθησης των συμφερόντων της χώρας: η προαγωγή των τελευταίων αυτών προϋποθέτει, στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, κατασίγαση των παλαιών πολιτικών παθών. Αναγνωρίζει ότι και η κοινοβουλευτική δραστηριότητα του Λαϊκού κόμματος συνετέλεσε θετικά προς αυτή την κατεύθυνση. Ο σπουδαιότερος όμως παράγοντας για την επίτευξη αυτού του στόχου, στο πρακτικό πολιτικό επίπεδο, είναι ο σεβασμός προς τις αρχές και πεποιθήσεις των αντιπάλων. Έτσι, η αξίωση από μέρους του Λαϊκού κόμματος για στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων σε ορισμένους πολίτες εξαιτίας της πολιτικής τους δράσης κατά το παρελθόν (για την οποία όμως δράση οι εκτιμήσεις του δημοκρατικού και του μοναρχικού κόσμου διαφέρουν ριζικά) υποδηλώνει την έλλειψη του αναγκαίου αυτού σεβασμού.

Γενικότερα, ο αρχηγός των Φιλελευθέρων απέφυγε να πάρει θέση στο ζήτημα της εκτέλεσης των Έξι, γεγονός που δεν ικανοποίησε τον αρχηγό του Λαϊκού κόμματος. Θα ήταν μάλιστα δυνατόν να διατυπωθεί ο ισχυρισμός ότι, ως ένα βαθμό, προκαλούσε τον Π. Τσαλδάρη να ανακινήσει δημόσια το ζήτημα, με τη θέση του πάνω στο θέμα της εθνικής προσφοράς της Επανάστασης του 1922²¹.

2.2. Επιστολή του Παναγή Τσαλδάρη, προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο (Αθήνα, 2/ 2/ 1929). Βασικό θέμα: *Η εκτέλεση των Έξι, το μέγα σφάλμα της επανάστασης του 1922, εγείρει αμφιβολίες για τον μετέπειτα θεσμικό ρόλο των αρχηγών της. Η βράβειυσή της δεν συμβάλλει στην κατασίγαση των παθών.*

Ο Παναγής Τσαλδάρης, στην απαντητική του επιστολή προς τον Βενιζέλο, στις 2 Φεβρουαρίου 1929, αποδέχεται την πρόκληση και διατυπώνει τις παρακάτω παρατηρήσεις: κατ' αρχήν έχει πλήρη συνείδηση της διαφοράς αντιλήψεων που χωρίζει τις θέσεις του Προέδρου της κυβέρνησης και των δημοκρατικών κομμάτων γενικά από το Λαϊκό κόμμα ως προς το έργο της "κληθεί-

σης” (sic) επαναστάσεως του 1922 και των αρχηγών της. Επισημαίνει ότι μία από τις πιο σημαντικές διαφορές, που οδηγεί τις δύο παρατάξεις σε αντιπαραθέσεις, είναι η απόπειρα παραγωγής από μέρους των φιλελευθέρων και των υπολοίπων δημοκρατικών κομμάτων ενός συμβάντος, το οποίο στην επιστολή του Βενιζέλου ονομάζεται “σφάλμα της επαναστάσεως”. Πρόκειται για την εκτέλεση των Έξι, γεγονός που ο αρχηγός του Λαϊκού κόμματος αποκαλεί “*τερατώδες έγκλημα συνταράξαν ολόκληρον τον πολιτισμένον κόσμον*”²². Ο Τσαλδάρης πρεσβεύει ότι η εκτέλεση των Έξι παραμένει ως βαρύ ατόπημα στη συνείδηση των οπαδών του Λαϊκού κόμματος, αλλά και της πλειονότητας του ελληνικού λαού, ανεξάρτητα από πολιτική τοποθέτηση²³.

Ο Πρόεδρος του Λαϊκού κόμματος θα αναφερθεί και στην επιβράβευση, γενικότερα, του έργου των αρχηγών της επανάστασης του 1922. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του, τόσο ο Πρόεδρος των Φιλελευθέρων, όσο και τα υπόλοιπα δημοκρατικά κόμματα μεγαλοποιοούν και εξαίρουν το έργο της επανάστασης, χαρακτηρίζοντας ως σπουδαία έργα τα στρατιωτικά τους καθήκοντα. Ο υπαινιγμός αφορά στην ανασυγκρότηση του στρατεύματος από μέρους της επανάστασης, αμέσως μετά τη Μικρασιατική καταστροφή: “*Πλήρη έχω συνείδησιν της διαφοράς αντιλήψεων ήτις χωρίζει υμάς και τα δημοκρατικά κόμματα γενικώς από το Λαϊκόν περί του έργου της κληθείσης Επαναστάσεως του 1922 και των Αρχηγών ταύτης. Σεις και εκείνα παραμερίζετε όλως ό, τι εν τη επιστολή σας αποκαλείτε σφάλμα της Επαναστάσεως και επιζητείτε πάσαν ευκαιρίαν να βραβεύσητε τους Αρχηγούς αναφερόμενοι εις έργα, τα στρατιωτικά αυτών καθήκοντα αφορώντα, τα οποία, ως και εν τη επιστολή σας αναφέρετε, περιτράνω εβράβευσε και η υπό της Επαναστάσεως αυτής συγκροτηθείσα Δ΄ Συνέλευσις*”²⁴.

Το Λαϊκό κόμμα, επισημαίνει ο Παναγής Τσαλδάρης, είναι προσηλωμένο και πιστεύει στις αρχές του κοινοβουλευτισμού, γεγονός που δε θα του επέτρεπε καν να διανοηθεί τον περιορισμό των πολιτικών δικαιωμάτων οιοδήποτε πολίτη, συμπεριλαμβανομένων και των αρχηγών της επανάστασης: “*Το Λαϊκόν κόμμα ουδέποτε έπαυσεν να έχη ως δόγμα τας αγνάς αρχάς του κοινοβουλευτισμού και να πιστεύη ακραδάντως εις ταύτας*”²⁵. Παραμένει, ωστόσο, πάντοτε το κόμμα ελεύθερο να ελέγξει την πολιτική της κυβέρνησης ως προς το προαναφερθέν θέμα και να κρίνει αν συνάδει με το συμφέρον της χώρας. Εξάλλου, ο σεβασμός προς τις αρχές και τις πεποιθήσεις κάθε αντιπάλου αποτελούν αναγκαία προϋπόθεση του ομαλού κοινοβουλευτικού βίου. Καταλήγο-

ντας, επισημαίνει ότι είναι αδύνατος ο κατευνασμός των πολιτικών παθών, εφόσον οι πολιτικοί αντίπαλοι, με συγκεκριμένες πολιτικές πράξεις που είναι δυνατόν να ερμηνευθούν ως επιβράβευση, αναφέρονται σε διαπραχθέντα σφάλματα (με την έννοια του όρου που χρησιμοποίησε ο Βενιζέλος στην πρώτη του επιστολή). Αντιθέτως, μία τέτοια στάση συμβάλλει στην “αναρρίπισιν των παθών”.

2.3. Επιστολή του Ελευθερίου Βενιζέλου προς τον Παναγή Τσαλδάρη (Αθήνα, 3/2/1929). Βασικό θέμα: *Οι ηγέτες της πολιτικής που ακολουθήθηκε μετά το 1920 δεν διέπραξαν προδοσία κατά της πατρίδας, καθώς η εκτέλεση των Έξι πραγματοποιήθηκε γιατί “η δύναμις των πραγμάτων υπήρξεν ισχυροτέρα των πρώτων σκέψεων της επαναστάσεως”.*

Το γεγονός ότι ο Ελευθέριος Βενιζέλος θα απαντήσει την επομένη, 3/2/1929, στην επιστολή του Παναγή Τσαλδάρη, υποδηλώνει τη σοβαρότητα του ζητήματος και τη σημασία του σε σχέση με το μείζον αίτημα για εξασφάλιση “της γαλήνης και της ειρηνεύσεως της χώρας”²⁶.

Ο Βενιζέλος από την πρώτη ήδη παράγραφο εκφράζει την ικανοποίησή του, γιατί, μέσω της αλληλογραφίας, ανοίγει ο δρόμος για ειλικρινείς εκατέρωθεν εξηγήσεις, καθώς και την ευαρέσκειά του για το γεγονός ότι ο αρχηγός του Λαϊκού κόμματος αναγνωρίζει τη διαφορά αντιλήψεων που χωρίζει το Λαϊκό κόμμα από τα δημοκρατικά, ως προς την εκτίμηση του έργου της επαναστάσεως του 1922 και των αρχηγών της.

Στη δεύτερη παράγραφο διαφαίνεται η πρόθεση του Βενιζέλου να μην υπαναχωρήσει από τις αρχικές του θέσεις σ’ ό,τι αφορά την αποτίμηση του έργου της επαναστάσεως του 1922. Παρά την πρόκληση που δέχεται από τον αρχηγό του Λαϊκού κόμματος, θα επιμείνει στη γνωστή του θέση ως προς τη συμβολή της επανάστασης στην ανασυγκρότηση του στρατού και δε θα ερμηνεύσει τις υπηρεσίες της, όπως ο αρχηγός του Λαϊκού κόμματος, ως επιτέλεση απλού στρατιωτικού καθήκοντος.

Εξάλλου, η κατηγορηματική δήλωσή του, με την οποία αποκρούει την κατηγορία για προδοσία σε βάρος των “μετανοεμβριανών” κυβερνήσεων σ’ ό,τι αφορά στο χειρισμό του Μικρασιατικού ζητήματος, προσφερόταν για να κατασιγάσει την οξύτητα και να οδηγήσει τις πολιτικές δυνάμεις στη συναίνεση: *“Δύναμαι να βεβαιώσω υμάς με τον πλέον κατηγορηματικόν τρόπον ότι ουδείς των πολιτικών αρχηγών της Δημοκρατικής παρατάξεως θεωρεί ότι οι ηγέται της πολιτικής ήτις ηκολουθήθη μετά το 1920 διέπρα-*

Ξαν προδοσίαν κατά της πατρίδος, ή ότι εν γνώσει ωδήγησαν τον τόπον εις την Μικρασιατικήν καταστροφήν"²⁷.

Και μάλιστα ο λόγος του προοδευτικά, τείνει, και με άλλο τρόπο, να υπερβεί την οξεία πολιτική ανιπαράθεση: οι πολιτικοί αρχηγοί της δημοκρατικής παράταξης "θα ήσαν ευτυχείς", αν το αντιπάλο Λαϊκό κόμμα οδηγούσε την Ελλάδα σε εθνικό θρίαμβο αντί της επελθούσης καταστροφής: "*Δύναμαι μάλιστα να σας βεβαιώσω ότι το επ' εμοί πιστεύω ακραδάντως ότι θα ήσαν ευτυχείς (οι πολιτικοί αρχηγοί της δημοκρατικής παράταξης) αν η πολιτική των ωδήγει την Ελλάδα εις εθνικόν θρίαμβον*"²⁸.

Ποιός επομένως ευθύνεται, κατά την άποψη του Ελευθερίου Βενιζέλου, για την άσκηση της αποτυχημένης πολιτικής που οδήγησε τη χώρα στη Μικρασιατική καταστροφή;

Κατά την εκτίμησή του, οι τότε κυβερνώντες παρασύρθησαν από την υπέρμετρη προσήλωσή τους στη δυναστεία, η οποία και τους οδήγησε μετά το 1920 σε πολιτικές επιλογές που αποδείχθηκαν ολέθριες για τα συμφέροντα της χώρας: "*Πιστεύομεν μόνον ότι η ακολουθηθείσα μετά το 1920 πολιτική εις την οποίαν παρέσυρεν αυτούς η πέραν του προσήκοντος μέτρου προσήλωσις των προς την δυναστείαν υπήρξεν ολεθρία διά τα συμφέροντα της χώρας*".

Ως προς το θέμα της εκτέλεσης των Έξι, ο Βενιζέλος δε διαφοροποιείται από παλαιότερες τοποθετήσεις του: "*Αλλ' οσονδήποτε βαρεία και αν ήτο η ευθύνη αυτών διά την ακολουθηθείσαν πολιτικήν, ουδείς ηδύνατο υπό ομαλές περιστάσεις να σκεφθή ότι το σφάλμα αυτών ηδύνατο να τιμωρηθή διά της τρομεράς ποιότητος του θανάτου*"²⁹.

Πώς όμως θα ήταν δυνατόν ο Βενιζέλος, υπό την τρέχουσα πίεση των πολιτικών γεγονότων, να προωθήσει και να κάνει αποδεκτή την παραπάνω θέση του, στο πλαίσιο της σύγχρονης διαμάχης ανάμεσα στο Λαϊκό κόμμα και τις δημοκρατικές δυνάμεις; το Λαϊκό κόμμα θεωρούσε τη δίκη και τις εκτελέσεις που ακολούθησαν ως έγκλημα που είχε ατιμάσει τους αρχηγούς της επανάστασης, τους είχε στερήσει τα πολιτικά δικαιώματα και είχε ελαχιστοποιήσει τις υπηρεσίες που προσέφεραν στη χώρα³⁰, στην αξία των οποίων οι δημοκρατικοί πίστευαν σταθερά.

Ο Βενιζέλος, αφού αναφερθεί στο δράμα της Μικρασιατικής καταστροφής, θα ερμηνεύσει την εκτέλεση ως απόρροια άκρατου παρορμητισμού που προκάλεσε "*η δύναμις των πραγμάτων*"· αυτή, κάτω από όχι ομαλές περιστάσεις, επικράτησε: "*Όταν επαναχθή τις διά φαντασίας εις την εποχήν του φθινοπώρου του 1922*

και αναλογισθή την ψυχολογικήν κατάστασιν, εις την οποίαν περιήχθησαν όχι απλώς οι αρχηγοί της επαναστάσεως αλλ' ολόκληρος σχεδόν ο ελληνικός λαός ενώπιον του τραγικού θεάματος της καθημερινής αφίξεως των λειψάνων του καταστραφέντος στρατού και των μυριάδων προσφυγικού πληθυσμού και ενώπιον της εκριζώσεως ενός μεγάλου τμήματος του έθνους από τας πατροπαραδότους εστίας του, θα εννοήση πώς η δύναμις των πραγμάτων υπήρξεν ισχυροτέρα των πρώτων σκέψεων της επαναστάσεως όπως παραπεμφθούν οι κατηγορούμενοι ως υπαίτιοι της καταστροφής ενώπιον της Εθνικής Συνελεύσεως³¹.

Το λυρικό τόνο θα ακολουθήσει, στη συνέχεια, μία ρεαλιστικότερη τοποθέτηση του Βενιζέλου: με αναγωγή στα σοβαρά εθνικά συμφέροντα της χώρας, θα προσπαθήσει να πείσει τον αρχηγό του Λαϊκού κόμματος για την αναγκαιότητα της "τρομεράς εκείνης τιμωρίας". Η επιχειρηματολογία του βασιζόταν στην εκτίμηση για ενδεχόμενη απώλεια των βόρειων επαρχιών της εθνικής επικράτειας, στην οποία και θα οδηγούσε η αδυναμία ανασυγκρότησης του διαλυθέντος ελληνικού στρατού μετά τη Μικρασιατική καταστροφή. Ο Βενιζέλος διατείνεται ότι οι αρχηγοί του κινήματος πίστευαν ειλικρινώς ότι χωρίς την τιμωρία των Έξι ήταν αδύνατο να φθάσουν σ' αυτό το αποτέλεσμα· επακόλουθο της εκτέλεσης ήταν η τόνωση του ηθικού του στρατεύματος. Επομένως, μείζονος σημασίας εθνικοί λόγοι υπαγόρευαν την απόφαση της εκτέλεσης των Έξι³². Επιπλέον, αν και δέχεται ότι η τελευταία συντελέστηκε στο πλαίσιο όχι ομαλού κοινοβουλευτικού βίου, επανέρχεται στην αρχική του τοποθέτηση σχετικά με τη διαφοροποιημένη εκτίμηση των δημοκρατικών κομμάτων και του Λαϊκού κόμματος για το έργο της επανάστασης: "Όταν επί πλέον ληφθή υπ' όψει ότι οι αρχηγοί της επαναστάσεως επίστευαν ειλικρινώς ότι άνευ της τρομεράς εκείνης τιμωρίας –την οποίαν ουδέν ομαλόν καθεστώς ηδύνατο να διανοηθή– δεν ήτο δυνατόν ν' ανασυγκροτήσουν τον διαλυθέντα μετά την Μικρασιατικήν καταστροφήν στρατόν, άνευ της ταχείας ανασυγκροτήσεως του οποίου εκινδυνεύαμεν να χάσωμεν τας βορείας επαρχίας της Ελλάδος, θα εννοήσητε καλώς διατί η προς τους αρχηγούς της επαναστάσεως εκείνης εκτίμησις του δημοκρατικού κόσμου είνε τόσοσιν ριζικώς αντίθετος προς την ιδικήν σας"³³.

Το 1929 είναι ακόμη νωπές οι μνήμες της δοκιμασίας που είχε η χώρα υποστεί ως αποτέλεσμα της Μικρασιατικής καταστροφής. Ο Βενιζέλος ελπίζει, μέσω των θέσεων και εκτιμήσεων που παραθέτει, να γεφυρωθεί το χάσμα "το οποίον εχώρισε τόσοσιν βαθέως

την χώραν". Πιστεύει ότι "και μετά την Μικρασιατική καταστροφή δύνανται ακόμη ν' ανατείλουν διά την Ελλάδα ευτυχείς ημέραι". Η στάση του Ελ. Βενιζέλου, κατά τη χρονική συγκυρία της αλληλογραφίας, συγκεκριμενοποιείται σε μια πρόταση συνεργασίας του με τον Παναγή Τσαλδάρη, η οποία και επικεντρώνεται στην επίτευξη της ανόθευτης λειτουργίας του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος. Η θέση αυτή στηρίζεται στο γεγονός ότι, κατά την περίοδο της οικουμενικής κυβέρνησης³⁴, στο πλαίσιο και του συναινετικού κλίματος που απορρέει από την ομαλή λειτουργία του κοινοβουλευτισμού, οι αποκλίσεις στις απόψεις των κομμάτων που συμμετείχαν σ' αυτήν, δεν είχαν αναστείλει τη μεταξύ τους συνεργασία: *"Εάν μετά τας ειλικρινείς αυτάς εξηγήσεις συνεχίσωμεν την εργασίαν εις την οποίαν μετά την συγκρότησιν της Οικουμενικής Κυβερνήσεως επεδόθησαν τόσον αξιειπαίνως όλα τα πολιτικά κόμματα της χώρας τα οποία καίπερ διατηρούντα έκαστον τας διαφόρους αντιλήψεις του ως προς την εκτίμησιν του προσφάτου παρελθόντος και ως προς τον καλύτερον τρόπον της παρασκευής ευτυχεστέρου μέλλοντος, ενούνται όμως επί του πεδίου της πίστεως αυτών ότι η Ελλάς δεν δύναται να προαχθή παρά μόνον υπό την ανόθευτον λειτουργίαν του Κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, ημπορούμεν να είμεθα βέβαιοι ότι θ' ανατείλουν ευτυχείς και πάλιν διά την χώραν ημέραι"*³⁵.

Επομένως, η πραγματική εκπροσώπηση του λαού στο κοινοβούλιο προσφερόταν να αποτελέσει παράγοντα σταθεροποιητικό στο πλαίσιο λειτουργίας του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος.

2.4. Επιστολή του Ελευθερίου Βενιζέλου προς τον Παναγή Τσαλδάρη (Αθήνα, 1/ 11/ 1929). Βασικό θέμα: *Προς τη συναίνεση μέσω ενός ομαλού κοινοβουλευτικού βίου.*

Την 1/11/1929, εννιά μήνες μετά την τελευταία τους επικοινωνία, ο Ελευθέριος Βενιζέλος θα αποστείλει εκ νέου επιστολή στον Παναγή Τσαλδάρη³⁶. Στην αρχή της επιστολής του³⁷, επιχειρώντας τη σύνδεση με το πνεύμα της αλληλογραφίας που είχε προηγηθεί κατά τους μήνες Ιανουάριο και Φεβρουάριο, αφού επαναδιατυπώσει τη γνωστή θέση του, σχετικά με τις διαφορετικές εκτιμήσεις του έργου της επανάστασης του 1922 από το δημοκρατικό κόσμο και το Λαϊκό κόμμα, θα καταλήξει στο συμπέρασμα ότι ο Στυλιανός Γονατάς, εξαιτίας της παρουσίας του οποίου απέχει από τις συνεδριάσεις των νομοθετικών σωμάτων το Λαϊκό κόμμα, δεν θα ήταν νοητό να έχει λιγότερα δικαιώματα από τους άλλους γερούσιαστές, επειδή είναι γι' αυτόν διαφορετική η κρίση του Λαϊκού κόμματος³⁸.

Ποιά γεγονότα είχαν όμως παρεμβληθεί στο διάστημα των εννέα μηνών που μεσολάβησαν;

Στις 21 Απριλίου 1929 προκηρύχθηκαν γεροϋσιαστικές εκλογές, το αποτέλεσμα των οποίων έδωσε για μια ακόμη φορά συντριπτική πλειοψηφία στο κόμμα των Φιλελευθέρων, με ποσοστό ψήφων 54,58%³⁹. Η αντιβενιζελική παράταξη υπέστη μεγαλύτερη ήττα από εκείνη των εκλογών της 19ης Αυγούστου 1928, αφού συγκέντρωσε μόνο 26,6%, έναντι 33,03% στις εκλογές του Αυγούστου. Ο Πλαστήρας δεν είχε αποδεχτεί την πρόσκληση του Βενιζέλου να εκλεγεί αριστίνδην γεροϋσιαστής, γιατί δεν ήθελε να αναμιχθεί στην πολιτική, ενώ ο Γονατάς εξελέγη, με το μεγαλύτερο αριθμό ψήφων, πρώτος γεροϋσιαστής Αττικοβοιωτίας και στον ανασχηματισμό της 7ης Ιουνίου 1929 ανέλαβε το Υπουργείο Συγκοινωνίας. Η υπουργοποίηση του Στυλιανού Γονατά προκάλεσε νέες αντιδράσεις από μέρους του Λαϊκού κόμματος. Το κόμμα απείχε συστηματικά έκτοτε από τις συνεδριάσεις των δύο Νομοθετικών Σωμάτων, γεγονός που προκάλεσε την επανάληψη της αλληλογραφίας μεταξύ Βενιζέλου και Τσαλδάρη. Το κλίμα της συναίνεσης είχε κλονιστεί και μάλιστα σε περίοδο που αναμενόταν η εκλογή νέου Προέδρου της Δημοκρατίας, μετά την απόφαση του ναυάρχου Κουντουριώτη να παραιτηθεί λόγω γήρατος.

Η αναφορά του Βενιζέλου στη νέα επιστολή του επικεντρώνεται στη στάση του Λαϊκού κόμματος· συγκεκριμένα, προβάλλει το ερώτημα κατά πόσο η στάση αυτή δε θα μπορούσε να επηρεάσει αρνητικά τη λειτουργία του κοινοβουλευτισμού σε περίοδο απειλών σε βάρος του δημοκρατικού πολιτεύματος. Ο διορατικός πολιτικός διαβλέπει την επερχόμενη κρίση του κοινοβουλευτισμού στην Ευρώπη, προάγγελος της οποίας ήταν και η εγκαθίδρυση και στην Ελλάδα δικτατορίας κατά το 1925⁴⁰. Επικροτεί το ρόλο που διαδραμάτισαν η οικουμενική κυβέρνηση και τα κυβερνητικά σχήματα που τη διαδέχτηκαν, καθώς και ο ίδιος, ο Παναγής Τσαλδάρης, στη δημοσιονομική εξυγίανση και στην υποδειγματική λειτουργία της Βουλής και της Γερουσίας, συντελώντας στην αποκατάσταση του κύρους και της ισχύος του πολιτεύματος. Η μεγιστοποίηση των προσπαθειών όλων των κοινοβουλευτικών κομμάτων και προς την κατεύθυνση αυτή είναι απαραίτητη, προκειμένου να εξασφαλιστεί και η εμπιστοσύνη του λαού απέναντι στο δημοκρατικό πολίτευμα.

Στο πλαίσιο των προσπαθειών αυτών θα πρέπει να δραστηριοποιηθεί και το Λαϊκό κόμμα, απεμπολώντας πρακτικές που είναι ικανές να πλήξουν τη λειτουργία του κοινοβουλευτικού πολιτεύμα-

τος, όπως η συνεχιζόμενη απουσία του από τα νομοθετικά σώματα: *“Το κοινοβουλευτικόν πολίτευμα, ως δεν αγνοείτε, διέρχεται κρίσιν εις πολλές ευρωπαϊκάς χώρας και της κρίσεως αυτής προϊόν υπήρξε και παρ’ ημίν η εγκαθίδρυσις της δικτατορίας του 1925. Το οικτρόν παρ’ ημίν ναυάγιον της τελευταίας ταύτης ήρχισεν έκτοτε να καθιστά επιεικεστέραν την κοινήν γνώμην προς τας ατελείας του κοινοβουλευτισμού. Η συγκρότησις της οικουμενικής κυβερνήσεως, εις την οποίαν προσεφέρατε τόσον καλὰς υπηρεσίας, και τα αποτελέσματα της δράσεως αυτής και των διαδόχων κυβερνήσεων διά την δημοσιονομικήν εξυγίανσιν, συνετέλεσαν ν’ αποδώσουν νέον κύρος εις το πολίτευμα τούτο. Ο τρόπος δε καθ’ ον ειργάσθη η Βουλή και η Γερουσία της παρούσης περιόδου εξύψωσαν έτι μάλλον το κύρος τούτο. Αλλά πιστεύω ότι καθήκον επιτακτικόν όλων των ειλικρινώς κοινοβουλευτικών κομμάτων είναι να εργασθούν συστηματικώς, όπως αποκαταστήσουν εδραϊάν την εμπιστοσύνην της κοινής γνώμης προς το πολίτευμα. Η συνέχισις της απουσίας του λαϊκού κόμματος εκ των νομοθετικών σωμάτων θα είναι βαρύ πλήγμα κατά του πολιτεύματος”*⁴¹.

Η παραμονή στην εξουσία για μεγάλο χρονικό διάστημα των δημοκρατικών μόνον κομμάτων, τα οποία και διάκεινται φιλικά προς την επανάσταση του 1922, δε συμβάλλει στην ομαλή εξέλιξη της πολιτικής ζωής. Αντιθέτως, η εναλλαγή στην εξουσία κομμάτων που δε συντάσσονται με τις ιδέες της επανάστασης του 1922 και ιδιαίτερα του Λαϊκού κόμματος, θα συνέβαλλε στην εκτόνωση. Γι’ αυτό και ο ίδιος ο αρχηγός των φιλελευθέρων προσβλέπει, ως συμφέρουσα για τη χώρα, στην άνοδο στην εξουσία του αντιπάλου Λαϊκού κόμματος ή του κόμματος των Ελευθεροφρόνων, των οποίων η διακυβέρνηση “εν πνεύματι νομιμοφροσύνης και σεβασμού τών από της επαναστάσεως κτηθέντων δικαιωμάτων, θα τερματίση οριστικώς την Ελληνικήν περιπέτειαν”. Και αποκαλύπτει: *“Εν τη πεποιθήσει ταύτη δεν εδίστασα εις πάσαν ευκαιρίαν, ιδία δε εις τον λόγον μου κατά τας παραμονάς των εκλογών της Γερουσίας εν Θεσσαλονίκη, να προπαρασκευάζω την ομαλήν εν ευθέτω χρόνω άνοδον εις την αρχήν του λαϊκού κόμματος”*⁴².

Η άνοδος, ωστόσο, του Λαϊκού κόμματος στην εξουσία θα προϋπέθετε τη σύμπλευσή του με τα σύγχρονα πολιτικά δρώμενα και αντιλήψεις, όπως αυτές διαμορφώθηκαν μετά την επανάσταση του 1922, αποδοχή του νέου status quo, που, όπως διαφαίνεται από τις στρατηγικές επιλογές του, δεν υφίσταται, εφόσον συνεχίζει να μη συμμετέχει στις συνεδριάσεις της Βουλής και της Γερουσίας.

Η αποχή του Λαϊκού κόμματος από την κοινοβουλευτική λειτουργία, εάν δεν αποτυπώνει μία παροδική εκδήλωση δυσφορίας, υποδηλώνει την άρνησή του να αποδεχθεί τη νέα κατάσταση πραγμάτων, τη νέα πολιτική πραγματικότητα που δημιουργήθηκε μετά την επανάσταση. Το γεγονός αυτό θα προκαλέσει στο λαό αίσθημα ανασφάλειας ενόψει πιθανών προγραμών και διώξεων που θα ήταν, υπό τις συνθήκες αυτές, αναμενόμενο να ακολουθήσουν την ανάληψη της εξουσίας από τους Λαϊκούς⁴³. Η δημιουργία αναλόγου κλίματος δε συμφέρει το ίδιο το Λαϊκό κόμμα, ενώ ταυτόχρονα υπονομεύει τη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος και εξυπηρετεί τα συμφέροντα των εχθρών του⁴⁴. Και ο Βενιζέλος καταλήγει: *“θα έφερε δε εις το συμπέρασμα ότι κανονική δράσις του λαϊκού κόμματος υπό το δημοκρατικόν πλῆθος δεν είνε δυνατή και είμαι βέβαιος ότι εννοείτε, όπως και εγώ, ποίαι θα ήσαν αι ολέθριαι διά την χώραν συνέπειαι τοιούτου συμπεράσματος”*⁴⁵.

Ανταποκρινόταν όμως, πράγματι, η εξέλιξη αυτή στις βαθύτερες προθέσεις του Λαϊκού κόμματος και ιδιαίτερα του αρχηγού του; Ο Βενιζέλος φαίνεται καθαρά ότι δεν αποδέχεται την εκδοχή αυτή, εφόσον ο Τσαλδάρης παρουσιάζεται να αποφεύγει εκδηλώσεις που συμβάλλουν στην αναζωπύρωση των παθών: *“Ενθυμούμαι, άλλωστε, ότι εις τας δηλώσεις που εκάμετε (...) επεκαλέσθητε τον φόβον ότι η εμφάνισίς σας εις τα νομοθετικά σώματα και επίκρισις της κυβερνητικής συνθέσεως ηδύνατο να εξάψη τα πάθη επί ζημιά του επιτευχθέντος κατευνασμού”*⁴⁶.

Η αναφορά του Βενιζέλου στην απουσία του Λαϊκού κόμματος από τις συνεδριάσεις των νομοθετικών σωμάτων, επειδή έχει προφανώς και μία ιδιαίτερη βαρύτητα, παρατίθεται στο τέλος της επιστολής του. Σύμφωνα μ' αυτήν, το Λαϊκό κόμμα απέχει από τις συνεδριάσεις με σκοπό να εξαναγκάσει την κυβέρνηση να προβεί σε ανανέωση της λαϊκής εντολής⁴⁷. Ο Βενιζέλος αντικρούει την άποψη αυτή, η υιοθέτηση της οποίας θα αντέφασκε με την πρόσφατη ετυμηγορία του εκλογικού σώματος⁴⁸ και θα αποτελούσε *“καταπρόδοσιν της μεγάλης εμπιστοσύνης, την οποίαν ο λαός επανειλημμένως εντός 8 μηνών εξεδήλωσεν προς την κυβέρνησιν”*. Και καταλήγει: *“Ο λαός δεν θα μου συνεχώσει, και δικαίως, ότι τον αναγκάζω να διακόψη πάλιν εντός τόσον βραχέως διαστήματος, το έργον της οικονομικής του συγκροτήσεως, διά να ριφθή εις νέους εκλογικούς αγώνας. Αρκούν αι εντός 13 μηνών διεξαχθείσαι δύο εκλογαί διά τα νομοθετικά σώματα και μία δημοτική”*⁴⁹. *Προς τι δε να ερωτηθή ο λαός, εάν εγκρίνη την ανάξισιν*

του θλιβερού παρελθόντος, αφού διά της ψήφου της 19 Αυγούστου τόσο εμφαντικώς εξεδήλωσε την θέλησίν του να λησμονήσει αυτό και να στρέψει αμέριστον την προσοχήν του εις την ανόρθωσιν του παρόντος και την παρασκευήν καλλιτέρου μέλλοντος;⁵⁰.

Η αλληλογραφία των δύο ανδρών κλείνει με την επιστολή αυτή του Βενιζέλου. Ολοκληρώνοντας την τελευταία επιστολή του ο Πρωθυπουργός, θα απευθύνει εκ νέου έκκληση προς τον αρχηγό της αντιπολίτευσης *“όπως το λαϊκόν κόμμα θελήση να επαναλάβη την εν τη Βουλή και τη Γερουσία θέσιν του, διά να συνεργασθή ως αντιπολίτευσις, όπως επιτυχώς ειργάσθη μέχρι τούδε, εις την μεγάλην προσπάθειαν, η οποία καταβάλλεται όπως ο τόπος επουλώση τας πληγάς του, και επανεύρη την γαλήνην και την ευημερίαν των οποίων είνε άξιος”*.

Τελικά, σημειώθηκαν υποχωρήσεις και από τις δύο πλευρές: Ο Στυλιανός Γονατάς παραιτήθηκε από τη θέση του υπουργού Συγκοινωνιών και ανέλαβε τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας και το Λαϊκό κόμμα επανήλθε στις συνεδριάσεις των νομοθετικών σωματίων. Με τον τρόπο αυτό επιτεύχθηκε, στις 14 Δεκεμβρίου 1929, και η εκλογή του “ουδετέρου” Αλεξάνδρου Ζαΐμη ως Προέδρου της Δημοκρατίας.

3. Κριτική αποτίμηση της αλληλογραφίας

Στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, αναδιαμορφώνεται η πολιτική και γενική ιδεολογία της αστικής τάξης. Η Μεγάλη Ιδέα, σα συμπύκνωση του μαχητικού εθνικισμού, και ο πόλεμος παύουν να θεωρούνται αυτονόητες προϋποθέσεις του εθνικού βίου και ο βενιζελισμός εκφράζεται με τα μέτρα για οικονομική σταθεροποίηση και ανάπτυξη, την εξωτερική πολιτική για την επίλυση των εθνικών υποθέσεων και την προσπάθεια για ομαλοποίηση της πολιτικής ζωής.

Οι θέσεις που υποστηρίζει ο Βενιζέλος συνάδουν με μια νέα αντίληψη την οποία θέλει να περάσει στην πολιτική ζωή, εφόσον εκείνη τη χρονική στιγμή ο ρόλος του και ο πολιτικός του λόγος είναι συναινετικός, με σκοπό να ξεπεραστούν οι αγκυλώσεις του παρελθόντος και οι συνέπειες του διχασμού. Συνεπώς, οδηγείται σε μέτρα κατευνασμού των πολιτικών παθών, με στόχο να μπορέσει να προχωρήσει σε ομαλότερες ατραπούς και σε συναρμογή

με τη γενικότερη τάση του βενιζελισμού που αντιπροσωπεύει τη δυναμική και πλήρη προσπάθεια αστικού εκσυγχρονισμού κατά τη νεότερη περίοδο.

Η αλληλογραφία των δύο ανδρών οδήγησε στην επίτευξη ενός στοιχειώδους επιπέδου συνεργασίας. Από τις επιστολές φαίνεται ότι η απόσταση των θεωρήσεων των δύο πολιτικών αρχηγών, σε σχέση με το πρόσφατο παρελθόν, όξυνε τις πολιτικές αντιπαραθέσεις.

Οι επιδιώξεις του Ελευθ. Βενιζέλου τον ωθούν να επιχειρήσει, μέσω και της αλληλογραφίας, να αποκαταστήσει κάποιες γέφυρες επικοινωνίας με την αντιπολίτευση. Οι πολιτικές του θέσεις ανταποκρίνονται στα ζητούμενα της συγκεκριμένης στιγμής. Ο Παναγής Τσαλδάρης στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, ως αρχηγός της μείζονος αντιπολιτεύσεως, είχε αντιληφθεί την πολιτική αναγκαιότητα του συναινετικού κλίματος και είχε ενστερνιστεί την ανάγκη να ξεπεραστεί το θέμα του διχασμού μέσω του διαλόγου. Το συναινετικό κλίμα προοριζόταν να συμβάλει στην επίτευξη και ενός μείζονος σημασίας πολιτικού στόχου του Βενιζέλου, της κατοχύρωσης του πολιτεύματος, μέσω και της ομαλής λειτουργίας του, τον οποίο φαινόταν ήδη να αποδέχεται και ο Παναγής Τσαλδάρης.

Η επίλυση των εσωτερικών προβλημάτων της χώρας⁵¹ θα μπορούσε να επιτευχθεί μέσω μιας συναινετικής πολιτικής που θα απέβλεπε στην κατασίγαση των παθών, την εξάλειψη της διχόνοιας, καταστάσεις που, όπως διαφαίνεται από τα κείμενα της αλληλογραφίας, υπέβασκαν στις σχέσεις των δύο μεγάλων πολιτικών παρατάξεων. Η ομαλή λειτουργία του πολιτεύματος και η διασφάλιση της πολιτικής σταθερότητας διαφαίνεται ότι αποτελούν κύριους άξονες της εσωτερικής πολιτικής του Ελευθερίου Βενιζέλου. Ως διορατικός πολιτικός, στην τελευταία επιστολή του προς τον Παναγή Τσαλδάρη, θα επισημάνει ότι ο κοινοβουλευτισμός κινδυνεύει, διαισθανόμενος τους κινδύνους που πράγματι ελλόχευαν και έμελλαν να ενταθούν κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930. Ο πολιτικός, είτε χάριν της αποκατάστασης κλίματος εθνικής συναίνεσης, ή και ως αποτέλεσμα της ικανότητας της έγκαιρης διάγνωσης των επικείμενων εξελίξεων σε ευρύτερη ευρωπαϊκή κλίμακα, υποστηρίζει την ανάγκη εναλλαγής των κομμάτων στην εξουσία, η οποία και κατά τη γνώμη του, διασφαλίζει την πολιτική σταθερότητα.

Ειδικότερος στόχος, η επικράτηση συναινετικού κλίματος και πνεύματος συνεργασίας με τον κατεξοχήν πολιτικό του αντίπαλο,

Παναγή Τσαδάρη, ώστε ο πολιτικός βίος να αποκαθαρθεί από τα πάθη και να απεμπλακεί από τα αδιέξοδα του παρελθόντος. Προς την κατεύθυνση αυτή θα συμβάλει και ο πολιτικός του λόγος, με τόνους λυρικούς κατά την αναφορά του στην εκτέλεση των Έξι, που σπανίως συνάδει με το ρεαλισμό του πολιτικού λόγου και έχει ως στόχο να πείσει τον αποδέκτη του μηνύματος.

Προκειμένου να αμβλυνθεί, ως ένα τουλάχιστο βαθμό, η πολιτική οξύτητα, ο Βενιζέλος θα επανεκτιμήσει την πολιτική των κυβερνήσεων από το 1920 μέχρι και την Μικρασιατική καταστροφή. Συγκεκριμένα, θα δηλώσει κατηγορηματικά ότι η δημοκρατική παράταξη θεωρεί ότι οι πολιτικοί ηγέτες που ανέλαβαν στο διάστημα αυτό την εξουσία δε διέπραξαν προδοσία, ούτε οδήγησαν συνειδητά τον τόπο στη Μικρασιατική καταστροφή.

Πολιτική συναίνεση απαιτούσε και η αντιμετώπιση των εξωτερικών προβλημάτων. Ειδικότερα, στις αρχές του 1929, απέβλεπε σε μία καλύτερη επικοινωνία και προσέγγιση με τους πολιτικούς του αντιπάλους, ενόψει της ανάγκης να επιλυθούν οριστικά οι ελληνοτουρκικές διαφορές. Η ελληνοτουρκική Συνεννόηση του 1930 θα θεωρηθεί σημαντικό διπλωματικό επίτευγμα σε ευρύτερη ευρωπαϊκή κλίμακα και θα επιτρέψει στους δύο λαούς και στους πολιτικούς ηγέτες τους, Βενιζέλο και Κεμάλ, να προσβλέψουν στα πιο τολμηρά σχέδια φιλίας και συνεργασίας⁵². Η επιδίωξη αυτή κρινόταν από το Βενιζέλο τόσο σημαντική, ώστε χάριν της ευόδωσής της, θα έπρεπε να αποκατασταθεί κλίμα συναίνεσης ανάμεσα στις ισχυρές πολιτικές δυνάμεις της χώρας. Η εξέταση των πηγών και συγκεκριμένα της αλληλογραφίας ανάμεσα στους δύο μεγάλους αντιπάλους, που αντιπροσώπευαν τα δύο κύρια πολιτικοϊδεολογικά ρεύματα, επιβεβαιώνει αυτήν την υπόθεση.

Εξάλλου, η Ελλάδα, ως αποτέλεσμα του πολιτικού κύρους και της ιδιοφυΐας του Βενιζέλου, είχε πρόσφατα κατορθώσει, μέσω και της επιτυχούς στροφής στη Ρώμη⁵³, να εξισοροπήσει τις γειτονικές πιέσεις, να ενισχύσει τη διπλωματική της θέση και να επιβάλει όρους ισότιμης συνεργασίας στο βαλκανικό χώρο. Μετά την υπογραφή του Συμφώνου της Ρώμης, στις 23 Σεπτεμβρίου του 1928, οι εντάσεις είχαν αμβλυνθεί και αφενός οι ελληνογιογκοσλαβικές συμφωνίες του 1928-1929, και αφετέρου οι ελληνοτουρκικές του 1930, έτειναν να οριοθετήσουν την πολιτική του Βενιζέλου σε περιφερειακή κλίμακα⁵⁴.

Η αποκατάσταση σχέσεων φιλίας με την Ιταλία και τη Γιουγκοσλαβία θα συντελέσει στην ευόδωση του σχεδίου και της ελληνοτουρκικής προσέγγισης.

4. Συγκεφαλαιωτικές παρατηρήσεις

Αποτέλεσμα της επικοινωνίας των δύο ανδρών υπήρξε το κλίμα συναίνεσης που πρόσκαιρα επικράτησε. Ο Βενιζέλος θα μεταβεί στην Άγκυρα, αφού πρώτα εξέλειπαν εκείνες οι πολιτικές αγκυλώσεις που προέρχονταν από τις νωπές μήνες των γεγονότων του 1922, οι οποίες και όξυναν τις πολιτικές αντιπαραθέσεις και συγχρόνως δημιουργούσαν εικόνα αστάθειας και σύγχυσης στο εσωτερικό της χώρας. Η άνοδος του κόμματος των Φιλελευθέρων το 1928 είχε αποτελέσει σταθμό και αφετηρία εξελίξεων στην πολιτική σκηνή της Ελλάδας. Η επικοινωνία των δύο ανδρών, μέσω των επιστολών που εξετάσαμε, αφενός κατέδειξε τις θέσεις και αντιλήψεις τους επί σοβαρών πολιτικών ζητημάτων και αφετέρου συνέβαλε, ως ένα σημείο, στον απεγκλωβισμό της πολιτικής ζωής από τη λογική των άγονων αντιπαραθέσεων και στη διαμόρφωση κλίματος γόνιμου προβληματισμού, μέσω της άμβλυνσης της πολιτικής οξύτητας που ελλόχευε εξαιτίας των διαφοροποιημένων πολιτικών εκτιμήσεων για γεγονότα που ακολούθησαν μετά τη Μικρασιατική καταστροφή. Πράγματι, μέσα από τις αντιπαραθέσεις που ανιχνεύσαμε από τα κείμενα των επιστολών, προέκυψε η πολιτική αναγκαιότητα για την επικράτηση, σε κάποιο βαθμό, συναινετικού πνεύματος, μέσω της ύφεσης των πολιτικών παθών που συνόδευαν τα δύο πολιτικοκοινωνικά ρεύματα ως τις αρχές του 1929 και τα αποσπούσαν από μία ενεργητική και ουσιαστική συμμετοχή στα πολιτικά δρώμενα της χώρας. Επιτεύχθηκε η αποκατάσταση ενός συναινετικού κλίματος μεταξύ των δύο παρατάξεων που θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι συνέβαλε στην κατοχύρωση της ομαλής λειτουργίας του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, μέσω της υπερκέρρασης των διαφορών του παρελθόντος, σε μια εποχή κρίσης.

Οι πολιτικοκοινωνικές συγκρούσεις του παρελθόντος, που σηματοδοτούσαν την τάση μιας κοινωνίας να ισορροπήσει ανάμεσα στα μεγαλεπήβολα αλυτρωτικά οράματα και στη νέα κοινωνία που άρχισε να προβάλλει στον ευρωπαϊκό χώρο, θα αποδυναμωθούν και η Ελλάδα θα βαδίσει στο δρόμο του εκσυγχρονισμού, ανταποκρινόμενη στα μηνύματα της κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας της εποχής.

Η διευθέτηση των ζητημάτων αυτών και η επίτευξη κλίματος πολιτικής ομαλότητας —γεγονότα που, ως ένα βαθμό, οφείλονταν στην ειλικρινή διατύπωση των απόψεων και θέσεων των πολιτικών ανδρών μέσω της αλληλογραφίας— θα συμβάλει στην επίλυση των

προβλημάτων, ώστε η Ελλάδα απερίσπαστη να προβεί σε εκείνες τις διπλωματικές ενέργειες, μέσω του Έλληνα πρωθυπουργού, που συνάδουν με τη γεωπολιτική της θέση, συμβάλλουν στη διαμόρφωση κλίματος αμοιβαίας εμπιστοσύνης στο βαλκανικό και ευρωπαϊκό χώρο και ελαχιστοποιούν τις πιθανότητες εχθρικής επιβουλής.

Έτσι, σε μια εποχή που παρέμεινε εκκρεμής, η διαδικασία επίλυσης των διαφορών με την Τουρκία, από την οποία εξαρτιόταν, σε μεγάλο βαθμό, και η διασφάλιση της ειρήνης, αλλά και η ισορροπία στις σχέσεις της Ελλάδας με τους γείτονές της σε ευρύτερη περιφερειακή κλίμακα, διασφαλίσθηκαν οι καλύτερες δυνατές προϋποθέσεις για την αποτελεσματική προώθηση και προά-
πιση των διεθνών θέσεων της Ελλάδας.

Σημειώσεις

1. Πρωταίος Στ., (επιμ.), *Η Δίκη των "Εξ". Επίσημα Πρακτικά*, Αθήνα 1963. Επίσης, Γιαννουλόπουλος Ιωάννης, "Η Επανάσταση του 1922, η δίκη των Εξ και η Συνθήκη της Λωζάννης", *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ, σσ. 248- 259 και ιδιαίτερα σσ. 257- 258.

2. Πολιτικοστρατιωτικοί κύκλοι της εποχής που διαδραμάτισαν πρωτεύοντα ρόλο στη διαδικασία της εκτέλεσης των Έξι, αργότερα θα εκφραστούν διαφορετικά. Συγκεκριμένα, ο στρατηγός Πάγκαλος σε συνέντευξη που έδωσε τον Ιανουάριο του 1949 παραδέχθηκε ότι οι καταδικασθέντες σε θάνατο "δεν διέπραξαν συνειδητήν προδοσίαν, ως κατηγορήθησαν, αλλ' υπήρξαν μοιραία και αναγκαία θύματα εις τον βωμόν της Πατρίδος κατά τας κρίσιμους εκείνας στιγμάς". (Δαφνή Γρηγορίου, *Η Ελλάς μεταξύ δύο Πολέμων 1923- 1940*, τ. Α', ΙΚΑΡΟΣ, έκδ. 2α, Αθήνα 1974, σ. 11-12).

3. Γιαννουλόπουλος Ιωάννης, "Η Επανάσταση του 1922, η δίκη των Εξ και η Συνθήκη της Λωζάννης", ό.π., σσ. 248- 259 και ιδιαίτερα σσ. 255- 259.

4. Γιαννουλόπουλος Ιωάννης, "Η Επανάσταση του 1922, η δίκη των Εξ και η Συνθήκη της Λωζάννης", ό.π., σ. 258.

5. Η αλληλουχία των γεγονότων: Τον Αύγουστο του 1926 η δικτατορία του Παγκάλου θα ανατραπεί από το στρατηγό Γεώργιο Κονδύλη, ο οποίος θα επαναφέρει τη δημοκρατία και τον Παύλο Κουντουριώτη στο αξίωμα του Προέδρου της Δημοκρατίας, προκηρύσσοντας συγχρόνως εκλογές, οι οποίες θα διεξαχθούν στις 7 Νοεμβρίου 1926 με υποδειγματικό τρόπο και θα οδηγήσουν την Ελλάδα σε οικουμενική κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Αλέξανδρο Ζαΐμη. Η νέα κυβέρνηση, παρ' όλο που προχώρησε στην ψήφιση του Συντάγματος της Α' Ελληνικής Δημοκρατίας (δημοσιεύτηκε τον Ιούνιο του 1927), αναγκάστηκε να παραιτηθεί υπό την πίεση των δυσμενών οικονομικών καταστάσεων που την οδήγησαν στη λήψη αντιλαϊκών μέτρων. (Πετρίδη

Παύλου, *Πολιτικές Δυνάμεις και Συνταγματικοί θεσμοί στη νεώτερη Ελλάδα 1844-1936*, ΣΑΚΚΟΥΛΑΣ, Θεσσαλονίκη 1984 και Αλιβιζάτου Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, ΘΕΜΕΛΙΟ, Αθήνα 1983).

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος θα αναλάβει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης από τον Πρόεδρο Κουντουριώτη, θα οδηγήσει τη χώρα σε εκλογές, στις οποίες και θα επιτύχει, στις 19 Αυγούστου 1928, συντριπτική νίκη. Η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων θα συγκεντρώσει μαζί με τα συνεργαζόμενα κόμματα 223 έδρες σε σύνολο 250. Ο προεκλογικός αγώνας του Βενιζέλου θα αρχίσει από τη Θεσσαλονίκη, όπου και χαράσσεται το πρόγραμμα της εξωτερικής του πολιτικής: Αναγνωρίζει την Ιταλία σαν Δύναμη ισάξια της Μεγάλης Βρετανίας και της Γαλλίας, προσφέρει διευκολύνσεις στη Βουλγαρία και, κυρίως, τείνει χείρα φιλίας προς την Τουρκία για την επίλυση των οικονομικών διαφορών που χώριζαν τα δύο κράτη. (Αναστασιάδου Ιφιγένεια, *Ο Βενιζέλος και το Ελγνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας, ΦΙΛΙΠΠΟΤΗ*, Αθήνα 1982, σ.14).

6. Την ημέρα της εκτέλεσης ο Ελευθ. Βενιζέλος βρισκόταν στη Λωζάνη. Μάλιστα ο πρόεδρος του Ελβετικού Ερυθρού Σταυρού του εζήτησε να παρέμβει για να ματαιώσει τις εκτελέσεις. (Δαφνή Γρηγορίου, *Η Ελλάς μεταξύ δύο Πολέμων 1923-1940*, τ. Α', ΙΚΑΡΟΣ, έκδ. 2α, 1974, σ. 17).

7. Το τηλεγράφημα του Βενιζέλου: "Λωζάννη, 15/ 28 Νοεμβρίου 1922. Επαναστατικήν Επιτροπήν, Αθήνας. Σήμερον το απόγευμα, κατά την ώραν του τείου, ο Λόρδος Κώρζον βαθύτατα συγκινημένος με επλησίασε και μοι επέδειξε τηλεγράφημα αγγέλλον την απόφασιν του Στρατοδικείου δι' ης καταδικάζονται εις θάνατον οι κατηγορούμενοι. Μοι ετόνισε την φρικαλέαν εντύπωσιν, η οποία θα εδημιουργείτο όχι μόνον μεταξύ των κυβερνητικών κύκλων εν Αγγλία, αν υπεύθυνοι υπουργοί της χώρας, οτινες κατά τρόπον έκδηλον είχαν υπέρ αυτών την υποστήριξιν της κοινής γνώμης ότε ανέλαβον την αρχήν, εξετελούντο. Και προσέθηκεν ότι αν πραγματοποιηθή η εκτέλεσις, η βρεττανική κυβέρνησις θα προβή εις ανάκλησιν του πρεσβευτού της. Καίτοι, όπως γνωρίζετε, μετά προσοχής αποφεύγω να επέμβω εις τας εσωτερικάς υποθέσεις της χώρας, θεωρώ καθήκον μου να σας βεβαιώσω ότι η εντύπωσις θα είναι ως την παριστά ο Λόρδος Κώρζον, και να σας επισύρω την προσοχήν σας επί του γεγονότος ότι η θέσις μου ενταύθα θα καταστή δυσχερής". (Δαφνή Γρηγορίου, *ό.π.*, σ. 15).

8. Σβολοπούλου Κ., *Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την συνθήκη της Λωζάννης: Η κρίσιμος καμπή, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1928*, Θεσσαλονίκη 1977.

9. Δαφνή Γρηγορίου, *ό.π.*, σ. 375.

10. Ο Παναγής Τσαλδάρης μετά τις εκλογές του 1932 γίνεται για πρώτη φορά πρωθυπουργός και λίγους μήνες αργότερα, μετά τη νίκη της αντιβενιζελικής παράταξης στις εκλογές της 5ης Μαρτίου 1933, προβαίνει στο σχηματισμό νέας κυβέρνησης. Παίρνοντας θέση στο ζήτημα της παλινόρθωσης της βασιλείας μετά την καταστολή του κινήματος της 1ης Μαρτίου 1935, υποστήριξε ότι η πολιτειακή αυτή μεταβολή θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνο με τη λαϊκή συναίνεση που θα εκφραζόταν με δημοψήφισμα.

11. Η Μικρασιατική καταστροφή “ενταφιάζει τον ελληνικό αλυτρωτισμό. Με την ανταλλαγή των πληθυσμών, ολόκληρο σχεδόν το Έθνος αναδιπλώνεται και συγκεντρώνεται μέσα στα οριστικά σύνορα του Κράτους. Παρά τις τεράστιες ανθρώπινες απώλειες, τη γεωγραφική συρρίκνωση και τα ζητήματα που μένουν άλυτα (της Δωδεκανήσου, της Βορείου Ηπείρου και προπαντός της Κύπρου), η εθνική ενοποίηση έχει ουσιαστικά ολοκληρωθεί με τελεσίδικο τρόπο... Ωστόσο, ο Διχασμός ως κρίση εθνικής ολοκλήρωσης κληροδοτείται στο μεσοπόλεμο...”. (Μαυρογορδάτου Γιώργου Θ., Μελέτες και Κείμενα για την περίοδο 1909- 1940, ΣΑΚΚΟΥΛΑΣ, Αθήνα- Κομοτηνή). Για τους πρόσφυγες βλ. λεπτομέρειες στην εξαντλητική εργασία του Λαμψίδη Γιώργου Ν., Οι πρόσφυγες του 1922. Η προσφορά τους στην ανάπτυξη της χώρας, ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, Θεσσαλονίκη 1992.

12. Η συγκρότηση της Γερουσίας, του δευτέρου Νομοθετικού Σώματος που προέβλεπε το Σύνταγμα του 1927, ήταν ένα ζήτημα που απασχολούσε σοβαρά τον Ελευθ. Βενιζέλο. Την 16η Ιανουαρίου 1929 δημοσιεύταν ο νόμος 3786, με τον οποίο και προβλεπόταν ότι η Γερουσία θα αποτελούνταν από 120 γερουσιαστές, από τους οποίους οι 92 θα εκλέγονταν από το λαό, οι 18 από τις επαγγελματικές τάξεις μέσω των οργανώσεών τους και οι 10 αριστίνδην σε κοινή συνεδρίαση των δύο Νομοθετικών Σωμάτων. (Δαφνή Γρηγορίου, *Η Ελλάς μεταξύ δύο Πολέμων 1923- 1940*, τ. Β΄, ΙΚΑΡΟΣ, έκδ. 2α, 1974, σ. 8).

13. Αρχείο Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 48, Αθήναι, 31/ 1/ 1929, του Προέδρου της Κυβερνήσεως Ελευθερίου Βενιζέλου προς τον Αρχηγόν του Λαϊκού κόμματος βουλευτήν Κορινθίας Κύριον Π. Τσαλδάρην: “Αι δηλώσεις τας οποίας έκαμα προς τον τύπον εξερχόμενος της Βουλής χθες το εσπέρας αποδεικνύουν ότι η Κυβέρνησις όχι μόνον δεν έλαβεν απόφασιν επί του ζητήματος (της εκλογής των 10 γερουσιαστών υπό της Βουλής και Γερουσίας) αλλ’ ουδ’ ησχολήθη καν μέχρι της στιγμής με το ζήτημα τούτο”. (Όπου υπάρχουν υπογραμμίσεις ανήκουν στο κείμενο του αρχείου). Επίσης, ευχαριστώ θερμά το Ίδρυμα «Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής» και τον Γ. Διευθυντή του Ίδρύματος, Καθηγητή Κωνσταντίνο Σβολόπουλο, για τη δυνατότητα που μου παρείχαν να προσεγγίσω και να μελετήσω το εν λόγω αρχείο.

14. “Θα ηδυνάμην ν’ αρκεσθώ εις τα ανωτέρω. Αλλά νομίζω ότι δεν θα ήτο αρκετή η απάντησίς μου αύτη. Η επιστολή σας τώντι, εάν μάλιστα συνδυσασθή προς την σημερινήν αρθρογραφίαν μερίδος του αντικυβερνητικού τύπου, φαίνεται εγείρουσα έν ζήτημα σοβαρόν. Το ζήτημα δηλαδή αν οι Αρχηγοί της Επαναστάσεως του 1922 έχουν ακέραια ή τουναντίον μειωμένα τα πολιτικά των δικαιώματα” (Αρχείο Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 48, Αθήναι, 31/ 1/ 1929, ό.π.).

15. Αρχείο Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 48, ό.π..

16. Το εντός εισαγωγικών παράθεμα αναφέρεται στην απόφαση της Συνέλευσης.

17. Πράγματι, επτά μήνες μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, τον Απρίλιο του 1923, η Ελλάδα παρέτασε στον Έβρο εννιά μεραρχίες πεζικού και μία ιππικού, περίπου εκατό χιλιάδες άνδρες, κάτω από τις διαταγές του υποστράτηγου Θ. Πάγκαλου, ο οποίος, και ως υπουργός Στρατιωτικών από τις 15 Δεκεμβρίου 1922, είχε επιτελέσει σπουδαίο έργο, παραβλέποντας την επετηρίδα και προωθώντας ικανούς και νέους αξιωματικούς στο στράτευμα. Ο Θ. Πάγκαλος, την 12η Δεκεμβρίου 1922, παραπήθηκε από το υπουργείο για να αναλάβει τη διοίκηση της Στρατιάς του Έβρου, της οποίας η ανασυγκρότηση ήταν έργο δικό του, ενώ σ' αυτήν συνέβαλε και η εκτέλεση των Έξι που τόνωσε το ηθικό του στρατεύματος και επέτρεψε στον Βενιζέλο, που διαπραγματευόταν στη Λωζάνη, να αποκτήσει ένα διπλωματικό όπλο ισχυρότατο, βασιζόμενο στο έρεισμα ενός οργανωμένου και εξοπλισμένου στρατού.

18. Η συνθήκη της Λωζάνης αποτέλεσε τη βασική τομή στη διαμόρφωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής από τη σύσταση του ελληνικού κράτους ως τις μέρες μας, για τους λόγους που αναλύει ο Κ. Σβολόπουλος: "Αν αναζητηθεί η βασική τομή στη διαμόρφωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής από τη σύσταση του ανεξάρτητου κράτους ως τις μέρες μας, η τελευταία αυτή, έχω ήδη υποστηρίξει, θα όφειλε να εντοπιστεί στην υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης. Η διεθνής αυτή πράξη προσεπικύρωσε τη ριζική μετατροπή των όρων που είχαν για ένα ολόκληρο αιώνα προσδιορίσει τη διπλωματική στρατηγική της χώρας: η σημαντική επέκταση των ορίων της ελλαδικής επικράτειας, σε συνδυασμό με την εγκατάσταση στα εδάφη της του μέγιστου –σε συντριπτική ήδη αναλογία– τμήματος της εθνικής οικογένειας που για χιλιετίες ήταν κατεσπαρμένο στον ευρύτερο χώρο της Χερσονήσου του Αίμου και της Μικράς Ασίας, συνεπέφερε την εγκατάλειψη του αλυτρωτισμού, ως κύριου καθοριστικού γνώμονα στη διαμόρφωση των στρατηγικών επιλογών της: η διασφάλιση της εδαφικής ακεραιότητας και της ανεξαρτησίας της χώρας αναγόταν έκτοτε σε κύρια επιδίωξη της εξωτερικής της πολιτικής" (Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, "Η Ελλάδα και ο Ελληνισμός πριν και μετά τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου", ανάτ. από το *Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 201- 207).

19. Αρχείον Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 48, ό.π.. Και ο Γεώργιος Παπανδρέου οριοθετώντας τον χαρακτήρα της επανάστασης του 1922 την αποκαλεί ως εθνική-στρατιωτική. Κατά τον ίδιο το κίνημα δεν είχε κοινωνικό χαρακτήρα. (Κομνηνού Κ., *Γεώργιος Παπανδρέου: Βιογραφία*, ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΒΙΒΛΙΟ, Αθήνα 1965). Για το ίδιο θέμα βλ. και Ρήγος Άλκης, ό.π., σσ. 276- 277.

20. Αρχείον Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 49, Αθήναι, 2/ 2/ 1929, του Προέδρου του Λαϊκού κόμματος Π. Τσαλδάρη προς τον Πρόεδρον της Κυβερνήσεως Ελευθέριον Βενιζέλον.

21. Δαφνή Γρηγορίου, τ. Β', ό.π., σσ. 10.

22. Η εκτέλεση των Έξι προκάλεσε συγκίνηση και κατάπληξη στη διεθνή κοινή γνώμη. Όλος σχεδόν ο παγκόσμιος τύπος δημοσίευσε φωτογραφίες των θυμάτων και σχόλια μη επαινετικά για τη χώρα μας. Οι επίσημες αντι-

δράσεις εκδηλώθηκαν με τη διακοπή των αγγλοελληνικών διπλωματικών σχέσεων, με συζήτηση επί του θέματος στην ιταλική Γερουσία και με παρατηρήσεις που διατυπώθηκαν στην ελληνική αντιπροσωπεία στη Λωζάνη. Προσπαθώντας να παρεισφύσουμε στο κλίμα της εποχής που διαδραματίζονται τα γεγονότα, παραθέτουμε το παρακάτω απόσπασμα, από το οποίο και συνάγεται ότι μετά την εκτέλεση η κοινή γνώμη μεταστράφηκε, ως ένα βαθμό, κατά της επανάστασης, θέση που συνηγορεί, ως ένα βαθμό, υπέρ των απόψεων του Παναγή Τσαλδάρη: "Το ολιγόλογον ανακοινωθέν της Επαναστάσεως, που ανήγγειλε την εκτέλεσιν των πέντε πολιτικών και του αρχιστρατήγου, προεκάλεσε κατάπληξιν και εις το εσωτερικόν και εις το εξωτερικόν. Ο ελληνικός λαός, ανεξαρτήτως πολιτικής τοποθετήσεως, συνεκινήθη. Αι καρδίαι όλων των Ελλήνων ένωσαν εκείνο το ανεξήγητο σφίξιμο της μεγάλης οδύνης, που παραλύει κάθε κίνησιν. Πένθιμος ατμόσφαιρα κάλυψε την πρωτεύουσαν. Η πλατεία Συντάγματος έδινε την εντύπωσιν οικίας πενθούντων προσφιλών προσώπων. Αυτοί οι αδιάλλακτοι, εκείνοι που εξώθησαν μέχρι της εκτελέσεως, εταράχθησαν. Δεν επίστευαν ποτέ ότι τα πράγματα θα έφθαναν μέχρι του εκτελεστικού αποσπάσματος. Εζήτησαν την εκτέλεσιν, αλλ' εφαντάζοντο ότι, την τελευταίαν στιγμήν, μία ξένη παρέμβασις θα την ανέστελλε. Και έτσι, θα είχαν την συνείδησίν των ήσυχον. Θα έλεγαν ότι επέμειναν εις την εκτέλεσιν, αλλ' αύτη εματαιώθη λόγω ανωτέρας βίας. Τας διαθέσεις της κοινής γνώμης, μετά την εκτέλεσιν, απέδωσεν η τάσις του κόσμου να αποφεύγη τους ανθρώπους της Επαναστάσεως. Οι πολίται εφοβούντο ότι θα τους εθεώρουν συνεργούς της πράξεως, αν τους έβλεπαν να συναναστρέφονται τους συνδεομένους με την Επανάστασιν ". (Δαφνή Γρηγορίου, τ. Α', ό.π., σσ. 15, 16, 17).

23. Αρχείον Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 49, Αθήναι, 2/ 2/ 1929, ό. π..

24. Αρχείον Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 49, Αθήναι, 2/ 2/ 1929, ό. π..

25. Αρχείον Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 49, Αθήναι, 2/ 2/ 1929, ό. π..

26. Αρχείον Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 50, Αθήναι, 3/ 2/ 1929, του Προέδρου της Κυβερνήσεως Ελευθερίου Βενιζέλου προς τον Αρχηγόν του Λαϊκού κόμματος βουλευτήν Κορινθίας Κύριον Π. Τσαλδάρην.

27. Αρχείον Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 50, Αθήναι, 3/ 2/ 1929, του Προέδρου της Κυβερνήσεως Ελευθερίου Βενιζέλου, ό.π..

28. Αρχείον Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 50, Αθήναι, 3/ 2/ 1929, του Προέδρου της Κυβερνήσεως Ελευθερίου Βενιζέλου, ό.π..

29. Αρχείον Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 50, Αθήναι, 3/ 2/ 1929, του Προέδρου της Κυβερνήσεως Ελευθερίου Βενιζέλου, ό.π..

30. Αρχείον Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 50, Αθήναι, 3/ 2/ 1929, του Προέδρου της Κυβερνήσεως Ελευθερίου Βενιζέλου, ό.π..

31. Αρχείον Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 50, Αθήναι, 3/ 2/ 1929, του Προέδρου της Κυβερνήσεως Ελευθερίου Βενιζέλου, ό.π..

32. Κατά τον Δαφνή ο Βενιζέλος έκανε την εξής δήλωση σε φιλικό του περιβάλλον: "Και αν πρόκειται να αναστηθούν, πάλι πρέπει να εκτελεσθούν ". Σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα η εκτέλεση προκάλεσε ανάμεικτα συναισθήματα: ικανοποίηση, συγκίνηση, θλίψη και πανικό. Συνέβαλε όμως στην πειθαρχία του λαού, άποψη που προσιδιάζει με αυτήν του Βενιζέλου που προαναφέραμε, αλλά και του λαού και ιδιαίτερα του ευαίσθητου προσφυγικού πληθυσμού που πιθανώς να ζητούσε εκδίκηση. Μήπως όμως ήταν και η θυσία που συνέβαλε να αμβλύνουν τα πάθη ακόμη και αυτών των αδιάλλακτων; Το γεγονός είναι ότι ο κύκλος της τραγωδίας έκλεισε με την τελευταία αυτή πράξη: "Δεν προεκάλεσε μονάχα συγκίνηση, θλίψιν και ικανοποίησιν η εκτέλεσις· αλλά και πανικόν. Όλοι ετρόμαξαν. Αυτός ο τρόμος απεδείχθη σωτήριος. Συνετέλεσεν εις την πειθάρχησιν και του λαού και του στρατού. Ιδιαίτερος συνεκράτησε τους πρόσφυγας. Αι ελληνικάί αρχαί εφοβούντο, δικάως, ότι οι πρόσφυγες, εις την ψυχολογικήν κατάστασιν που ευρίσκοντο, ημπορούσαν να δημιουργήσουν ταραχάς. Τίποτε δεν συνέβη. Η εκτέλεσις των Εξ τους έσβησε το αίσθημα της εκδικήσεως, που τους επέιξε. Πέραν της συγκινήσεως, της θλίψεως, της ικανοποιήσεως, του πανικού, επήλθε και ο κορεσμός. Οι πλέον αδιάλλακτοι ηρέμησαν. Μετά την 15ην Νοεμβρίου 1922, η Επανάστασις, και αν ήθελε, δεν θα ημπορούσε να δικάση και να καταδικάση άλλους, ως ευθυνομένους διά την Μικρασιατικήν Καταστροφήν ". (Δαφνή Γρηγορίου, τ. Α', ό.π., σσ. 19- 20 και σ. 16 αντιστοίχως).

33. Αρχείον Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 50, Αθήναι, 3/ 2/ 1929, ό.π..

34. Η Οικουμενική Κυβέρνηση, απόρροια των πρώτων υποδειγματικών και ελεύθερων εκλογών της 7ης Νοεμβρίου 1926 με το εκλογικό σύστημα της αναλογικής κατανομής των εδρών (Ν. 3363/ 1926), εξέφραζε τη γνήσια θέληση του ελληνικού λαού. Βλ. σχετικά Βεργόπουλου Κ., Εθνισμός και Οικονομική Ανάπτυξη. Η Ελλάδα στον Μεσοπόλεμο, ΕΞΑΝΤΑΣ, Αθήνα 1978. Για τη στάση του Βενιζέλου απέναντι στην Οικουμενική Κυβέρνηση βλ. Μαζαράκη-Αινιάν Α., *Απομνημονεύματα*, ΙΚΑΡΟΣ, Αθήνα 1948, σσ. 342 κεξ. Διαπιστώνεται ότι ο Βενιζέλος αρνήθηκε να εγκρίνει την πολιτική του Καφαντάρη, του ηγέτη των Προοδευτικών Φιλελευθέρων, γεγονός που προκάλεσε την παραίτηση του τελευταίου από την ηγεσία και από την κυβέρνηση. Το διπολικό πολιτικό σχήμα της τότε πολιτικής πραγματικότητας κατά τη διάρκεια της οικουμενικής κυβέρνησης λειτούργησε άψογα προς την κατεύθυνση της άμβλυνσης της πολιτικής οξύτητας, εφόσον, όπως επισημαίνεται, επέτρεψε την εκπροσώπηση όλων των τάσεων και απέκλεισε την πόλωση των δύο μεγάλων παρατάξεων, βενιζελικής και αντιβενιζελικής. (Βλ. και Δαφνή Γρηγορίου, ό.π., σσ. 348, 373- 375).

35. Αρχείο Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 50, Αθήναι, 3/ 2/ 1929, ό.π..

36. Αρχείο Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 52, Αθήναι, 1/ 11/ 1929, του Προέδρου της Κυβερνήσεως Ελευθερίου Βενιζέλου προς τον Αρχηγόν του Λαϊκού κόμματος βουλευτήν Αργολίδος- Κορινθίας Κύριον Π. Τσαλδάρην.

37. Επισημαίνουμε ότι από το αρχείο της αλληλογραφίας λείπει η πρώτη σελίδα της επιστολής.

38. "Εκ της της αλληλογραφίας, η οποία διεξήχθη μεταξύ ημών κατά Ιανουάριον; Φεβρουάριον ε. ε., καταφαίνεται πόση είναι η απόστασις η οποία χωρίζει τα δημοκρατικά κόμματα από το λαϊκόν, όσον αφορά την εκτίμησιν του έργου της επαναστάσεως του 1922 και των πρωτεργατών αυτής. Αλλ' εκ των ανταλλαγισών επιστολών κατεφάνη ότι η διάφορος αύτη εκτίμησις ουδεμίαν ενέχει εκ μέρους των δημοκρατικών κομμάτων έννοιαν υποτιμητικήν της πολιτικής θέσεως ή παραγνωριστικήν των πατριωτικών αισθημάτων των ηγετών αυτού. Θα μου επιτραπή ακόμη να προσθέσω ότι εκ της αλληλογραφίας εκείνης εφάνη ότι το λαϊκόν κόμμα δεν είχεν αντίρρησιν κατά της υποψηφιότητος ως γερουσιαστού του κ. Γονατά. Θα ήτο δε απαράδεκτον να υποτεθή ότι ο κ. Γονατάς, όστις εξελέγη μάλιστα πρώτος Γερουσιαστής Αττικής, θα εισήρχετο εις την Γερουσίαν με δικαιώματα ολιγώτερα των άλλων Γερουσιαστών, απλώς διότι η περι αυτού κρίσις του λαϊκού κόμματος είναι διάφορος της των δημοκρατικών κομμάτων". (Αρχείο Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 52, Αθήναι, 1/ 11/ 1929, ό.π.).

39. Βακαλόπουλος Απ., ό.π., σσ. 389- 390.

40. Η δυσχερής οικονομική κατάστασις με την αύξησιν του πληθωρισμού και τη συνεπακόλουθη μείωσις του εισοδήματος των εργαζομένων αναδύει φαινόμενα κοινωνικής παθογένειας. (Βλ. σχετικά Βερέμης Αθανάσιος, "Η οικονομία από το 1923 ως το 1926", Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΕ', σ. 303).

Τις πολιτικές αυτές αστοχίες θα εκμεταλλευθεί ο στρατηγός Θεόδωρος Πάγκαλος, ο οποίος, αφού ανατρέψει με κίνημα την κυβέρνηση του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου (25 Ιουνίου 1925) και οδηγήσει τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας Παύλο Κουντουριώτη σε παραίτησις, θα κυβερνήσει δικτατορικά, αντιμαχόμενος το βενιζελικό κόσμος, και θα επιβιώσει χάρις στην αστυνόμευσιν των πολιτικών του αντιπάλων, διακυβεύοντας τη θέση της χώρας στο εξωτερικό, τόσο με την παραχώρησιν στη Γιουγκοσλαβία δικαιωμάτων πρόσβασης στην ελεύθερη ζώνη, όσο και με την εισβολή των ελληνικών στρατευμάτων στη Βουλγαρία (Οκτώβριος 1925), ενέργεια που υποχρέωσε τη χώρα να πληρώσει πολεμική αποζημίωσις (45.000 λίρες στερλίνες), ύστερα από παρέμβασις της Κοινωνίας των Εθνών.

Εξάλλου, οι στρατιωτικοί επενέβαιναν στην πολιτική ζωή της χώρας, αλλά και οι πολιτικοί στα στρατιωτικά ζητήματα. Υπήρχε αλληλοδιείσδυσις πολιτικού και στρατιωτικού στοιχείου. (Ρήγος Άλκης, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνης*, ΘΕΜΕΛΙΟ, Αθήνα 1988, σσ. 277 και 285, όπου και βιβλιογραφία).

41. Αρχείον Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 52, Αθήναι, 1/ 11/ 1929, του Προέδρου της Κυβερνήσεως Ελευθερίου Βενιζέλου, ό.π..

42. Αρχείον Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 52, Αθήναι, 1/ 11/ 1929, ό.π..

43. Τέτοιες συνέβησαν με την άνοδο της συνασπισμένης αντιπολίτευσης, το 1920. Στις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 το κόμμα των Φιλελευθέρων νικήθηκε από τη συνασπισμένη αντιβενιζελική παράταξη "Ηνωμένη αντιπολίτευσις". Οι νικητές, με επικεφαλής το Λαϊκό κόμμα, αφού επανέφεραν με δημοψήφισμα τον Κωνσταντίνο, φρόντισαν να εξαλείψουν τα ίχνη του βενιζελισμού από την κρατική μηχανή. (Βερέμης Θάνος, "Η εποχή (1900- 1936)", στο Ελευθέριος Βενιζέλος *Κοινωνία - Οικονομία - Πολιτική στην εποχή του*, (επιμ.Θ. Βερέμης- Γ. Γουλιμή), ΓΝΩΣΗ, 1989, σσ. 15- 25).

44. Η αρτισύστατη Ελληνική Δημοκρατία έμελλε να αναπτυχθεί μέσα σε κλίμα πολιτικής αναταραχής, πλαισιωμένης από αλληπάλληλα στρατιωτικά κινήματα, τα οποία και είχαν ως αποτέλεσμα πολιτική αστάθεια ως και πολιτειακές μεταβολές με την άνοδο στην εξουσία του στρατηγού Θεόδωρου Πάγκαλου. Η αλληλουχία των γεγονότων: Στις 25 Μαρτίου 1924, και ύστερα από ψήφισμα της Βουλής, εγκαθιδρύεται στην Ελλάδα η Α' Ελληνική Δημοκρατία οκτώ μήνες μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης (24 Ιουλίου 1923) και τρεις από την έξωση και αναχώρηση στο εξωτερικό του βασιλιά Γεωργίου Β'. Η πολιτειακή αλλαγή, απόρροια της νίκης των Φιλελευθέρων στις εκλογές του Δεκεμβρίου 1923, συντελέστηκε ύστερα από αλληπάλληλες πολιτικές ζυμώσεις και αλλαγές κυβερνητικών σχηματισμών και επισφραγίστηκε με το ψήφισμα της Δ' Συντακτικής Συνέλευσης "Περί εκπτώσεως της Δυναστείας και ανακηρύξεως της Δημοκρατίας" τη δεύτερη ημέρα μετά την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου. (Βλ. σχετικά: Βερέμης Αθανάσιος, "Η έξωση του Γεωργίου του Β' και η ανακήρυξη της Δημοκρατίας", *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', σ. 281, όπου και το ψήφισμα και Ρήγος Άλκης, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνης*, ΘΕΜΕΛΙΟ, Αθήνα 1988, σσ. 277 και 285, όπου και βιβλιογραφία).

45. Αρχείον Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 52, Αθήναι, 1/ 11/ 1929, του Προέδρου της Κυβερνήσεως Ελευθερίου Βενιζέλου, ό.π..

46. Αρχείον Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 52, Αθήναι, 1/ 11/ 1929, του Προέδρου της Κυβερνήσεως Ελευθερίου Βενιζέλου, ό.π..

47. Πρόκειται όμως για πραγματική υπόθεση του Βενιζέλου ή απλώς για υπενύμηση της συντριπτικής νίκης των Φιλελευθέρων, αφού το αποτέλεσμα των εκλογών κατέπληξε ακόμη και αυτόν τον Βενιζέλο, ο οποίος και σε επιστολή του προς τη σύζυγό του έγραφε: "...Ουσιαστικά ο ελληνικός λαός με εγκατέστησε κοινοβουλευτικόν δικτάτορα". Κατά τον Γρηγ. Δαφνή στις εκλογές δεν νίκησε το κόμμα των Φιλελευθέρων, αλλά ο Ηγέτης, στον οποίο "η

πλειοψηφία του ελληνικού λαού ενεπιστεύθη την τύχην της χώρας” (Δαφνή Γρηγορίου, τ. Α΄, ό.π., σσ. 394- 397).

48. Εξάλλου, και η αντιβενιζελική παράταξη (Λαϊκοί, Ελευθερόφρονες, Ανεξάρτητοι Βασιλόφρονες) εμφανίστηκε με μειωμένα κατά πολύ ποσοστά έναντι των προηγούμενων εκλογών της 7ης Νοεμβρίου. Από 42% τα ποσοστά τους τώρα μειώνονται σε 33,03%. Αποτέλεσμα ήταν οι Ελευθερόφρονες να διαλυθούν και το Κ.Κ.Ε. να μειώσει τα ποσοστά του από 4,38% σε 1,41%.

49. Στις δημοτικές εκλογές της 4ης Αυγούστου 1929 η δημοκρατική παράταξη είχε ως υποψηφίους στην Αθήνα τους Σπ. Πάτση και Αντ. Χρηστομάνο, με αποτέλεσμα να εκλεγεί με διαφορά 1000 περίπου ψήφους ο αντιβενιζελικός υποψήφιος Σπ. Μερκούρης και να αναπτερρωθεί το ηθικό του αντιβενιζελισμού. (Δαφνή Γρηγορίου, τ. Β΄, ό.π., σσ. 19- 20).

50. Αρχείον Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 52, Αθήναι, 1/ 11/ 1929, του Προέδρου της Κυβερνήσεως Ελευθερίου Βενιζέλου, ό.π..

51. Από τα σπουδαιότερα έργα της κυβέρνησης Βενιζέλου 1928-1932 σημειώνουμε: τα υδραυλικά έργα της πεδιάδας Θεσσαλονίκης, Σερρών και Δράμας, την κατασκευή έργων συγκοινωνίας, την εξασφάλιση δημόσιας υγείας, την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας, την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, με την αναδιοργάνωση των πανεπιστημίων, κατασκευή νέων σχολικών κτηρίων και βιβλιοθηκών, καθώς και την καλή οικονομική πολιτική και διαχείριση, ενόψει μάλιστα και του οικονομικού Krach. (Βακαλόπουλος Απ., *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985*, ΒΑΝΙΑΣ, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 391- 394).

52. Σβολοπούλου Κωνσταντίνου Δ., ό.π., σσ. 13-14.

53. Από το 1924 υπήρχαν προβλήματα με την Ιταλία. Πράγματι, μετά την αναχώρηση του Βενιζέλου στο εξωτερικό, τη διάσπαση του κόμματος των Φιλελευθέρων και την άνοδο στην εξουσία των κυβερνήσεων του Θεμιστοκλή Σοφούλη (24 Ιουλίου 1924) και του Ανδρέα Μιχαλακοπούλου (7 Οκτωβρίου 1924), η χώρα βρίσκεται υπό την πίεση σημαντικών εξωτερικών προβλημάτων: η πολιτική της Ιταλίας ήδη δρούσε ως αποσταθεροποιητικός παράγοντας στην ευρύτερη περιοχή με τις βλέψεις της προς τη νήσο Κέρκυρα, οι οποίες και οδήγησαν στην κατάληψη του νησιού από τις 31 Αυγούστου 1923, αλλά και προς την Αλβανία με τη μετατροπή της τελευταίας σε προτεκτοράτο. (Βερέμης Αθανάσιος, “Οι Διεθνείς σχέσεις της Ελλάδος (1923- 1925). Οι σχέσεις της Ελλάδος με τους Βαλκανικούς γείτονες. Η κατάληψη της Κέρκυρας από τους Ιταλούς”, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΕ΄, σσ. 286- 290). Γενικότερα, η Ελλάδα μετά τη συνθήκη της Λωζάνης, που σηματοδοτούσε και τον τυπικό τερματισμό της εποχής της Μεγάλης Ιδέας, εξαιτίας κυρίως των μεγάλων εσωτερικών προβλημάτων που αντιμετώπιζε με την παρουσία των προσφύγων, στην εξωτερική της πολιτική ακολούθησε την τακτική της Αγγλίας και της Γαλλίας που επιζητούσαν την κατοχύρωση των συνθηκών, την ενίσχυση των διεθνών οργανισμών και των εγγυήσεων της ειρήνης, όπως αντιπροσωπεύονταν από την Κ.Τ.Ε. (Βερέμης Αθανάσιος, “Οι Διεθνείς σχέσεις της Ελλάδος (1923- 1925)”, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΕ΄, σ. 286).

54. Για μια άλλη διμερή δραστηριότητα της χώρας την ίδια χρονιά στο διπλωματικό τομέα βλ. Σβολοπούλου Κωνσταντίνου, "Το Ελληνορουμανικόν Σύμφωνον της 21 Μαρτίου 1928", ανάτ. εκ του ΙΔ' τ. των Μακεδονικών, Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 151- 162. Επίσης, Σβολοπούλου Κωνσταντίνου, *Το Βαλκανικόν Σύμφωνον και η ελληνική εξωτερική πολιτική*, ό.π., σσ. 16-17.

Πηγές και Βιβλιογραφία

Α. Πηγές

Αρχείον Πρωθυπουργού Παναγή Τσαλδάρη, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 48, Αθήναι, 31/1/1929, επιστολή του Προέδρου της Κυβερνήσεως Ελευθερίου Βενιζέλου προς τον Αρχηγόν του Λαϊκού κόμματος βουλευτήν Κορινθίας Κύριον Π. Τσαλδάρην, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 49, Αθήναι, 2/2/1929, επιστολή του Προέδρου του Λαϊκού κόμματος Π. Τσαλδάρη προς τον Πρόεδρον της Κυβερνήσεως Ελευθέριον Βενιζέλον, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 50, Αθήναι, 3/2/1929, επιστολή του Προέδρου της Κυβερνήσεως Ελευθερίου Βενιζέλου προς τον Αρχηγόν του Λαϊκού κόμματος βουλευτήν Κορινθίας Κύριον Π. Τσαλδάρην, Φάκ. 7, αριθ. εγγρ. 52, Αθήναι, 1/11/1929, επιστολή του Προέδρου της Κυβερνήσεως Ελευθερίου Βενιζέλου προς τον Αρχηγόν του Λαϊκού κόμματος βουλευτήν Αργολίδος-Κορινθίας Κύριον Π. Τσαλδάρην.

Β. Βιβλιογραφία

- Αλιβιζάτου Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, ΘΕΜΕΛΙΟ, Αθήνα 1983
- Αναστασιάδου Ιφιγένεια, *Ο Βενιζέλος και το Ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας*, ΦΙΛΙΠΠΙΟΤΗ, Αθήνα 1982
- Ασδραχάς Σπύρος, *Ζητήματα Ιστορίας*, ΘΕΜΕΛΙΟ, Αθήνα 1983
- Βακαλόπουλος Απ., *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985* ΒΑΝΙΑΣ, Θεσσαλονίκη 1999,
- Βεργόπουλου Κ., *Εθνισμός και Οικονομική Ανάπτυξη. Η Ελλάδα στον Μεσοπόλεμο*, ΕΞΑΝΤΑΣ, Αθήνα 1978
- Βερέμης Αθανάσιος, "Η έξωση του Γεωργίου του Β' και η ανακήρυξη της Δημοκρατίας", *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ, ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ, σσ. 275- 281
- Βερέμης Αθανάσιος, "Οι Διεθνείς σχέσεις της Ελλάδος (1923-1925)", *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', σσ. 285- 290
- Βερέμης Αθανάσιος, "Η οικονομία από το 1923 ως το 1926", *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', σσ. 301- 303
- Βερέμης Θάνος, "Η εποχή (1900- 1936)", στο *Ελευθέριος Βενιζέλος Κοινωνία - Οικονομία - Πολιτική στην εποχή του*, (επιμ.Θ. Βερέμης- Γ. Γουλιμή), ΓΝΩΣΗ, 1989

- Βερέμης Θάνος, *Ο στρατός στην Ελληνική πολιτική. Από την Ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, ΚΟΥΡΙΕΡ ΕΚΔΟΤΙΚΗ, Αθήνα 2000
- Γιαννουλόπουλος Ιωάννης, "Η Διεθνής Συνδιάσκεψη και η Συνθήκη της Λωζάννης", *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* τ. ΙΕ', ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ, σσ. 260- 271
- Δαφνή Γρηγορίου, *Η Ελλάς μεταξύ δύο Πολέμων 1923- 1940* τ. Α', Β', ΙΚΑΡΟΣ, έκδ. 2α, Αθήνα 1974
- Κομνηνού Κ., *Γεώργιος Παπανδρέου: Βιογραφία*, ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΒΙΒΛΙΟ, Αθήνα 1965
- Κωστής Κώστας, "Η Ελληνική Οικονομία στα χρόνια της κρίσης, 1929-1932. Ένας πρώτος απολογισμός" στο *Ελευθέριος Βενιζέλος Κοινωνία- Οικονομία- Πολιτική στην εποχή του*, (επιμ.Θ. Βερέμης- Γ. Γουλμής), ΓΝΩΣΗ, 1989
- Λαμφίδη Γιώργου Ν., *Οι πρόσφυγες του 1922. Η προσφορά τους στην ανάπτυξη της χώρας*, ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, Θεσσαλονίκη 1992
- Μαζαράκη- Αιλιάν Α., *Απομνημονεύματα*, ΙΚΑΡΟΣ, Αθήνα 1948
- Μαυρογορδάτου Γιώργου Θ., *Μελέτες και Κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, ΣΑΚΚΟΥΛΑΣ, Αθήνα- Κομοτηνή Μαυρογορδάτος Γ.- Χατζηιώσήφ Χρ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο 1988
- Πετρίδη Παύλου, *Πολιτικές Δυνάμεις και Συνταγματικοί θεσμοί στη νεώτερη Ελλάδα 1844- 1936*, ΣΑΚΚΟΥΛΑΣ, Θεσσαλονίκη 1984 Ρήγος Άλκης, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924- 1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, ΘΕΜΕΛΙΟ, Αθήνα 1988 Σβολοπούλου Κωνσταντίνου Δ., *Το Βαλκανικόν Σύμφωνον και η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1928-1934*, ΕΣΤΙΑ, Αθήναι 1974
- Σβολοπούλου Κωνσταντίνου, "Το Ελληνορουμανικόν Σύμφωνον της 21 Μαρτίου 1928", *ανάτ. εκ του ΙΔ' τ. των Μακεδονικών*, Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 151- 162
- Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, "Η Ελλάδα και ο Ελληνισμός πριν και μετά τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου", *ανάτ. από το Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 201-207
- Σβολοπούλου Κ., *Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την συνθήκη της Λωζάννης: Η κρίσιμος καμπή, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1928*, Θεσσαλονίκη 1977.

Η επίδραση της οικογένειας στις επαγγελματικές επιλογές των εφήβων

Δόμνα Κακανά*, Παναγιώτα Μεταλλίδου**,
Ιωάννης Καμαριανός***

Περίληψη

Το άρθρο αυτό αποσκοπεί να μελετήσει την επίδραση της οικογένειας στις επαγγελματικές επιλογές των εφήβων. Το δείγμα της έρευνας αποτέλεσαν 1163 μαθητές/ μαθήτριες της β' και γ' λυκείου αντίστοιχα. Τους ζητήθηκε να απαντήσουν σε ερωτηματολόγιο που διερευνούσε ποιο επάγγελμα επιλέγουν, με τι κριτήρια το επιλέγουν καθώς και ποιες είναι οι πηγές πληροφόρησής τους. Τα αποτελέσματα της έρευνας δείχνουν ότι η επίδραση της οικογένειας στις επαγγελματικές επιλογές των εφήβων είναι έμμεση και σε στενή συσχέτιση με το μορφωτικό/επαγγελματικό επίπεδο του πατέρα. Ακόμη φάνηκε ότι ο παράγοντας 'φύλο' επηρεάζει σημαντικά τις επαγγελματικές επιλογές των νέων, καθώς αντανακλά στερεότυπες απόψεις σχετικά με το ρόλο τους στην αγορά εργασίας.

Εισαγωγικά

Ο επαγγελματικός προσανατολισμός των νέων είναι μια πολύπλοκη διαδικασία που εξαρτάται από ποικίλους παράγοντες, ατο-

* Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παιδαγωγικού Τμήματος Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

** Λέκτορας Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

*** Λέκτορας Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Πατρών.

μικούς, κοινωνικούς, οικονομικούς. Πριν από μερικά χρόνια η οικογένεια αλλά και το σχολείο προετοίμαζαν το παιδί να επιλέξει ένα επάγγελμα με κριτήρια τις σταθερές απολαβές, τη μονιμότητα, τις προαγωγές, τη σύνταξη. Σήμερα, τα πράγματα έχουν γίνει ιδιαίτερα πολύπλοκα με την οξύτητα της ανεργίας, των οικονομικών-κοινωνικών προβλημάτων σε παγκόσμιο επίπεδο, την εξέλιξη της τεχνολογίας, δημιουργώντας μια νέα ηθική στην αγορά εργασίας. Μέσα από αυτό το πρίσμα θεώρησης, η επιλογή επαγγέλματος από τους νέους συνιστά μια μακροχρόνια διαδικασία κοινωνικής ένταξης, η οποία είναι λιγότερο αποτέλεσμα αξιοποίησης κλίσεων, ταλέντων, προσωπικών αποφάσεων και προτιμήσεων και περισσότερο συνέπεια επίδρασης πολλών παραγόντων (Γουδήρας, 1996, Κασιμάτη 1998).

Οι βασικότεροι παράγοντες που φαίνεται ότι αλληλεπιδρούν είναι ατομικοί (στοιχεία προσωπικότητας, κλίσεις, ενδιαφέροντα, δεξιότητες, ικανότητες, φιλοδοξίες), φυλετικοί, κοινωνικοί, σχολικοί καθώς και κάποιοι τυχαίοι παράγοντες (οικονομικές κρίσεις, προβλήματα υγείας, κ.λπ.) (Γουδήρας, 1996). Στην παρούσα εργασία θα επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε την επίδραση της οικογένειας στον επαγγελματικό προσανατολισμό των νέων, θεωρώντας την ως πλαίσιο, όπου πραγματοποιείται η πρωτογενής κοινωνικοποίηση του ατόμου και το οποίο φιλτράρει υπό μια έννοια όλους τους προαναφερθέντες παράγοντες.

Η ανασκόπηση της ελληνικής και ξένης βιβλιογραφίας που πραγματοποιήθηκε από τη Μαζηρίδου, (2001) αναδεικνύει τη σημασία του οικογενειακού περιβάλλοντος στις επαγγελματικές επιλογές των νέων, όπως αυτή τονίσθηκε και μελετήθηκε από πολλούς ερευνητές. Ειδικότερα έχει φανεί ότι οι εμπειρίες της πρώτης παιδικής ηλικίας και η ανατροφή των παιδιών επηρεάζουν την επαγγελματική τους εξέλιξη (Γεωργούσης, 1995). Βιολογικοί παράγοντες αλλά και υιοθέτηση κάποιων συμπεριφορών ανατροφής και απόρριψης άλλων, οδηγούν στη διαμόρφωση ενός τύπου προσωπικότητας με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και τάσεις. Το οικογενειακό περιβάλλον μέσω της ενίσχυσης, όπως αυτή τονίζεται από τη θεωρία της κοινωνικής μάθησης του Bandura, ωθεί το άτομο κατά την παιδική και εφηβική ηλικία να εμπλακεί σε μια σειρά δραστηριοτήτων και να τις υλοποιήσει με επιτυχία. Επίσης η επίδραση της οικογένειας στη διαμόρφωση της αυτοαντίληψης του ατόμου επισημαίνεται από πολλούς μελετητές.

Ένα από τα δομικά χαρακτηριστικά της οικογένειας που φαίνεται ότι επηρεάζει σημαντικά την επαγγελματική εξέλιξη του α-

τόμου είναι το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο, η θέση της οικογένειας δηλαδή στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο. Για τον προσδιορισμό του κοινωνικο-οικονομικού επιπέδου λαμβάνονται υπόψη το μορφωτικό επίπεδο των γονιών, το οικογενειακό εισόδημα και το επάγγελμα κυρίως του πατέρα, αφού οι περισσότερες μητέρες δηλώνουν συνήθως νοικοκυρές ή μη εργαζόμενες. Έχει διαπιστωθεί από πολλούς ερευνητές η επίδραση του κοινωνικοοικονομικού επιπέδου του πατέρα στη σχολική επίδοση των παιδιών καθώς και στα επαγγελματικά τους επιτεύγματα, αφού η επίδοση είναι ένα βασικό κριτήριο στην επαγγελματική ανάπτυξη (Γεωργίου, 1993, Μυλωνάς, 1983, Τζάνη, 1983). Η απουσία κατάλληλων ερεθισμάτων και κινήτρων για κοινωνική ανέλιξη, οι περιορισμένες φιλοδοξίες, η έλλειψη παρώθησης για επιτυχία, η χαμηλή αυτοεκτίμηση, η απουσία ισχυρών προτύπων, φαίνεται ότι τελικά επιδρούν αρνητικά στις επαγγελματικές αποφάσεις. Εξάλλου, το μορφωτικό επίπεδο των γονιών επηρεάζει τη στάση τους απέναντι στην εκπαίδευση ως αξία και τις προσδοκίες τους για το εκπαιδευτικό μέλλον των παιδιών τους (Φραγκουδάκη, 1985). Όσο χαμηλότερο είναι το μορφωτικό επίπεδο των γονιών τόσο περιορισμένες οι φιλοδοξίες, οι προσδοκίες και τα όνειρα που τρέφουν και υιοθετούν στα παιδιά τους. Αντίστοιχα, πλήθος ερευνών αποδεικνύουν ότι γονείς υψηλού μορφωτικού επιπέδου τρέφουν υψηλές προσδοκίες για τα παιδιά τους, παρακολουθούν από κοντά τη σχολική τους πορεία, ενθαρρύνουν τις εκπαιδευτικές τους επιδόσεις, ενισχύουν τις εκπαιδευτικές και επαγγελματικές τους φιλοδοξίες προσανατολίζοντάς τα σε ανώτερες και ανώτατες σπουδές. Πέρα από τις έμμεσες διαδικασίες που φαίνεται ότι επηρεάζουν τις επαγγελματικές επιλογές των νέων, ως αποτέλεσμα μιας συνεχούς διαδικασίας κοινωνικοποίησης, φαίνεται ότι οι περισσότεροι γονείς τελικά ασκούν και άμεση επιρροή στις εκπαιδευτικές και επαγγελματικές επιλογές των νέων, όπως προκύπτει από την έρευνα της Πάντα (1988), όπου διαπιστώθηκε μια τάση να ακολουθείται τελικά η γνώμη των γονέων.

Η επίδραση της οικογένειας φαίνεται να είναι εξίσου καθοριστική στις επαγγελματικές επιλογές των νέων με βάση το φύλο, αφού η διαδικασία κοινωνικοποίησης στο ρόλο του φύλου ξεκινά από την οικογένεια. Έτσι, βλέπουμε ότι οι επαγγελματικές επιλογές των κοριτσιών συνοδεύονται από μεγαλύτερες αντιφάσεις και συγκρούσεις που οφείλονται κατά κύριο λόγο στα στερεότυπα των ρόλων των φύλων και που συνδέονται με τις βιολογικές τους διαφορές. Σε έρευνες για τις επαγγελματικές επιλογές των δύο

φύλων διαπιστώνεται ότι οι προτιμήσεις των αγοριών είναι σύμφωνες με τα παραδοσιακά ανδρικά επαγγέλματα και των κοριτσιών αντίστοιχες με τον παραδοσιακό γυναικείο, κοινωνικό και ανθρωπιστικό προσανατολισμό (Σιδηροπούλου-Δημακάκου, 1995, Δεληγιάννη-Κουϊμπτζή, 1994, Πάντα, 1988).

Στόχοι της έρευνας

Από την παρουσίαση των ερευνητικών δεδομένων είναι φανερό ότι η οικογένεια συνεισφέρει σημαντικά στη διαμόρφωση των επαγγελματικών επιλογών των νέων ανθρώπων. Αυτό, όμως, που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι αν οι ίδιοι οι νέοι αντιλαμβάνονται την επίδραση που ασκεί η οικογένεια στη διαδικασία της επιλογής του επαγγέλματός τους. Βασικός στόχος της παρούσας μελέτης ήταν, πρώτον, η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο οι έφηβοι αξιολογούν τη στάση των γονιών τους στον επαγγελματικό τους προσανατολισμό. Δεύτερον, η διερεύνηση της σχέσης των επαγγελματικών επιλογών των εφήβων με το μορφωτικό επίπεδο του πατέρα. Επίσης, ένας επιμέρους στόχος μας ήταν η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνονται τα δύο φύλα την επίδραση του οικογενειακού περιβάλλοντος. Τα σχετικά ερευνητικά δεδομένα, όπως έχει αναφερθεί, δείχνουν συστηματικές διαφορές φύλου στις επαγγελματικές επιλογές των αγοριών-κοριτσιών αλλά και διαφοροποιημένες προσδοκίες των γονέων για το επαγγελματικό μέλλον των δύο φύλων. Άλλωστε, και τα ευρήματα της παρούσας μελέτης δείχνουν ότι τα δύο φύλα επιλέγουν επαγγέλματα αντιπροσωπευτικά του φύλου τους σύμφωνα με τις υπάρχουσες στερεότυπες αντιλήψεις για το ρόλο τους στην αγορά εργασίας. Δηλαδή, τα κορίτσια επιλέγουν το επάγγελμα των καθηγητών-δημοσίων υπαλλήλων και τα καλλιτεχνικά επαγγέλματα σε σημαντικό μεγαλύτερο βαθμό, ενώ τα αγόρια, τα ελεύθερα, τα στρατιωτικά και τα χειρωνακτικά επαγγέλματα (για αναλυτική παρουσίαση αυτών των ευρημάτων βλέπε τελική έκθεση ερευνητικού προγράμματος, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Τομέας ΣΕΠ, 2001).

Λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι η διαδικασία της διαμόρφωσης των επαγγελματικών προτιμήσεων και επιλογών είναι μια σταδιακή αλλά και δυναμική ταυτοχρόνως διαδικασία, η υπόθεσή μας ήταν ότι η επίδραση της οικογένειας στις επαγγελματικές επιλογές των συμμετεχόντων στην έρευνα θα ήταν έμμεση. Άλλω-

στε, το δείγμα της έρευνας ήταν παιδιά στην εφηβική ηλικία και οι έφηβοι δε συνηθίζουν να δηλώνουν ότι οι επιλογές ζωής που κάνουν επηρεάζονται άμεσα από τη γνώμη των γονιών τους. Για το λόγο αυτό, στην παρούσα μελέτη επιλέξαμε να ρωτήσουμε τους συμμετέχοντες όχι μόνο αν οι γονείς τους έχουν άποψη για το επάγγελμα που θα επιλέξουν και τους επηρεάζουν άμεσα σε αυτή την επιλογή, αλλά ζητήσαμε αυτήν την πληροφορία και με έμμεσο τρόπο. Συγκεκριμένα, ζητώντας τους πληροφορίες για το πώς φτάνουν σε αυτή την επιλογή ή γιατί απορρίπτουν κάποιο επάγγελμα που θα ήθελαν να ασκήσουν.

Μέθοδος

α. Δείγμα

Συνολικά συμμετείχαν στην έρευνα 1163 μαθητές και μαθήτριες της Β' και Γ' Λυκείου που φοιτούσαν σε δημόσια σχολεία του νομού Μαγνησίας. Η αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος εξασφαλίστηκε μέσω της επιλογής λυκείων από 3 διαφορετικά περιβάλλοντα (αγροτικά, ημιαστικά, αστικά).

Ειδικότερα, 387 μαθητές/τριες (33,3%) φοιτούσαν στη Β' τάξη Λυκείου Ενιαίου τύπου και 776 (66,7%) στην Γ' τάξη. Επίσης, 430 (37%) είχαν διαλέξει θεωρητική κατεύθυνση, 390 (33,5%) τεχνολογική, και 334 (28,7%) θετική. Στο δείγμα αντιπροσωπεύονταν και τα δύο φύλα. Συμμετείχαν 658 (56,6%) κορίτσια και 481 (41,4%) αγόρια.

Επιπλέον, οι συμμετέχοντες στην έρευνα προέρχονταν από οικογένειες με διαφορετικό κοινωνικοοικονομικό status. Οι ομάδες αυτές διακρίθηκαν με βάση το μορφωτικό επίπεδο του πατέρα των συμμετεχόντων. Προτιμήθηκε η διάκριση αυτή για δύο λόγους. Πρώτον, γιατί στις έρευνες αυτού του τύπου σπάνια χρησιμοποιείται το επάγγελμα της μητέρας. Δεύτερον, στη δική μας μελέτη, παρόλο που το επάγγελμα της μητέρας ήταν γνωστό, δεν μπορούσαμε να το χρησιμοποιήσουμε ως κριτήριο κατηγοριοποίησης, διότι το 58,4% των συμμετεχόντων ανέφεραν ότι η μητέρα τους δεν εργάζεται.

Ειδικότερα, ως προς το μορφωτικό επίπεδο του πατέρα σχηματίστηκαν τρεις μεγάλες κατηγορίες με την εξής αντιστοιχία: (1η) Χαμηλό μορφωτικό επίπεδο (φοίτηση του πατέρα σε ορισμέ-

νες τάξεις του Δημοτικού έως και την τρίτη Γυμνασίου) το 34,6% του δείγματος, (2η) Μέσο μορφωτικό επίπεδο (Φοίτηση σε εξατάξιο Γυμνάσιο ή Λύκειο), το 25,5%, και (3η) Υψηλό μορφωτικό επίπεδο (Ανώτερη και Ανώτατη εκπαίδευση), το 39,2%. Θα πρέπει να αναφερθεί ότι οι επιμέρους κατηγορίες του μορφωτικού επιπέδου και αυτές του επαγγέλματος του πατέρα επικαλύπτονται σε μεγάλο βαθμό. Για το λόγο αυτό στις αναλύσεις που θα παρουσιαστούν στα αποτελέσματα επιλέξαμε να χρησιμοποιήσουμε ως ανεξάρτητη μεταβλητή μόνο τις κατηγορίες του μορφωτικού επιπέδου.

β. Ερωτηματολόγιο

Οι συμμετέχοντες στην έρευνα κλήθηκαν να συμπληρώσουν ένα ερωτηματολόγιο το οποίο κατασκευάστηκε για τους στόχους ενός ευρύτερου ερευνητικού προγράμματος.* Το ερωτηματολόγιο αποτελούνταν από ερωτήσεις κλειστού και ανοιχτού τύπου. Στις περισσότερες περιπτώσεις των ερωτήσεων κλειστού τύπου, οι συμμετέχοντες καλούνταν να σημειώσουν μια επιλογή, την επικρατέστερη προτίμησή τους. Ειδικότερα, στο πρώτο μέρος του ερωτηματολογίου οι συμμετέχοντες απαντούσαν σε ερωτήσεις που αφορούσαν δημογραφικά χαρακτηριστικά (τάξη, φύλο, επάγγελμα και μορφωτικό επίπεδο μητέρας και πατέρα). Οι ερωτήσεις που αφορούσαν την επιλογή του επαγγέλματος ήταν οι ακόλουθες:

(α) *Ποιο επάγγελμα σκοπεύεις ν' ακολουθήσεις;* (ανοιχτού τύπου ερώτηση),

(β) *Με ποια κριτήρια το επιλέγεις;* Δίνονταν 8 κριτήρια και μια ελεύθερη επιλογή (Με βάση: τις κλίσεις μου, τις επιδόσεις μου στο σχολείο, τις οικονομικές απολαβές, την κοινωνική προσφορά, την εύκολη επαγγελματική αποκατάσταση, τη μονιμότητα, την επιρροή του οικογενειακού περιβάλλοντος, το κοινωνικό κύρος, άλλο),

(γ) *Το επάγγελμα που θέλεις να ασκήσεις είναι το ίδιο με αυτό*

* Ο τίτλος του προγράμματος ήταν «Επιδράσεις που ασκούν τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας στην πληροφόρηση-διαμόρφωση των επαγγελματικών αντιλήψεων, στάσεων και επιλογών των νέων, όσον αφορά την ένταξή τους στο χώρο της εργασίας» και χρηματοδοτήθηκε από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Τομέας ΣΕΠ. Η διεξαγωγή της έρευνας πραγματοποιήθηκε από το εργαστήριο «Θεωρητικής και Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής» του Παιδ/κού τμ. Προσχολικής Εκπαίδευσης του Π.Θ.

που σκοπεύεις να ακολουθήσεις; (ναι-όχι)

(δ) Αν όχι, για ποιους λόγους δεν επιλέγεις το επάγγελμα που θα ήθελες; Δίνονταν 6 λόγοι και μια ελεύθερη επιλογή (αλλαγή συστήματος εισαγωγής στα ΑΕΙ-ΤΕΙ, οικονομικοί λόγοι, ανεργία, αντιδρούν οι γονείς, επίδοση στα σχετικά μαθήματα /υψηλά μόρια, δεν υπάρχουν αντίστοιχες καλές σχολές στην Ελλάδα, άλλο)

(ε) Από ποιες πηγές αντλείς πληροφόρηση για τα επαγγέλματα που θα μπορούσες να επιλέξεις στο/μετά το σχολείο. Δίνονταν 6 πηγές πληροφόρησης και μια ελεύθερη επιλογή (από τα σχολικά μαθήματα επαγγελματικού προσανατολισμού, από τους γονείς, τους φίλους, τα ΜΜΕ, το φροντιστήριο, δεν είχα καμία πληροφορία, από άλλη πηγή και ποια;)

(στ) Ποιο επάγγελμα θα ήθελαν οι γονείς σου να ακολουθήσεις; Έπρεπε να αναφερθεί η άποψη τόσο της μητέρας όσο και του πατέρα.

Η εξέταση των συμμετεχόντων ήταν ομαδική και πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια του σχολικού προγράμματος. Το κάθε άτομο που συμμετείχε συμπλήρωσε ανώνυμα, κατά τη διάρκεια μιας ακαδημαϊκής ώρας, τις ερωτήσεις.

Αποτελέσματα

Η ανάλυση των απαντήσεων των συμμετεχόντων πραγματοποιήθηκε με τη χρήση του στατιστικού πακέτου SPSS. Η παρουσίαση των αποτελεσμάτων θα γίνει σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος θα περιγραφούν οι συχνότητες και τα ποσοστά των απαντήσεων των συμμετεχόντων στις σχετικές ερωτήσεις. Στο δεύτερο μέρος θα παρουσιαστούν τα αποτελέσματα των αναλύσεων που αφορούν το βαθμό εμπλοκής ορισμένων απόψεων του οικογενειακού περιβάλλοντος στη διαδικασία της επιλογής του επαγγέλματος.

α. Οι επαγγελματικές επιλογές των εφήβων

Στο ερώτημα «Ποιο επάγγελμα σκοπεύεις ν' ακολουθήσεις;» το 37% των μαθητών του δείγματος απάντησε ότι σκοπεύει να ακολουθήσει ελεύθερα επαγγέλματα, το 25,4% το επάγγελμα του Στρατιωτικού-Πυροσβέστη, το 12,6% σκοπεύουν να γίνουν καθηγητές-δάσκαλοι, το 7,8% δεν ήξερε/δεν απάντησε, το 4,5% μεσαία Διοικητικά στελέχη, το 4,4% καλλιτέχνες και συγγραφείς, το 3,2% κοινωνικοί λειτουργοί, το 1,9% ανώτατοι δημόσιοι υπάλληλοι, το

0,9% τεχνίτες-ηλεκτρολόγοι, το 0,8% επιχειρηματίες-έμποροι, το 0,8% αθλητές-προπονητές και, τέλος, 0,2% γεωργοί-κτηνοτρόφοι.

Στην επόμενη ερώτηση *“Με ποια κριτήρια το επιλέγεις;”* βασικό κριτήριο επιλογής του επαγγέλματος είναι οι κλίσεις των μαθητών (50,2%). Άλλα κριτήρια τα οποία αναφέρονται είναι: η επαγγελματική αποκατάσταση (13,9%), οι οικονομικές απολαβές (11,7%), οι επιδόσεις στο σχολείο (11,2%), η κοινωνική προσφορά (4,6%), η μονιμότητα (4%) και το οικογενειακό περιβάλλον (1,9%).

Στην ερώτηση *“Ποιο επάγγελμα θα ήθελες ν’ ακολουθήσεις;”* το μεγαλύτερο ποσοστό συγκεντρώνουν και πάλι τα ελεύθερα επαγγέλματα (38,6%), στρατιωτικοί-πυροσβέστες (22,8%), καθηγητές-δάσκαλοι (14,1%), καλλιτέχνες-συγγραφείς (8,4%), αθλητές-προπονητές (2,9%), μεσαία διοικητικά στελέχη (2,8%), κοινωνικοί λειτουργοί (2,7%), ανώτατοι δημόσιοι υπάλληλοι (1,4%), τεχνίτες-ηλεκτρολόγοι (1%), ενώ ένα ποσοστό της τάξης του 2, % δεν ήξερε /δεν απάντησε.

Στην ερώτηση *“Αυτό που θέλεις να ασκήσεις είναι το ίδιο με αυτό που σκοπεύεις να ακολουθήσεις;”* το 59,8% των μαθητών του δείγματος απάντησε θετικά, ενώ το 37,6% αρνητικά. Στην επόμενη ερώτηση *“Αν όχι, για ποιους λόγους δεν επιλέγεις το επάγγελμα που θα ήθελες;”* από τους μαθητές που απάντησαν αρνητικά, μόνο το 3,8% αυτών απάντησαν ότι δεν επέλεξαν το επάγγελμα που ήθελαν εξαιτίας της αντίδρασης των γονιών τους. Το 14,2% επέλεξαν ως λόγους την επίδοση στα σχετικά μαθήματα στο σχολείο, το 8% την ανεργία, το 7,1% την αλλαγή συστήματος εισαγωγής στα Ανώτατα και Ανώτερα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα, το 4,7% τους οικονομικούς λόγους, το 2% την έλλειψη σχετικών σχολών στην Ελλάδα, και το 1,4% την έλλειψη των απαιτούμενων ικανοτήτων.

Στην ερώτηση *“Από ποιες πηγές αντλείς πληροφορίες για τα επαγγέλματα που θα μπορούσες να επιλέξεις;”* ως πρώτη τους επιλογή αναφέρουν τους γονείς (32,2%), στη συνέχεια το μάθημα του Σχολικού Επαγγελματικού Προσανατολισμού στο σχολείο (20,3%), το φροντιστήριο (20%), τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης (8,4%), τους φίλους (7,7%), από πουθενά (5,7%) και τους ειδικούς στα επαγγέλματα (2,7%). Στην ερώτηση *“Ποιο επάγγελμα θα ήθελαν οι γονείς σου να ακολουθήσεις;”* οι μαθητές απάντησαν ότι το 39,9% των πατέρων και το 40,8% των μητέρων δεν έχει άποψη. Ωστόσο, το 60% των πατέρων έχει άποψη. Ειδικότερα, το 25,9% των πατέρων προτιμούν το παιδί τους να ασχοληθεί με ελεύθερα επαγγέλματα, το 17,6% να γίνει στρατιωτικός-πυροσβέ-

στης, το 5,6% καθηγητής-δάσκαλος, το 2,7% μεσαίο Διοικητικό στέλεχος, και το 3,1% καλλιτέχνης-συγγραφέας. Όσον αφορά τις προτιμήσεις της μητέρας, το 59,2% έχει άποψη και προτιμούν σε ποσοστό 25,8% το παιδί τους να ασχοληθεί με ελεύθερα επαγγέλματα, 16% να γίνει στρατιωτικός-πυροσβέστης, 6,7% καθηγητής-δάσκαλος, 2,7% μεσαίο Διοικητικό στέλεχος, 2,1% καλλιτέχνης-συγγραφέας, και 1,4% κοινωνικός λειτουργός.

β. Ο ρόλος της οικογένειας στον επαγγελματικό προσανατολισμό

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η οικογένεια αποτελεί μια σημαντική πηγή επιδράσεων στη διαμόρφωση των επαγγελματικών επιλογών των νέων ανθρώπων.

Άλλωστε, οι ίδιοι οι συμμετέχοντες στην παρούσα μελέτη αναφέρουν την οικογένεια ως την κύρια πηγή πληροφόρησης για την επιλογή του επαγγέλματός τους. Για το λόγο αυτό, ένας από τους επιμέρους στόχους της παρούσας μελέτης ήταν η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο συνδέονται οι επαγγελματικές επιλογές των συμμετεχόντων με το μορφωτικό επίπεδο του πατέρα.

i. Επιλογή επαγγέλματος

Μορφωτικό επίπεδο πατέρα. Προκειμένου να ελέγξουμε αν υπάρχει σχέση εξάρτησης μεταξύ των μεταβλητών μας πραγματοποιήσαμε έλεγχο καλής προσαρμογής (χ^2). Διαπιστώθηκε σχέση εξάρτησης μεταξύ των μεταβλητών μας. Ο έλεγχος ανεξαρτησίας μπορούσε να εφαρμοστεί, διότι ο αριθμός των κελιών με θεωρητική συχνότητα E.F. < 5 ήταν 13.3 (μικρότερος από το επιτρεπτό 20%) και M.E.F. = 3.4. Βρέθηκε στατιστικά σημαντική η σχέση ανάμεσα στις κατηγορίες των επαγγελμάτων που δηλώνουν ότι θα επιλέξουν οι έφηβοι και το μορφωτικό επίπεδο του πατέρα τους [$\chi^2(8) = 39.49$, $p = 000$]. Ειδικότερα, η σχέση βρέθηκε σημαντική σε πέντε περιπτώσεις. Οι έφηβοι των οποίων ο πατέρας ανήκει στην ομάδα του χαμηλού μορφωτικού επιπέδου επιλέγουν σε μικρότερο βαθμό τα ελεύθερα επαγγέλματα ($z = -5$), σε οριακά μεγαλύτερο βαθμό το επάγγελμα του καθηγητή και του δημοσίου υπαλλήλου ($z = 2$) καθώς και τα στρατιωτικά επαγγέλματα ($z = 4,1$). Ακριβώς αντίστροφη είναι η εικόνα που παρουσιάζει η ομάδα των εφήβων των οποίων ο πατέρας έχει ανώτερη ή ανώτατη μόρφωση. Δηλαδή, επιλέγουν σε σημαντικά υψηλότερο βαθμό από ό,τι οι άλλες ομάδες τα ελεύθερα επαγγέλματα ($z = 4,7$) και

σε σημαντικά χαμηλότερο βαθμό τα στρατιωτικά επαγγέλματα ($z = -4,6$).

ii. Πηγές πληροφόρησης

Μορφωτικό επίπεδο πατέρα. Ο έλεγχος ανεξαρτησίας μπορούσε να εφαρμοστεί, διότι δεν υπήρχε κανένα κελί με θεωρητική συχνότητα $E.F. < 5$ και η $M.E.F$ ήταν 23.21. Βρέθηκε στατιστικά σημαντική η σχέση των πηγών πληροφόρησης που αναφέρουν οι έφηβοι με το μορφωτικό επίπεδο του πατέρα τους [$\chi^2(10) = 65.97, p = .000$]. Ειδικότερα, η σχέση βρέθηκε στατιστικά σημαντική σε επτά περιπτώσεις. Οι έφηβοι των οποίων ο πατέρας έχει κατώτερη μόρφωση, αναφέρουν σημαντικά περισσότερο κυρίως τον Σ.Ε.Π. ως βασική πηγή πληροφόρησης ($z = 4,7$) αλλά και τους φίλους ($z = 2,4$) και σε σημαντικά μικρότερο βαθμό τους γονείς ($z = -6,7$). Ακριβώς αντίστροφη είναι η εικόνα που παρουσιάζει η ομάδα των εφήβων των οποίων οι γονείς έχουν ανώτερη ή ανώτατη μόρφωση. Δηλαδή, αναφέρουν σε σημαντικά υψηλότερο βαθμό από ό,τι οι άλλες ομάδες τους γονείς ως πηγή πληροφόρησης ($z = 6,3$) και σε σημαντικά χαμηλότερο βαθμό τον Σ.Ε.Π ($z = -3,8$), τους φίλους ($z = -2,5$) και το φροντιστήριο ($z = -2,2$).

Φύλο και πηγές ενημέρωσης. Ένας από τους επιμέρους στόχους της μελέτης μας ήταν να διερευνήσουμε αν οι έφηβοι διαφορετικού φύλου αντιλαμβάνονται με διαφορετικό τρόπο την επίδραση της οικογένειας στη διαδικασία της ενημέρωσής τους για την επιλογή επαγγέλματος. Οι συγκρίσεις μεταξύ των ομάδων των δύο φύλων έδειξαν στατιστικά σημαντικές διαφορές [$\chi^2(5) = 20.05, p = .001$]. Ειδικότερα, τα κορίτσια επιλέγουν σε σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό ως πηγή πληροφόρησης το φροντιστήριο ($z = 2,7$), ενώ επιλέγουν σε σημαντικά μικρότερο βαθμό τους γονείς ($z = -4,2$). Ακριβώς αντίστροφη είναι η εικόνα στην περίπτωση των αγοριών. Ειδικότερα, επιλέγουν σε σημαντικά μικρότερο βαθμό το φροντιστήριο ($z = -2,7$) και σε σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό τους γονείς ($z = 4,2$). Παραπέρα διερεύνηση του θέματος έδειξε ότι βασική πηγή πληροφόρησης για τους εφήβους και των δύο φύλων αποτελούν κυρίως οι γονείς του υψηλού μορφωτικού επιπέδου. Στον Πίνακα 1 δίνονται οι συχνότητες και τα ποσοστά των πηγών πληροφόρησης που αναφέρουν τα αγόρια και τα κορίτσια χωριστά, ανάλογα με το μορφωτικό επίπεδο του πατέρα τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι ένα μικρό ποσοστό των κοριτσιών που προέρχονται από οικογένειες με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο πα-

τέρρα, αναφέρουν τους γονείς τους ως βασική πηγή πληροφόρησης. Αντίθετα από τις άλλες ομάδες κοριτσιών και αγοριών, αναφέρουν ότι ενημερώνονται κυρίως από το φροντιστήριο και τον Σ.Ε.Π. Στην περίπτωση, όμως, των αγοριών, ένα σημαντικό ποσοστό αυτών αναφέρει τους γονείς ως πηγή πληροφόρησης, ανεξάρτητα από το μορφωτικό επίπεδο του πατέρα τους.

Οι διαφοροποιημένες προσδοκίες των γονιών φαίνονται τελικά και από τις επαγγελματικές επιλογές των δύο φύλων. Οι ποσοστιαίες αναλογίες των επαγγελματικών επιλογών αγοριών και κοριτσιών που προέρχονται από διαφορετικά οικογενειακά περιβάλλοντα με βάση το μορφωτικό επίπεδο του πατέρα τους, δίνονται στον Πίνακα 2. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα κορίτσια, ανεξάρτητα από το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο της οικογένειας, τείνουν να επιλέγουν σε σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό το επάγγελμα του εκπαιδευτικού-δημοσίου υπαλλήλου από ό,τι τα αγόρια. Αντίθετα, τα αγόρια των οποίων οι γονείς βρίσκονται στο χαμηλό και μέσο μορφωτικό επίπεδο, στρέφονται σε σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό στα στρατιωτικά και όχι στα ελεύθερα επαγγέλματα, όπως τα παιδιά της ομάδας του υψηλού μορφωτικού επιπέδου.

Γενική Συζήτηση

Βασικός στόχος της παρούσας μελέτης ήταν η διερεύνηση της επίδρασης που ενδεχομένως ασκούν ορισμένα χαρακτηριστικά της οικογένειας στον επαγγελματικό προσανατολισμό και, συνακόλουθα, στις επαγγελματικές προτιμήσεις των εφήβων.

Ξεκινώντας από τις επαγγελματικές επιλογές των συμμετεχόντων στην έρευνα, βρέθηκε ότι οι τρεις μεγάλες κατηγορίες επαγγελμάτων τις οποίες δηλώνουν ότι σκοπεύουν να ακολουθήσουν, είναι κυρίως τα ελεύθερα επαγγέλματα, στη συνέχεια τα στρατιωτικά και τέλος τα επαγγέλματα των εκπαιδευτικών και δημοσίων υπαλλήλων. Είναι, ωστόσο, χαρακτηριστικό ότι ένα αρκετά σημαντικό ποσοστό (37,6%) αυτών των παιδιών δηλώνουν ότι το επάγγελμα που θέλουν να ασκήσουν δεν είναι το ίδιο με αυτό που σκοπεύουν να ακολουθήσουν. Όταν, όμως, ρωτούνται ποιο επάγγελμα θα ήθελαν να ακολουθήσουν, οι επιλογές τους δε διαφοροποιούνται σε επίπεδο ποσοστιαίας αναλογίας. Δηλαδή, επιλέγουν σε ίδιο περίπου ποσοστό τις προαναφερθείσες κατηγορίες επαγγελμάτων. Αυτό μας κάνει να υποψιαζόμαστε ότι δε διέκριναν το διαφορετικό

νόημα αυτών των δύο ερωτήσεων. Δηλαδή, πιθανόν να μην κατανόησαν με σαφήνεια τη διαφορά του “θέλω” και των κοινωνικών παραμέτρων διαμόρφωσης της τελικής επιλογής.

Όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο οι έφηβοι αντιλαμβάνονται την εμπλοκή των γονιών στην επιλογή του επαγγέλματός τους, αρχικά δίνεται η εντύπωση ότι δε θεωρούν σημαντικό κριτήριο επιλογής ή απόρριψης ενός επαγγέλματος τη γνώμη των γονιών τους. Συγκεκριμένα, ένα πολύ μικρό ποσοστό αυτών αναφέρουν ότι η γνώμη των γονιών τους ήταν το βασικό κριτήριο επιλογής του επαγγέλματος που σκοπεύουν να ασκήσουν ή ότι η αντίδραση των γονιών τους ήταν ο κύριος λόγος για την απόρριψη του επαγγέλματος που θα ήθελαν να ασκήσουν αλλά δε θα το επιλέξουν. Μάλιστα, αναφέρουν σε ποσοστό 40% περίπου ότι οι γονείς τους (τόσο ο πατέρας όσο και η μητέρα) δεν έχουν άποψη για την επιλογή του επαγγέλματός τους.

Είναι χαρακτηριστικό, όμως ότι το υπόλοιπο 60% περίπου των παιδιών αναφέρουν ότι οι γονείς τους έχουν άποψη για το μελλοντικό τους επάγγελμα. Εντούτοις, οι προσδοκίες των γονιών, έτσι όπως αξιολογούνται από τα ίδια τα παιδιά, τείνουν να ταυτίζονται με τις προσωπικές τους επιλογές. Δηλαδή, εκτιμούν ότι οι γονείς τους θέλουν να ακολουθήσουν κυρίως ελεύθερα επαγγέλματα, στρατιωτικά και το επάγγελμα του εκπαιδευτικού και του δημοσίου υπαλλήλου. Τα παραπάνω ευρήματα είναι ενδεικτικά της έμμεσης επίδρασης της οικογένειας στην επιλογή του επαγγέλματος, μέσω της προβολής των αξιών που αντανακλούν συγκεκριμένες επαγγελματικές επιλογές. Δύο από τα πιο βασικά κριτήρια επιλογής ή απόρριψης ενός επαγγέλματος, σύμφωνα με τους ίδιους τους εφήβους, είναι η επαγγελματική τους αποκατάσταση και οι οικονομικές απολαβές. Έτσι εξηγείται εν μέρει και το μεγάλο ποσοστό επιλογής των στρατιωτικών επαγγελμάτων που οδηγούν σε άμεση επαγγελματική αποκατάσταση αλλά και των ελεύθερων επαγγελμάτων, διότι παρέχουν τη δυνατότητα υψηλών απολαβών.

Η έμμεση επίδραση του οικογενειακού περιβάλλοντος φαίνεται εντονότερα, όταν ζητείται να αναφέρουν τις πηγές από τις οποίες πληροφορούνται για τα επαγγέλματα τα οποία θα μπορούσαν να επιλέξουν μετά το σχολείο. Είναι εντυπωσιακό ότι τα ίδια παιδιά αναφέρουν ότι η πρώτη και βασική πηγή από την οποία αντλούν πληροφορίες είναι οι γονείς τους. Αυτό φαινομενικά συνιστά μια αντίφαση η οποία ερμηνεύεται μόνο αν θεωρήσουμε ότι στην εφηβεία τα παιδιά είτε δεν έχουν συνειδητοποιήσει την επίδραση της

οικογένειας, είτε αντιδρούν στην αναγνώριση της άμεσης εμπλοκής των γονιών τους σε μια απόφαση που αφορά τη ζωή τους.

Μάλιστα, τα δεδομένα της παρούσας μελέτης έδειξαν ότι ένα από τα χαρακτηριστικά της οικογένειας, που φαίνεται να εμπλέκεται στη διαδικασία της επιλογής του επαγγέλματος, είναι το κοινωνικοοικονομικό status της οικογένειας, όπως αυτό προσδιορίζεται μέσα από το μορφωτικό επίπεδο ή/και το επάγγελμα του πατέρα. Ειδικότερα, τα παιδιά που προέρχονται από διαφορετικά μορφωτικά και εργασιακά οικογενειακά περιβάλλοντα επιλέγουν διαφορετικές κατηγορίες επαγγελμάτων. Συγκεκριμένα, τα παιδιά που προέρχονται από το υψηλό μορφωτικό ή/και οικονομικό περιβάλλον, επιλέγουν σε σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό τα ελεύθερα επαγγέλματα, ενώ τα παιδιά που προέρχονται από το χαμηλό μορφωτικό ή/και οικονομικό περιβάλλον, επιλέγουν κυρίως τα στρατιωτικά, τα δημόσιο-υπαλληλικά και τα χειρωνακτικά επαγγέλματα. Αντίστοιχα, οι Γεώργας, Μπεζεβέγκης και Γιαννίτσας (1991) βρήκαν ότι γονείς χαμηλού μορφωτικού επιπέδου παροτρύνουν τα παιδιά τους να στραφούν στο δημόσιο τομέα.

Ακόμη, από τα αποτελέσματα της έρευνας προκύπτει ότι η μεταβλητή «τάξη» δεν είναι ικανή να αποδώσει τη σημασία και το νόημα των επιλογών των νέων ανθρώπων, αν δε συνδυαστεί με τη μεταβλητή «φύλο», η ανάλυση της οποίας αποδείχθηκε ιδιαίτερα σημαντική ως προς τον προσανατολισμό των επαγγελματικών επιλογών. Βρέθηκαν σημαντικές διαφοροποιήσεις στις πηγές πληροφόρησης που αναφέρουν τα παιδιά, οι οποίες συνδέονται τόσο με το φύλο τους όσο και με το μορφωτικό επίπεδο και την εργασία του πατέρα. Πιο συγκεκριμένα, οι γονείς με ανώτερη μόρφωση ή/και οικονομική επιφάνεια φαίνεται ότι παρέχουν οι ίδιοι την ενημέρωση και κατευθύνουν τις επαγγελματικές επιλογές των παιδιών τους ανεξάρτητα από το φύλο των παιδιών (πάντα σύμφωνα με τις αναφορές των ίδιων των παιδιών). Αντίθετα, ο Σ.Ε.Π. και το φροντιστήριο επιλέγονται ως βασικές πηγές ενημέρωσης κυρίως από κορίτσια τα οποία προέρχονται από χαμηλό μορφωτικό περιβάλλον με βάση το επάγγελμα του πατέρα. Αυτό το εύρημα είναι ιδιαίτερα σημαντικό για τις μελλοντικές προσπάθειες βελτίωσης της λειτουργίας του Σ.Ε.Π. με στόχο την αποτελεσματικότερη επαγγελματική καθοδήγηση των παιδιών αυτών. Όσον αφορά τα αγόρια, είναι χαρακτηριστικό ότι θεωρούν τους γονείς τους ως βασική πηγή ενημέρωσης για τον επαγγελματικό τους προσανατολισμό ανεξάρτητα από το μορφωτικό επίπεδο και το επάγγελμα του πατέρα τους. Αυτό υποδηλώνει ότι οι γονείς ενδιαφέρονται ιδιαίτερα για την επαγγελματική καθοδήγηση κυρίως των αγοριών

(βλέπε επίσης Μαζηρίδου, 2001). Οι διαφοροποιημένες προσδοκίες των γονιών φαίνονται και από τις επαγγελματικές επιλογές των δύο φύλων. Τα δύο φύλα επιλέγουν επαγγέλματα αντιπροσωπευτικά του φύλου τους, σύμφωνα με τις υπάρχουσες στερεότυπες αντιλήψεις για το ρόλο τους στην αγορά εργασίας. Είναι φανερό, όμως, ότι αυτές οι επιλογές περνούν μέσα από το φίλτρο των προσδοκιών της οικογένειας. Τα κορίτσια στρέφονται στα επαγγέλματα των εκπαιδευτικών-δημοσίων υπαλλήλων, τα οποία επιτρέπουν, λόγω του μεγάλου ελεύθερου χρόνου, την ενασχόληση με το σπίτι και την οικογένεια. Παρόμοια αποτελέσματα προκύπτουν και από άλλες έρευνες (Σιδηροπούλου-Δημακάκου, 1995, Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, 1994, Πάντα, 1988). Αντίθετα, οι επιλογές των αγοριών των οποίων οι γονείς βρίσκονται στο χαμηλό και μέσο μορφωτικό επίπεδο υποδηλώνουν την ανάγκη της ελληνικής οικογένειας, να στρέψει τα αγόρια σε επαγγέλματα που θα εξασφαλίζουν την εύρεση εργασίας και θα αποδίδουν σταθερές οικονομικές απολαβές (Μπόλη, Θ., Τζάνη, Μ., 1992).

Συμπερασματικά, τα δεδομένα της παρούσας μελέτης επιβεβαιώνουν την αρχική μας υπόθεση, δείχνοντας ότι η επίδραση της οικογένειας στις επαγγελματικές προτιμήσεις /επιλογές των εφήβων είναι έμμεση. Η επίδραση αυτή περνά μέσα από την προβολή, πρώτον, των επαγγελματικών αξιών που προβάλλει η οικογένεια ως καθοριστικές για την επιτυχία στη ζωή. Οι αξίες αυτές στην περίπτωση της μελέτης μας, προσδιορίζονται από το μορφωτικό και επαγγελματικό επίπεδο του πατέρα. Δεύτερον, μέσα από την προβολή των κυρίαρχων στερεότυπων αντιλήψεων για τους ρόλους των δύο φύλων στην επαγγελματική ζωή.

Βέβαια, όπως έχει ήδη αναφερθεί στην εισαγωγή, η διαδικασία της διαμόρφωσης των επαγγελματικών προτιμήσεων και επιλογών είναι μια σταδιακή αλλά και δυναμική ταυτοχρόνως διαδικασία. Για το λόγο αυτό είναι πολύ δύσκολο να συλλάβει ο ερευνητής τη δυναμική της σχέσης οικογένειας-επαγγελματικής επιλογής. Η παρούσα μελέτη έδειξε –κατά τη γνώμη μας– ότι υπάρχουν αρκετές ενδείξεις για τον ενεργό ρόλο της οικογένειας στη διαδικασία της απόφασης για την επιλογή επαγγέλματος. Θα είχε, λοιπόν, ενδιαφέρον, μια μελλοντική προσπάθεια να εστιαστεί στη διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους οι γονείς προβάλλουν στα παιδιά τους το προσωπικό σύστημα των επαγγελματικών τους αξιών καθώς και της ποιότητας της πληροφόρησης που παρέχουν. Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να επιτευχθεί μέσα από προσωπικές συνεντεύξεις με εκείνες τις ομάδες των παιδιών που αναφέρουν ότι ενημερώνονται κυρίως από τους γονείς τους.

Πίνακας 1
 Πηγές πληροφόρησης για τα επαγγέλματα ανά φύλο
 και μορφωτικό επίπεδο πατέρα (Συχνότητες και ποσοστά)

	Κορίτσια			Αγόρια		
	Χαμηλό μορφ/κό	Μέσο μορφ/κό	Υψηλό μορφ/κό	Χαμηλό μορφ/κό	Μέσο μορφ/κό	Υψηλό μορφ/κό
Γονείς	14.11% (35)	28.66% (47)	41.38% (96)	30.55% (44)	38.21% (47)	46.83% (96)
ΣΕΠ	29.43% (73)	20.12% (33)	14.65% (34)	25.69% (37)	17.07% (21)	15.61% (32)
Φίλοι	10.08% (25)	6.71% (11)	6.90% (16)	11.81% (17)	10.57% (13)	3.41% (7)
M.M.E.	8.87% (22)	7.93% (13)	10.77% (25)	7.64% (11)	9.76% (12)	6.34% (13)
Φροντι/ριο	28.22% (70)	24.39% (40)	16.81% (39)	14.58% (21)	17.07% (21)	17.56% (36)
Καμία πληροφ/ση	9.27% (23)	12.19% (20)	9.48% (22)	9.72% (14)	7.32% (9)	10.24% (21)
Σύνολο	248	164	232	144	123	205

Πίνακας 2
 Επαγγελματικές επιλογές ανά φύλο και
 μορφωτικό επίπεδο πατέρα (Συχνότητες και ποσοστά)

	Κορίτσια			Αγόρια		
	Χαμηλό μορφ/κό	Μέσο μορφ/κό	Υψηλό μορφ/κό	Χαμηλό μορφ/κό	Μέσο μορφ/κό	Υψηλό μορφ/κό
Ελεύθερα επαγγέλματα	42.17% (97)	50.94% (81)	53.67% (117)	29.01% (38)	42.34% (47)	56.38% (106)
Εκπαιδευτικοί-δημόσιοι υπάλληλοι	30% (69)	24.53% (39)	24.31% (53)	9.16% (12)	6.31% (7)	10.64% (20)
Στρατιωτικά επαγγέλματα	23.48% (54)	16.98% (27)	13.30% (29)	54.96% (72)	45.95% (51)	28.72% (54)
Χειρωνακτικά επαγγέλματα	0.87% (2)	(-)	0.92% (2)	3.05% (4)	2.71% (3)	1.06% (2)
Καλλιτεχνικά επαγγέλματα	3.48% (8)	7.55% (12)	10.69% (17)	3.82% (5)	2.71% (3)	3.19% (6)
Σύνολο	230	159	218	131	111	188

Βιβλιογραφία

- Γεώργας, Δ, Μπεζεβέγκης, Η, και Γιαννίτσας, Ν. (1991). Εμπειρίες, στάσεις, και προσδοκίες μαθητών και φοιτητών από το Λύκειο, τον Σ.Ε.Π. και το Πανεπιστήμιο. *Επιθεώρηση Συμβουλευτικής και Προσανατολισμού*, τ. 18-19, σελ. 43-66.
- Γεωργίου, Σ. Ν. (1993). Ο ρόλος της οικογένειας στη σχολική επίδοση. *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, τ. 19, σ. 347-360.
- Γεωργούσης, Π. (1995). Η επαγγελματική συμβουλευτική και ο ρόλος της οικογένειας στην επαγγελματική εξέλιξη του ατόμου, *Επιθεώρηση Συμβουλευτικής και Προσανατολισμού*, τ. 32-33, σ. 29-44.
- Γουδήρας, Δ. (1996). Παράγοντες που επηρεάζουν την επιλογή επαγγέλματος των νέων. *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, τ. 23, σ. 157-189.
- Δεληγιάννη-Κουϊμπζή, Β. (1994). «Μια επιτυχημένη καριέρα και ένας καλός σύζυγος: Όνειρα και προσδοκίες κοριτσιών εφηβικής ηλικίας». Στο Β. Δεληγιάννη & Σ. Ζιώγου (επιμέλεια έκδοσης), *Εκπαίδευση και φύλο. Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*, σ. 311-332. Θεσ/κη, Βάνιας.
- Κασιμάτη, Κ., (1998). *Έρευνα για τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της απασχόλησης. Η επιλογή του επαγγέλματος. Θεωρητικές αναφορές και εμπειρική διερεύνηση*. Αθήνα, Ε.Κ.Κ.Ε.
- Μαζηρίδου Ε. (2001). *Οι προσδοκίες των γονέων για το μέλλον των παιδιών τους: Η επίδραση του φύλου του παιδιού και του φύλου του γονέα*. Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Α.Π.Θ., Τμήμα Ψυχολογίας.
- Μυλωνάς, Θ. (1983). Μερικοί από τους παράγοντες που καθορίζουν την πορεία του μαθητή στο σχολείο. *Νέα Παιδεία*, τ. 26, σ. 71-85.
- Μπόλη, Θ., Τζάνη, Μ., (1992), Συσχέτιση γλωσσικών και μαθηματικών ικανοτήτων των μαθητών του Λυκείου, *Πρακτικά Συνεδρίου της Ελληνικής Μαθηματικής Εταιρείας*, Πάτρα.
- Πάντα, Δ. (1988). *Οι επαγγελματικές επιλογές των νέων. Κοινωνιολογική προσέγγιση στην επίδραση της οικογένειας και της ομάδας των ομιλήκων στις εκπαιδευτικές και επαγγελματικές αποφάσεις των νέων*. Θεσ/κη, Παρατηρητής.
- Σιδηροπούλου-Δημακάκου, Δ. (1995). Διαφορές στις επαγγελματικές επιλογές των δύο φύλων. *Τα Εκπαιδευτικά*, τ. 36, σ. 106-115.
- Τζάνη, Μ. (1983). *Σχολική επιτυχία: Ζήτημα ταξικής προέλευσης και κουλτούρας*. Αθήνα.
- Φραγκουδάκη, Α. (1985). *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*. Αθήνα, Παπαζήσης.

Η εξειδίκευση των εκπαιδευτών: Απόψεις στελεχών της εκπαίδευσης ενηλίκων και καταρτιζομένων

Δημήτρης Βεργίδης*

Περίληψη

Στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού ερευνητικού προγράμματος «Στρατηγικές βελτίωσης της εκπαίδευσης ενηλίκων σε περιφερειακά πλαίσια» (SAEDA), που πραγματοποιήθηκε το 1998-2000, μελετήθηκαν οι απόψεις στελεχών της εκπαίδευσης ενηλίκων και καταρτιζομένων στην Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδος για προβλήματα της συνεχιζόμενης κατάρτισης και οι προτάσεις τους για την ποιοτική της βελτίωση.

Από τις απόψεις των στελεχών και των καταρτιζομένων διαμορφώνεται το περίγραμμα ενός τύπου εκπαιδευτή ενηλίκων που χαρακτηρίζεται από υψηλό επίπεδο γνώσεων και καλή προετοιμασία του αντικειμένου κατάρτισης, από υψηλού επιπέδου διδακτικές ικανότητες και από την ανάπτυξη θετικής σχέσης με τους καταρτιζόμενους. Επίσης, διαπιστώθηκε η ανάγκη εξειδίκευσης των εκπαιδευτών ενηλίκων.

Εισαγωγικά

Οι εκπαιδευτικές αρχές και ειδικότερα το Υπουργείο Παιδείας και το Υπουργείο Εργασίας¹, από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 άρχισαν μια προσπάθεια ριζικής αναδιοργάνωσης του συστήματος εκπαίδευσης ενηλίκων, με σκοπό την επαγγελματική εξειδίκευση αφενός των νέων που δε συνεχίζουν τις σπουδές τους και περνούν

* Αναπληρωτής καθηγητής Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Πατρών.

από το σχολείο στον κόσμο της εργασίας, αφετέρου των ανέργων και των εργαζομένων που κινδυνεύουν να μείνουν άνεργοι.

Ένα από τα βασικά προβλήματα που αντιμετωπίζει η εφαρμογή αυτής της πολιτικής είναι η έλλειψη εξειδικευμένων εκπαιδευτών, με κατάλληλες εκπαιδευτικές γνώσεις, δεξιότητες και ικανότητες, στάσεις και συμπεριφορές.

Στις αρχές της δεκαετίας του '90 εκπονήθηκαν ειδικές μελέτες για την αξιολόγηση των παρεμβάσεων των Διαρθρωτικών Κοινοτικών Ταμείων (από το 1987 έως το 1993) στο πεδίο των ανθρωπίνων πόρων. Η εθνική έκθεση αξιολόγησης της παρέμβασης των Διαρθρωτικών Κοινοτικών Ταμείων στην Ελλάδα², όσον αφορά τη συνεχιζόμενη κατάρτιση, στις προτάσεις που διατυπώθηκαν, περιλαμβάνει και τις ακόλουθες οριζόντιες δράσεις:

- Δραστική βελτίωση της έρευνας και της παρακολούθησης σε θέματα απασχόλησης, κατάρτισης και επαγγελματικής εξειδίκευσης, με περιοδικές αξιολογήσεις.
- Δόμηση της αγοράς εργασίας και της αγοράς κατάρτισης.
- Εμπύχωση και επιδότηση της εμπλοκής των εργοδοτών και των συνδικάτων στην κατάρτιση και στο σχεδιασμό της.
- Εκπαίδευση εκπαιδευτών.
- Επαγγελματικός προσανατολισμός και συμβουλευτική.

Στη συνέχεια, θα αναφερθούμε στις απόψεις στελεχών της εκπαίδευσης ενηλίκων και καταρτιζομένων για τα προβλήματα στο σχεδιασμό και στην υλοποίηση προγραμμάτων συνεχιζόμενης κατάρτισης, καθώς και για την εξειδίκευση και τις δεξιότητες/ικανότητες του καλού εκπαιδευτή. Η συλλογή, επεξεργασία και ανάλυση των δεδομένων πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού ερευνητικού προγράμματος «Στρατηγικές βελτίωσης της εκπαίδευσης ενηλίκων σε περιφερειακά πλαίσια» (SAEDA) και διήρκεσε από το 1998 έως το 2000.

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με τη συμμετοχική δελφική μέθοδο³, σε δύο φάσεις, σε τέσσερις Περιφέρειες του ευρωπαϊκού νότου: στην Περιφέρεια της Val d' Aoste (Ιταλία) στην Περιφέρεια του Languedoc-Roussillon (Γαλλία), στην Καταλονία (Ισπανία) και στην Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδος.

Οι εταίροι του προγράμματος ήταν οι εξής:

- Ιταλία: α) I.R.R.S.A.E. (Περιφερειακό Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Έρευνας Πειραματισμού και Επιμόρφωσης) της Val d' Aoste.
β) CEDE (Ευρωπαϊκό Κέντρο Εκπαίδευσης).
- Ισπανία: Πανεπιστήμιο της Βαρκελώνης, Τμήμα Κοινωνιολογίας

και Μεθοδολογίας Κοινωνικών Επιστημών, Μονάδα Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης.

- Γαλλία: Πανεπιστήμιο Paul Valery του Μονπελιέ, Εργαστήριο Μοντέλων και Τεχνολογίας της Εκπαίδευσης.
- Ελλάδα: Πανεπιστήμιο Πατρών, Παιδαγωγικό Τμήμα, Εργαστήριο Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης και Κατάρτισης.
- Βέλγιο: Καθολικό Πανεπιστήμιο της Λέβεν, Τμήμα Μεταπτυχιακής Εκπαίδευσης.

Σε κάθε Περιφέρεια, στο επιλεγμένο δείγμα περιλαμβάνονταν περίπου πενήντα στελέχη της εκπαίδευσης ενηλίκων και πενήντα καταρτιζόμενοι. Στην Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδος, στην πρώτη φάση της έρευνας, στο δείγμα των στελεχών περιλαμβάνονταν πενήντα εννέα άτομα και στο δείγμα των καταρτιζομένων πενήντα δύο. Στη δεύτερη φάση, περιλαμβάνονταν σαράντα πέντε στελέχη και πενήντα καταρτιζόμενοι. Σημειώνουμε ότι στο επιλεγμένο δείγμα στελεχών της Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδος, σχεδόν όλοι ήταν οργανωτές ή σχεδιαστές προγραμμάτων που εργάζονται και ως εκπαιδευτές.

1. Η εξειδίκευση των εκπαιδευτών

Η αρχική διαπίστωση⁴ ήταν ότι οι πρωτοβουλίες στην εκπαίδευση ενηλίκων, που έχουν αναπτυχθεί τα τελευταία χρόνια στην Ευρωπαϊκή Ένωση, αντιμετώπισαν τα παρακάτω προβλήματα:

- δυσκολία εναρμόνισης προσφοράς και ζήτησης συνεχιζόμενης εκπαίδευσης,
- απουσία ομοιογένειας και συντονισμού των πρωτοβουλιών,
- αποκλεισμό σημαντικών τμημάτων του πληθυσμού (αναλφάβητοι, άνθρωποι χαμηλού πολιτιστικού επιπέδου, μετανάστες, περιθωριακοί, κ.ά.),
- χαμηλή συμμετοχή των καταρτιζομένων στη λήψη αποφάσεων,
- απουσία από διάφορα προγράμματα της εκπαίδευσης ενηλίκων του αισθήματος συμμετοχής σε μια συνολική διαδικασία εκπαίδευσης,
- αναποτελεσματικές μεθόδους διδασκαλίας για ενήλικους.

Επίσης, σε έρευνα⁵ για τη ζήτηση συνεχιζόμενης εκπαίδευσης στην Ελλάδα τονίζεται ότι «πρέπει να αντιμετωπιστούν τα βασικά αίτια πρόκλησης δυσλειτουργιών στο σύστημα της συνεχιζόμενης κατάρτισης στη χώρα μας». Τα αίτια αυτά συνοψίζονται στα παρακάτω:

«Στην προχειρότητα με την οποία καταρτίζονται τα προγράμματα και επιλέγονται η μέθοδος διδασκαλίας, τα διδακτικά μέσα και το διδακτικό προσωπικό.

Στην τραγική έλλειψη κατάλληλων εισηγητών-επιμορφωτών που να έχουν ειδικευτεί στην επιμόρφωση των ενηλίκων. Οι περισσότεροι επιμορφωτές δεν έχουν ψυχοπαιδαγωγική κατάρτιση και η αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων επαφίεται στην ευαισθησία και το ταλέντο τους. Ο τρόπος λειτουργίας του συστήματος, επιτρέπει στην πλειοψηφία αυτών των στελεχών, να «χαρακτηρίζονται» ως επιμορφωτές-εκπαιδευτές ενηλίκων»⁶.

Οι ελλείψεις και οι αδυναμίες επισημαίνεται ότι καταλήγουν σε προχειρότητα όσον αφορά το σχεδιασμό προγραμμάτων, που επιδεινώνεται από την έλλειψη κατάλληλα εξειδικευμένων στελεχών και εκπαιδευτών. Ειδικότερα, σύμφωνα με τα συμπεράσματα της έρευνας, διαπιστώνεται προχειρότητα όσον αφορά:

- την επιλογή μεθόδων διδασκαλίας,
- την επιλογή διδακτικών μέσων,
- την επιλογή διδακτικού προσωπικού.

Σχετικά με το πρόβλημα της εξειδίκευσης των εκπαιδευτών, στην αξιολόγηση του επιχειρησιακού προγράμματος καταπολέμησης του αποκλεισμού από την αγορά εργασίας, που πραγματοποιήθηκε από το Υπουργείο Εργασίας, διαπιστώθηκαν τα ακόλουθα:

«Η εκπαίδευση εκπαιδευτών, την οποία περιλαμβάνουν «επί χάρτου» τα ΚΕΚ μεταξύ των επιλέξιμων ενεργειών που υλοποιούν, δεν πραγματοποιείται δυστυχώς... Σε λίγες περιπτώσεις αναφέρθηκαν σεμινάρια διάρκειας 2 έως 4 ημερών για την εκπαίδευση εκπαιδευτών, ενώ από την πλειοψηφία των ΚΕΚ αναφέρθηκαν απλά «συναντήσεις επικοινωνίας» μεταξύ των εκπαιδευτών, των στελεχών του ΚΕΣΥΥ και των υπευθύνων του ΚΕΚ... Αποτέλεσμα της χαμηλής εξειδίκευσης των εκπαιδευτών, ιδιαίτερα αυτών της κατάρτισης, σε διδασκαλία μειονεκτουσών ομάδων και της έλλειψης υποστηρικτικής εκπαίδευσης εκπαιδευτών, είναι η εφαρμογή μεθοδολογιών εκπαίδευσης, οι οποίες κατά κανόνα δεν είναι προσαρμοσμένες στις ανάγκες των διδασκομένων ομάδων στόχου.»⁷

Στην ίδια έκθεση αξιολόγησης υπογραμμίζονται και τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι εκπαιδευτές, από τη διείσδυση εκπαιδευτικών πρακτικών της τυπικής εκπαίδευσης στη λειτουργία της συνεχιζόμενης κατάρτισης.

«Όσotόσο από πλευράς εκπαιδευτών επισημάνθηκαν ορισμένα σημαντικά προβλήματα, τα οποία δυσχεραίνουν το έργο τους. Αυτά αναφέρονται κυρίως στην ανελαστικότητα του εκπαιδευτικού

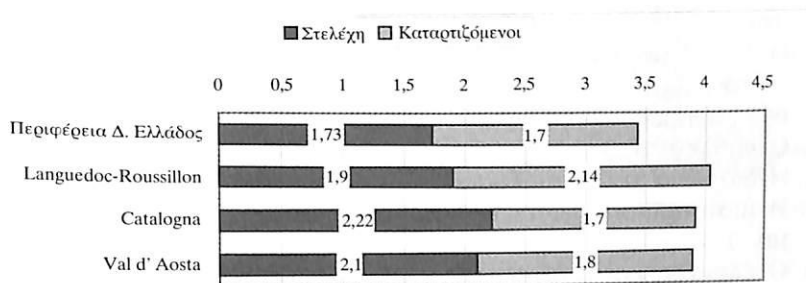
ωρολογίου προγράμματος ως προς τις ώρες αναγκαστικής καθημερινής παρακολούθησης και στους άκαμπτους κανόνες του Υπουργείου Εργασίας που δεν επιτρέπουν την προσαρμογή της εκπαίδευσης στις ιδιαιτερότητες των χρηστών. Η συνεχής ανάμειξη θεωρίας και πρακτικής άσκησης με βιωματική προσέγγιση αναφέρθηκε ως παράδειγμα απορριπτόμενο από τους κανόνες του Υπουργείου, αλλά απαραίτητο για αποτελεσματική διδασκαλία σε ορισμένες ομάδες AMEA και άλλων κατηγοριών (κυρίως πολιτισμικών)»⁸.

Όπως προκύπτει από την προαναφερθείσα αξιολόγηση, ακόμη και στις περιπτώσεις που τα Κ.Ε.Κ. περιλαμβάνουν στο σχεδιασμό των προγραμμάτων που υλοποιούν, δράσεις εκπαίδευσης εκπαιδευτών, στην καλύτερη περίπτωση πρόκειται για σεμινάρια 2-4 ημερών. Τις περισσότερες φορές πραγματοποιήθηκαν «συναντήσεις επικοινωνίας» εκπαιδευτών, στελεχών ΚΕΣΥΥ (Κέντρα παροχής Συνοδευτικών Υποστηρικτικών Υπηρεσιών) και υπευθύνων των Κ.Ε.Κ. Η εξειδίκευση των στελεχών των ΚΕΣΥΥ δεν είναι γνωστή ούτε αυτονόητη. Επίσης, το έργο των εκπαιδευτών φαίνεται ότι δυσχεραίνεται από τους άκαμπτους κανόνες λειτουργίας της συνεχιζόμενης κατάρτισης, που αποδίδονται στο υπουργείο Εργασίας.

Σύμφωνα με τους ερωτηθέντες, στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος SAEDA, ο βαθμός εξειδίκευσης και ο επαγγελματισμός των εκπαιδευτών στην Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδος είναι μεταξύ του *λίγο ικανοποιητικός* και του *αρκετά ικανοποιητικός*

Διάγραμμα 1

Βαθμός εξειδίκευσης και επαγγελματισμός των εκπαιδευτών στις 4 Περιφέρειες - Στελέχη και Καταρτιζόμενοι

(1=λίγο ικανοποιητικός, 2=αρκετά ικανοποιητικός, 3=πολύ ικανοποιητικός)

Πηγή: Ευρωπαϊκό ερευνητικό πρόγραμμα SAEDA (2000), σελ. 74.

(βλ. διάγραμμα 1). Είναι αξιοσημείωτο ότι οι εκτιμήσεις των στελεχών και των καταρτιζομένων συμπίπτουν. Συγκριτικά, από τις τέσσερις Περιφέρειες, φαίνεται ότι στην Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδος υπάρχει μεγαλύτερος σκεπτικισμός όσον αφορά την εξειδίκευση και τον επαγγελματισμό των εκπαιδευτών.

Οι απόψεις που διατυπώνονται και στις τέσσερις Περιφέρειες κυμαίνονται, βέβαια, γύρω από το χαρακτηρισμό αρκετά ικανοποιητικός βαθμός εξειδίκευσης των εκπαιδευτών. Υπάρχουν, όμως διαφοροποιήσεις μεταξύ των Περιφερειών: ειδικότερα, στην Περιφέρεια του Languedoc-Roussillon, οι απόψεις των καταρτιζομένων και στην Καταλονία οι απόψεις των στελεχών είναι περισσότερο θετικές, σε σύγκριση με τις απόψεις που διατυπώθηκαν στην Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδος. Από τις απαντήσεις σε ερώτηση που αναφέρεται στη χρησιμότητα ανάπτυξης της εκπαίδευσης εκπαιδευτών, και στις 4 Περιφέρειες περισσότεροι από έξι στους δέκα ερωτηθέντες έχουν την άποψη ότι η εκπαίδευση εκπαιδευτών δεν είναι αρκετά ανεπτυγμένη, και χρειάζεται η ανάληψη πρωτοβουλιών προς αυτή την κατεύθυνση.

2. Τα κριτήρια αποτελεσματικότητας της εκπαίδευσης ενηλίκων

Κατ' αρχήν, στην πρώτη φάση της έρευνας, από την επεξεργασία των απαντήσεων σε σχετική ανοιχτή ερώτηση προσδιορίστηκαν τα βασικά κριτήρια αποτελεσματικότητας της εκπαίδευσης ενηλίκων. Τα κριτήρια που διαμορφώθηκαν είναι τα ακόλουθα:⁹

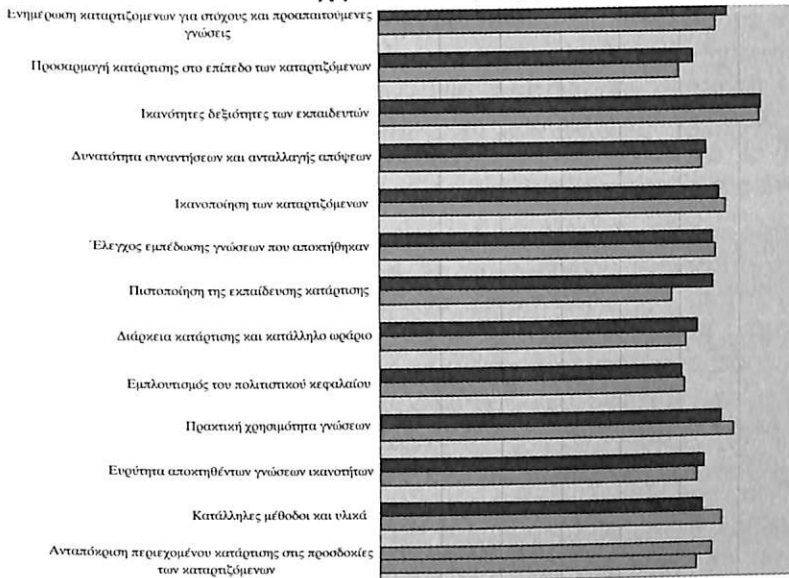
1. Το περιεχόμενο της εκπαίδευσης ενηλίκων να ανταποκρίνεται στις προσδοκίες των καταρτιζομένων.
2. Η χρήση μεθόδων και υποστηρικτικού υλικού, προσαρμοσμένων στους καταρτιζομένους.
3. Η ευρύτητα των νέων γνώσεων/ικανοτήτων που αποκτήθηκαν.
4. Η πρακτική χρησιμότητα των γνώσεων που αποκτήθηκαν για την καθημερινή ζωή.
5. Ο εμπλουτισμός του πολιτιστικού κεφαλαίου.
6. Η διάρκεια της εκπαίδευσης και τα κατάλληλα ωράρια.
7. Η πιστοποίηση της εκπαίδευσης/κατάρτισης (βεβαίωση, δίπλωμα...)
8. Ο έλεγχος και η αξιολόγηση της εμπέδωσης των γνώσεων και των δεξιοτήτων/ικανοτήτων που αποκτήθηκαν.
9. Το αίσθημα ικανοποίησης των καταρτιζομένων.
10. Η δυνατότητα συναντήσεων και ανταλλαγής απόψεων.

11. Η δεξιότητα/ικανότητα των εκπαιδευτών.
12. Η προσαρμογή της εκπαίδευσης ενηλίκων στο επίπεδο των καταρτιζομένων.
13. Η εκ των προτέρων ενημέρωση των καταρτιζομένων για τους στόχους και τις προαπαιτούμενες γνώσεις.
14. Ο κατάλληλος αριθμός καταρτιζομένων σε κάθε τμήμα μάθησης.

Στη συνέχεια, στη δεύτερη φάση της έρευνας, ζητήθηκε από τα μέλη των επιλεγμένων δειγμάτων να προσδιορίσουν τα σημαντικότερα κριτήρια αποτελεσματικότητας των δράσεων εκπαίδευσης.

Διάγραμμα 2

Κριτήρια αποτελεσματικότητας των δράσεων συνεχιζόμενης κατάρτισης στην Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδος - Στελέχη και Καταρτιζόμενοι

Πηγή: Ευρωπαϊκό ερευνητικό πρόγραμμα SAEDA (2000), παράρτημα 5.

σης ενηλίκων σε επτάβαθμη κλίμακα, από 1 = ασήμαντο, έως 7 = εξαιρετικά σημαντικό.

Στην Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδος (βλ. διάγραμμα 2) ως βασικά κριτήρια αποτελεσματικότητας τα στελέχη θεώρησαν κατά κύριο λόγο τα παρακάτω:

- τις δεξιότητες/ικανότητες των εκπαιδευτών,
- την πρακτική χρησιμότητα των γνώσεων,
- το αίσθημα ικανοποίησης των καταρτιζομένων,
- τις κατάλληλες μεθόδους και το κατάλληλο εκπαιδευτικό υλικό,
- την ενημέρωση των καταρτιζομένων για τους στόχους του προγράμματος και τις προαπαιτούμενες γνώσεις,
- τον έλεγχο και την αξιολόγηση της εμπέδωσης των γνώσεων που αποκτήθηκαν.

Οι καταρτιζόμενοι, στην Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδος (διάγραμμα 2) έδωσαν έμφαση στα παρακάτω κριτήρια αποτελεσματικότητας των δράσεων εκπαίδευσης ενηλίκων:

- τις δεξιότητες/ικανότητες των εκπαιδευτών,
- την ενημέρωση των καταρτιζομένων για τους στόχους του προγράμματος και τις προαπαιτούμενες γνώσεις,
- την πρακτική χρησιμότητα των γνώσεων,
- το αίσθημα ικανοποίησης των καταρτιζομένων,
- την ανταπόκριση του περιεχομένου της κατάρτισης στις προσδοκίες των καταρτιζομένων.

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, τόσο τα στελέχη όσο και οι καταρτιζόμενοι θεωρούν ως το βασικότερο κριτήριο αποτελεσματικότητας της εκπαίδευσης ενηλίκων, τις δεξιότητες και τις ικανότητες των εκπαιδευτών.

Θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι ορισμένα από τα κριτήρια αποτελεσματικότητας των δράσεων εκπαίδευσης ενηλίκων, στα οποία δίνουν έμφαση τα στελέχη και οι καταρτιζόμενοι, εκ των πραγμάτων επαφίεται στους εκπαιδευτές να τα υλοποιήσουν. Ειδικότερα:

- ο εκπαιδευτής θα επιλέξει και κυρίως θα εφαρμόσει τις κατάλληλες εκπαιδευτικές μεθόδους.
- ο εκπαιδευτής θα επιλέξει από το διαθέσιμο εκπαιδευτικό υλικό το πιο κατάλληλο για τη συγκεκριμένη ομάδα καταρτιζομένων.
- ο εκπαιδευτής δίνει προτεραιότητα και έμφαση στην πρακτική χρησιμότητα των προσφερόμενων γνώσεων και στην προσαρμογή τους στις ανάγκες των καταρτιζομένων, ιδιαίτερα όταν συμμετέχει ενεργητικά στην ομάδα συντελεστών του προγράμματος.

- ο εκπαιδευτής αφενός ενημερώνει τους καταρτιζόμενους για τους ειδικούς στόχους του προγράμματος και τις προαπαιτούμενες γνώσεις, αφετέρου οργανώνει την εκπαιδευτική διαδικασία και προσαρμόζει το περιεχόμενο ώστε να προωθήσει την επίτευξή τους.
- ο εκπαιδευτής ελέγχει και αξιολογεί το εκπαιδευτικό αποτέλεσμα και την εμπέδωση των γνώσεων από τους καταρτιζομένους, κατά τη διάρκεια της εκπαιδευτικής διαδικασίας και μετά από την ολοκλήρωσή της.
- ο εκπαιδευτής ανιχνεύει και διαπραγματεύεται τις ανάγκες και τις προσδοκίες των καταρτιζομένων, προκειμένου να διαμορφώσει και να προσαρμόσει το περιεχόμενο και το ρυθμό της εκπαίδευσης.
- το αίσθημα ικανοποίησης των καταρτιζομένων κατά τη διάρκεια της εκπαιδευτικής διαδικασίας προκύπτει κυρίως από την ικανότητα του εκπαιδευτή να τους εμπυχώνει, να δημιουργεί θετικό παιδαγωγικό κλίμα και θετικά βιώματα.

Όπως διαπιστώνουμε, από τα κριτήρια αποτελεσματικότητας που επεξεργάστηκαν στο πλαίσιο της δελφικής έρευνας τα στελέχη και οι καταρτιζόμενοι, προκύπτουν ορισμένες πολύ σημαντικές δραστηριότητες και δεξιότητες/ικανότητες του αποτελεσματικού εκπαιδευτή.

3. Προβλήματα και προτάσεις για τη βελτίωση της εκπαίδευσης ενηλίκων

Ένας άλλος τρόπος προσδιορισμού των γνώσεων, των δεξιοτήτων/ικανοτήτων, των στάσεων και των συμπεριφορών που χρειάζεται να έχουν οι εκπαιδευτές, είναι η επισήμανση και η καταγραφή των κυριότερων προβλημάτων τα οποία αντιμετωπίζουν τόσο οι ίδιοι οι εκπαιδευτές, όσο και οι οργανωτές προγραμμάτων συνεχιζόμενης κατάρτισης.

Όπως διαπιστώνουμε από τον πίνακα 1, τα προβλήματα που επισημαίνονται από τα στελέχη εκπαίδευσης ενηλίκων της Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδος και αφορούν τους καταρτιζόμενους και το έργο των εκπαιδευτών είναι:

- οι πολλές απουσίες των καταρτιζομένων,
- το χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο των καταρτιζομένων,
- η ανομοιογένεια ως προς την ηλικία και το μορφωτικό επίπεδο.

Ως βασικό πρόβλημα επισημαίνεται η έλλειψη εξειδικευμένων

Πίνακας 1
Απόψεις των στελεχών* για τα κυριότερα προβλήματα
 που αντιμετωπίζουν οι οργανωτές και οι εκπαιδευτές
 στα προγράμματα κατάρτισης
 (Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδος)

	%
A. ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΑΝΑΓΚΩΝ	
1. Τα προγράμματα δεν είναι ευέλικτα και δεν προσαρμόζονται στις ανάγκες της ομάδας - στόχου	21,8
2. Κακή επιλογή καταρτιζομένων	5,5
3. Έλλειψη σύνδεσης της κατάρτισης με την αγορά εργασίας	3,6
4. Τα κοινωνικά προγράμματα κατάρτισης δεν ανταποκρίνονται στις τοπικές ανάγκες	2
5. Περιορισμένος αριθμός περιφερειακών προγραμμάτων	2
B. ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΚΑΙ ΟΡΓΑΝΩΣΗ	
1. Κακός προγραμματισμός, σχεδιασμός και οργάνωση	18,2
2. Περιορισμένος χρόνος για την προετοιμασία των προγραμμάτων	2
3. Γραφειοκρατία	2
4. Συγκεντρωτισμός	6,6
5. Έλλειψη σωστών προγραμμάτων σπουδών (αναλυτικά προγράμματα)	7,3
6. Έλλειψη βιβλιογραφίας για τους καταρτιζόμενους	3,6
7. Ανεπαρκής πρακτική εξάσκηση	2
Γ. ΚΑΤΑΡΤΙΖΟΜΕΝΟΙ	
1. Πολλές απουσίες καταρτιζομένων	18,2
2. Χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο καταρτιζομένων	16,4
3. Ανομοιογένεια των καταρτιζομένων ως προς την ηλικία	
4. Ανομοιογένεια των καταρτιζομένων ως προς το μορφωτικό επίπεδο	
Δ. ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΕΣ	
1. Έλλειψη εξειδικευμένων εκπαιδευτών και στελεχών	18,2
E. ΥΛΟΠΟΙΗΣΗ	
1. Ελλιπής υλικοτεχνική υποδομή	20
2. Καθυστερήσεις στη χρηματοδότηση και στις πληρωμές	16,4
3. Έλλειψη συστηματικής αξιολόγησης και ουσιαστικών ελέγχων	5,5
4. Χαμηλοί μισθοί	12,7

* Το άθροισμα των ποσοστών δεν ισούται με 100, διότι ορισμένοι συμμετέχοντες έδωσαν περισσότερες από μια απαντήσεις
 Πηγή: Ερευνητική έκθεση για το SAEDA, Πανεπιστήμιο Πατρών, Εργαστήριο Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης και Κατάρτισης, 1999.

εκπαιδευτών και στελεχών καθώς και η έλλειψη ουσιαστικής αξιολόγησης. Προσθέτουμε ότι το πρόβλημα της προσαρμογής ενός προγράμματος εκπαίδευσης ενηλίκων στις ανάγκες της ομάδας - στόχου, το οποίο υπογραμμίζεται από τα στελέχη, δεν αφορά μόνο τους σχεδιαστές των προγραμμάτων αλλά κυρίως τους εκπαιδευτές, που επωμίζονται την υλοποίησή τους.

Πίνακας 2

Απόψεις των καταρτιζομένων* για τα κυριότερα προβλήματα ως προς τους εκπαιδευτές
(Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδος)

	%
1. Ελλιπής κατάρτιση στις εκπαιδευτικές μεθόδους	17,3
2. Ελλιπής μεταδοτικότητα	17,3
3. Έλλειψη εκπαιδευτικού υλικού, εκπαιδευτικών μέσων και οργάνωσης	7,6
4. Ελλιπής προετοιμασία για τη διδασκαλία	5,8
5. Έλλειψη υποδομών	3,8

* Αρκετοί από τους ερωτηθέντες δεν απάντησαν στην αντίστοιχη ερώτηση, ορισμένοι άλλοι έδωσαν περισσότερες από μια απαντήσεις.

Πηγή: Ερευνητική έκθεση για το SAEDA, Πανεπιστήμιο Πατρών, Εργαστήριο Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης και Κατάρτισης, 1999.

Οι καταρτιζόμενοι της Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδος εντοπίζουν προβλήματα στους εκπαιδευτές από τη δική τους οπτική γωνία (πίνακας 2). Καταλογίζουν στους εκπαιδευτές:

- ελλιπή κατάρτιση στις εκπαιδευτικές μεθόδους,
- έλλειψη ικανοποιητικής μεταδοτικότητας,
- έλλειψη εκπαιδευτικού υλικού, εκπαιδευτικών μέσων και οργάνωσης,
- ελλιπή προετοιμασία.

Τα προβλήματα που επισημαίνουν οι καταρτιζόμενοι αφορούν — βέβαια κατά τρόπο μερικό— συνολικά το περίγραμμα της θέσης εργασίας του εκπαιδευτή:

- ως προς το αντικείμενο εργασίας αναφέρονται σε ελλιπή προετοιμασία της διδασκαλίας,
- ως προς τα καθήκοντα, τις ευθύνες και τις δραστηριότητες του εκπαιδευτή αναφέρονται στην έλλειψη εκπαιδευτικού υλικού, εκπαιδευτικών μέσων και οργάνωσης,
- ως προς τις γνώσεις, δεξιότητες/ικανότητες, στάσεις και συμπεριφορές αναφέρονται σε ελλιπή κατάρτιση στις εκπαιδευτικές μεθόδους και σε έλλειψη μεταδοτικότητας.

Όταν τα στελέχη και οι καταρτιζόμενοι ρωτήθηκαν και στις τέσσερις Περιφέρειες, τι προτείνουν για τη βελτίωση της εξειδίκευσης και του επαγγελματισμού των εκπαιδευτών, οι προτάσεις τους ήταν πολλές και πολύ διαφορετικές μεταξύ τους. Πρώτα απ' όλα αφορούν την ανάπτυξη της εκπαίδευσης των εκπαιδευτών. Όσον αφορά το περιεχόμενο της εκπαίδευσης εκπαιδευτών, αναφέρθηκαν ειδικότερα¹⁰:

- στην καλύτερη γνώση του κόσμου της οικονομίας,
- στη γνώση παιδαγωγικών και εκπαιδευτικών μεθόδων,
- στην ανάπτυξη των σχέσεων εκπαιδευτών-καταρτιζομένων και την εξατομικευμένη παρακολούθηση μετά την ολοκλήρωση της κατάρτισης.

Διευκρινίζουμε ότι η βελτίωση της εκπαίδευσης ενηλίκων δεν εξαρτάται μόνο από την εξειδίκευση και τον επαγγελματισμό των εκπαιδευτών. Σύμφωνα με τους καταρτιζόμενους της Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδος (πίνακας 3), για τη βελτίωση της εκπαίδευσης ενηλίκων απαιτούνται:

- ανάπτυξη του διαλόγου μεταξύ των εμπλεκόμενων φορέων,
- καλύτερος σχεδιασμός και οργάνωση των προγραμμάτων κατάρτισης σύμφωνα με τις περιφερειακές ανάγκες,
- σύνδεση της συνεχιζόμενης κατάρτισης με την αγορά εργασίας,
- πρακτική άσκηση σε εργασιακό περιβάλλον,
- καθορισμός κριτηρίων ποιότητας της κατάρτισης.

Ωστόσο, ο εκπαιδευτής είναι αυτός που τελικά αξιοποιεί τις δυνατότητες που παρέχει το άρτια σχεδιασμένο και οργανωμένο πρόγραμμα συνεχιζόμενης κατάρτισης. Ο εκπαιδευτής γνωρίζει προσωπικά τους καταρτιζόμενους και διαμορφώνει-προσαρμόζει το περιεχόμενο και την εκπαιδευτική διαδικασία στις ανάγκες και στις προσδοκίες τους, σε σύνδεση με τις δυνατότητες απασχόλησης και με την τοπική κοινωνία.

4. Γνώσεις και ικανότητες του καλού εκπαιδευτή

Από τα μέλη των επιλεγμένων δειγμάτων ζητήθηκε να προσδιορίσουν σε ποιο βαθμό τα παρακάτω πεδία γνώσεων και ικανοτήτων είναι σημαντικά για έναν εκπαιδευτή ενηλίκων (κλίμακα από 1 = ασήμαντο έως 7 = εξαιρετικά σημαντικό).¹¹

Τα προτεινόμενα πεδία γνώσεων και ικανοτήτων ήταν τα παρακάτω:

1. Η γνώση των εκπαιδευτικών αναγκών των ενηλίκων.

Πίνακας 3

Υποδείξεις και προτάσεις των καταρτιζομένων* για τη βελτίωση της συνεχιζόμενης κατάρτισης (Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδος)

	%
1. Σωστή επιλογή των καταρτιζομένων σύμφωνα με το επίπεδο σπουδών και το τι ζητούν οι ίδιοι από την κατάρτισή τους	5,8
2. Επιλογή και εκπαίδευση κατάλληλων εκπαιδευτών	13,5
3. Προγράμματα κατάρτισης σε νέα αντικείμενα ειδίκευσης	5,8
4. Ενημέρωση των ενδιαφερομένων για τους φορείς κατάρτισης	1,9
5. Ενημέρωση για τον πληθυσμό-στόχο των προγραμμάτων κατάρτισης	1,9
6. Ενημέρωση για το περιεχόμενο των προγραμμάτων κατάρτισης	1,9
7. Καλύτερος σχεδιασμός και οργάνωση των προγραμμάτων κατάρτισης (σύμφωνα με τις περιφερειακές ανάγκες)	17,3
8. Υλοποίηση των προγραμμάτων κατάρτισης από τους καταλλήλους φορείς και έλεγχος	5,8
9. Καθορισμός κριτηρίων ποιότητας της κατάρτισης (υλικοτεχνική υποδομή, οργάνωση, προσωπικό, υλοποίηση)	13,5
10. Ευκαιρίες συνεχιζόμενης κατάρτισης για όλους τους ενδιαφερόμενους	3,8
11. Σύνδεση της συνεχιζόμενης κατάρτισης με την αγορά εργασίας (αντιμετώπιση ανεργίας)	17,3
12. Εξειδικευμένα προγράμματα για ειδικές κοινωνικές ομάδες	1,9
13. Επιδότηση των καταρτιζομένων	1,9
14. Μεγαλύτερη διάρκεια πρακτικής άσκησης σε εργασιακό περιβάλλον	17,3
15. Ανάπτυξη του διαλόγου	23
16. Περισσότερα προγράμματα κατάρτισης για την προστασία του περιβάλλοντος	1,9

* Ορισμένοι από τους συμμετέχοντες δεν απάντησαν στην αντίστοιχη ερώτηση. Μερικοί έδωσαν περισσότερες από μια απαντήσεις

Πηγή: Ερευνητική έκθεση για το SAEDA, Πανεπιστήμιο Πατρών, Εργαστήριο Συνεχιζόμενης Εκπαίδευσης και Κατάρτισης, 1999.

2. Η γνώση παιδαγωγικών αρχών, μεθόδων διδασκαλίας και εμπύχωσης.
3. Οι στόχοι των φορέων εκπαίδευσης ενηλίκων.
4. Η τωρινή προσφορά εκπαίδευσης ενηλίκων σε διάφορους τομείς (βασική, επαγγελματική, κοινωνικο-πολιτιστική)
5. Το περιεχόμενο της εκπαίδευσης ενηλίκων: διδασκόμενα γνωστικά αντικείμενα, διδακτέα ύλη.
6. Η ποιότητα της σχέσης με τους καταρτιζόμενους.

7. Η χρήση νέων τεχνολογιών (πληροφορική, πολυμέσα ...).
8. Η εξατομικευμένη παρακολούθηση και υποστήριξη των καταρτιζομένων στη διάρκεια και μετά την ολοκλήρωση της κατάρτισης.
9. Η οργάνωση και η διαχείριση των προγραμμάτων εκπαίδευσης ενηλίκων.

Για τα πεδία ικανοτήτων 7 και 8 ρωτήθηκαν μόνο οι καταρτιζόμενοι, ενώ για το πεδίο 9 ρωτήθηκαν μόνο τα στελέχη.

Τα στελέχη στην Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδος δίνουν έμφαση στις γνώσεις και ικανότητες του εκπαιδευτή που αφορούν:

- το εκπαιδευτικό περιεχόμενο: γνωστικά αντικείμενα,
- τη γνώση των παιδαγωγικών και διδακτικών αρχών,
- την ποιότητα της σχέσης του με τους καταρτιζόμενους,
- τη χρήση νέων τεχνολογιών.

Οι καταρτιζόμενοι, από την πλευρά τους, δίνουν έμφαση στις γνώσεις και ικανότητες των εκπαιδευτών που αφορούν:

- την υποστήριξη των καταρτιζομένων μετά την κατάρτιση,
- τη χρήση νέων τεχνολογιών,
- το εκπαιδευτικό περιεχόμενο: γνωστικά αντικείμενα,
- τους στόχους των φορέων,
- τη γνώση παιδαγωγικών και διδακτικών αρχών.

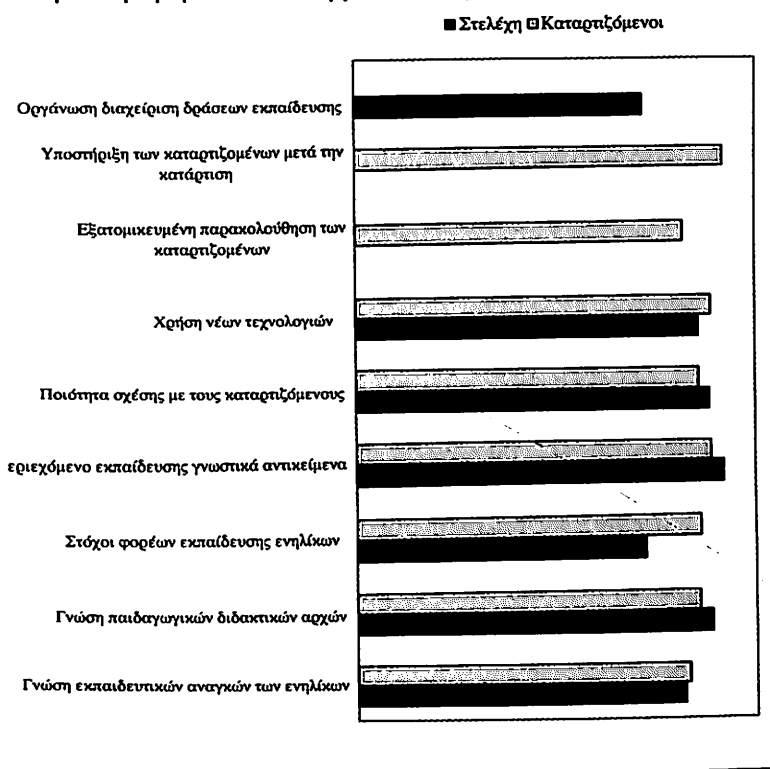
Όπως διαπιστώνουμε, οι απόψεις τόσο των στελεχών όσο και των καταρτιζομένων για τις αναγκαίες γνώσεις και ικανότητες των εκπαιδευτών, αντανakλούν την ελληνική πραγματικότητα στο πεδίο της εκπαίδευσης ενηλίκων. Πρόκειται για στελέχη ΚΕΣΥΥ και δημοσίων και ιδιωτικών Κ.Ε.Κ., καθώς και για καταρτιζόμενους σε προγράμματα για την αντιμετώπιση της ανεργίας, που ενδιαφέρονται κατ' αρχήν για το περιεχόμενο της κατάρτισης. Οι καταρτιζόμενοι, στην ίδια προοπτική, ενδιαφέρονται για την υποστήριξή τους από τους εκπαιδευτές μετά την ολοκλήρωση της κατάρτισής τους, στην αναζήτηση εργασίας και γενικότερα στη χρησιμοποίηση των γνώσεων που απέκτησαν.

Τα στελέχη –τα περισσότερα από τα οποία εργάζονται και ως εκπαιδευτές– αλλά και οι καταρτιζόμενοι σε ένα δεύτερο επίπεδο, δίνουν έμφαση στις παιδαγωγικές και διδακτικές αρχές και στην ποιότητα των σχέσεων εκπαιδευτή-καταρτιζομένων.

Το περίγραμμα του εκπαιδευτή (που διαμορφώνεται από τις απόψεις των στελεχών και των καταρτιζομένων της Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδος) δείχνει ότι η έμφαση επικεντρώνεται:

- στην πολύ καλή γνώση και προετοιμασία του αντικειμένου κατάρτισης,
- στον τρόπο μετάδοσής του στους καταρτιζόμενους (παιδαγωγι-

Διάγραμμα 3
Προτεινόμενες γνώσεις και ικανότητες των εκπαιδευτών
στην Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδος - Στελέχη και Καταρτιζόμενοι

Πηγή: Ευρωπαϊκό ερευνητικό πρόγραμμα SAEDA (2000), παράρτημα 5.

κές και διδακτικές αρχές, σύγχρονα εκπαιδευτικά μέσα) και

- στην ποιότητα της σχέσης εκπαιδευτή-καταρτιζομένων.

Υπενθυμίζουμε τα προβλήματα ως προς τους εκπαιδευτές που επισημαίνουν οι καταρτιζόμενοι (πίνακας 2). Οι προτάσεις τους για τις αναγκαίες γνώσεις και ικανότητες του εκπαιδευτή φαίνεται να απαντούν στα προβλήματα αυτά.

Τα στελέχη της Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδος (διάγραμμα 3) δίνουν συγκριτικά μικρότερη έμφαση στις γνώσεις και τις ικανότητες των εκπαιδευτών που αφορούν:

- την οργάνωση και τη διαχείριση δράσεων εκπαίδευσης ενηλίκων,
- την επίγνωση των στόχων των φορέων εκπαίδευσης ενηλίκων.

Δεν είναι χωρίς σημασία ότι οι καταρτιζόμενοι, σε αντίθεση με τα στελέχη, θεωρούν σημαντικό το πεδίο γνώσεων και ικανοτήτων του εκπαιδευτή που αφορά την επίγνωση των στόχων του φορέα. Ο εκπαιδευτής, από την πλευρά των καταρτιζομένων, υλοποιεί τους στόχους του φορέα και του προγράμματος, δηλαδή τη συνεχιζόμενη επαγγελματική τους κατάρτιση για την εξεύρεση απασχόλησης ή/και την κοινωνική τους ένταξη. Στο πλαίσιο αυτής της προοπτικής, υπογραμμίζεται, επίσης, και η σπουδαιότητα του πεδίου γνώσεων και ικανοτήτων του εκπαιδευτή για την υποστήριξη των καταρτιζομένων μετά την ολοκλήρωση του προγράμματος κατάρτισης.

Τα στελέχη φαίνεται να αντιλαμβάνονται τον εκπαιδευτή κατά κύριο λόγο ως απλό διδάσκοντα, που δεν εμπλέκεται στην οργάνωση και στη διαχείριση των εκπαιδευτικών δράσεων. Εξάλλου, δεν είναι τυχαία η σχετικά μικρότερη έμφαση των στελεχών, αλλά και των καταρτιζομένων, στο πεδίο που αφορά τη γνώση των εκπαιδευτικών αναγκών των καταρτιζομένων από τον εκπαιδευτή.

Όπως διαπιστώνουμε, οι αντιλήψεις των στελεχών για τους εκπαιδευτές παραπέμπουν σε έναν περιορισμένο ρόλο διδάσκοντα του περιεχομένου της κατάρτισης,¹² που γνωρίζει να αναπτύσσει θετικές σχέσεις με τους καταρτιζόμενους και έχει «μεταδοτικότητα», χρησιμοποιώντας τις κατάλληλες παιδαγωγικές και διδακτικές τεχνικές και σύγχρονα εκπαιδευτικά μέσα.¹³

Συμπεράσματα

Όπως προέκυψε από διάφορες έρευνες και μελέτες αξιολόγησης, στην Ελλάδα υπάρχει έλλειψη εξειδικευμένων εκπαιδευτών ενηλίκων, με άμεσο επακόλουθο να διαπιστώνονται προβλήματα αποτελεσματικότητας της παρεχόμενης κατάρτισης.

Σύμφωνα με τα δεδομένα του ευρωπαϊκού ερευνητικού προγράμματος SAEDA, τα στελέχη της εκπαίδευσης ενηλίκων και οι καταρτιζόμενοι χαρακτηρίζουν μεταξύ του λίγο και του αρκετά ικανοποιητικό το βαθμό εξειδίκευσης και τον επαγγελματισμό των εκπαιδευτών. Όμως, σε σύγκριση με τις άλλες τρεις Περιφέρειες είναι οι πιο χαμηλές εκτιμήσεις για τους εκπαιδευτές. Είναι σαφές

ότι στην Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδος, συγκριτικά με τις άλλες Περιφέρειες, υπάρχει μεγαλύτερη έλλειψη εξειδικευμένων εκπαιδευτών.

Τα στελέχη και οι καταρτιζόμενοι της Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδος θεωρούν ως βασικό παράγοντα αποτελεσματικότητας της εκπαίδευσης ενηλίκων τις γνώσεις και τις ικανότητες των εκπαιδευτών.¹⁴ Επίσης, αρκετοί από τους υπόλοιπους παράγοντες αποτελεσματικότητας των δράσεων εκπαίδευσης ενηλίκων επαφίεται στους εκπαιδευτές να τους διασφαλίσουν.

Τα στελέχη θεωρούν ότι τα προγράμματα δεν προσαρμόζονται στις ανάγκες της ομάδας-στόχου και επισημαίνουν ως σημαντικό πρόβλημα την έλλειψη εξειδικευμένων εκπαιδευτών. Οι καταρτιζόμενοι εντοπίζουν προβλήματα στους εκπαιδευτές κυρίως όσον αφορά τις διδακτικές τους ικανότητες.

Είναι ενδιαφέρον να επισημάνουμε ότι από τους καταρτιζόμενους δεν αποδίδεται όλη η ευθύνη για τη βελτίωση της εκπαίδευσης ενηλίκων στους εκπαιδευτές. Υπογραμμίζεται ότι για τη βελτίωση της εκπαίδευσης ενηλίκων απαιτείται η ανάπτυξη του διαλόγου μεταξύ των εμπλεκόμενων φορέων, ο καλύτερος σχεδιασμός και οργάνωση των προγραμμάτων, η σύνδεση της κατάρτισης με την απασχόληση και η πρακτική άσκηση σε εργασιακό περιβάλλον.

Το περίγραμμα του εκπαιδευτή που διαμορφώνεται από τις απόψεις των στελεχών και των καταρτιζομένων της Περιφέρειας Δυτικής Ελλάδος δείχνει ότι η έμφαση επικεντρώνεται:

- στην πολύ καλή γνώση και προετοιμασία του αντικειμένου κατάρτισης,
- στον τρόπο μετάδοσης γνώσεων,
- στη σχέση εκπαιδευτή-εκπαιδευομένου.

Από αυτό το περίγραμμα του εκπαιδευτή φαίνεται ότι, κυρίως τα στελέχη αντιλαμβάνονται τον εκπαιδευτή ως απλό διδάσκοντα, που δεν εμπλέκεται στο σχεδιασμό, στην οργάνωση και στην αξιολόγηση των προγραμμάτων εκπαίδευσης ενηλίκων. Ο ρόλος του εκπαιδευτή που προκύπτει από τις απόψεις τόσο των στελεχών όσο και των καταρτιζομένων δεν φαίνεται να έχει σημαντικές διαφορές από του εκπαιδευτικού της τυπικής επαγγελματικής εκπαίδευσης. Παρ' όλα αυτά, τα στελέχη θεωρούν ως πρόβλημα τη μη προσαρμογή των προγραμμάτων στις ανάγκες της ομάδας-στόχου, και οι καταρτιζόμενοι επισημαίνουν την ανάγκη σύνδεσης της κατάρτισης με την αγορά εργασίας. Είναι, όμως η προσαρμογή αυτή και η σύνδεση της κατάρτισης με την απασχόληση ε-

φικτή, χωρίς την ενεργητική συμμετοχή των εκπαιδευτών στην ομάδα συντελεστών του προγράμματος; Η επίλυση αυτής της αντίφασης ίσως να αποτελεί το πρωταρχικό ζητούμενο ενός προγράμματος εξειδίκευσης των εκπαιδευτών ενηλίκων.

Σημειώσεις

1. Στο πλαίσιο της ριζικής αναδιοργάνωσης της επαγγελματικής κατάρτισης θεσμοθετήθηκαν από το ΥΠΕΠΘ τα Ι.Ε.Κ. (Ινστιτούτα Επαγγελματικής Κατάρτισης) και ο Ο.Ε.Ε.Κ. (Οργανισμός Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης) με το νόμο 2009/92. Το υπουργείο Εργασίας θεσμοθέτησε το 1994 τα Κ.Ε.Κ. (Κέντρα Επαγγελματικής Κατάρτισης) με την Υ.Α. 115373/94 και το Εθνικό Κέντρο Πιστοποίησης Δομών Συνεχιζόμενης Επαγγελματικής Κατάρτισης και Συνοδευτικών Υπηρεσιών, όπως αναδιοργανώθηκε με το Π.Δ. 67/97.

2. Doxiadis et.al., *The evaluation of the structural funds intervention in the field of human resources. National report for Greece, Section VI: Priorities for future community actions in the field of human resources 1994-1998*, June 1993.

3. Για τη συμμετοχική δελφική μέθοδο και σχετική βιβλιογραφία βλ. στο Συλλογικό έργο: Ευρωπαϊκό Ερευνητικό Πρόγραμμα SAEDA. Στρατηγικές βελτίωσης της εκπαίδευσης ενηλίκων σε περιφερειακά πλαίσια. Οι απόψεις στελεχών και εκπαιδευμένων: συγκριτική δελφική έρευνα. Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Πρόγραμμα Σωκράτης 2000, σελ. 22-24 και 105-125. Επίσης, βλ. Βεργίδης Δ., *Συμμετοχικές ερευνητικές προσεγγίσεις στην Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης. Απόπειρες και δυνατότητες εφαρμογής*, στο Μυλωνάς Θ. (επιμέλεια - εισαγωγή) (1997), *Κοινωνιολογία της ελληνικής εκπαίδευσης. Απολογισμός, νέες έρευνες, προοπτικές*, Πρακτικά Α' Πανελληνίου Συνεδρίου της Κοινωνιολογίας της Ελληνικής Εκπαίδευσης, Πάτρα, Αχαϊκές Εκδόσεις, σελ. 61-78.

4. Με αφετηρία τα ευρήματα της Ευρωδελφικής Έρευνας που πραγματοποιήθηκε σε 16 χώρες ή περιοχές της Ευρώπης. Βλ. Leirman W., Eurodelphi 95. L' education des adultes en Europe: Visees et Strategies/ Futures goals and policies of adult education in Europe, Questions de Formation/Issues in Adult Education, *Numero special/Special issue*, τομ. VI, τευχ. 11 και 12, 1995.

5. Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Ζήτηση συνεχιζόμενης εκπαίδευσης και κίνητρα ενδιαφερομένων στην Ελλάδα (1998-2000), επιστημονικός υπεύθυνος Σ. Παπαϊωάννου.

6. Όπ. παρ.

7. Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, Αξιολόγηση επιχειρησιακού προγράμματος καταπολέμησης του αποκλεισμού από την αγορά εργασίας. ΚΠΣ 1994-1999, Σύνοψη-Συμπεράσματα, PRISMA, 2000.

8. Όπ. παρ.

9. Βλ. Συλλογικό έργο, Ευρωπαϊκό Ερευνητικό Πρόγραμμα SAEDA. Στρατηγικές βελτίωσης της εκπαίδευσης ενηλίκων σε περιφερειακά πλαίσια. Οι απόψεις στελεχών και εκπαιδευομένων: συγκριτική δελφική έρευνα. Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Πρόγραμμα Σωκράτης, 2000, σελ. 67.

10. Όπ. παρ., σελ. 74.

11. Όπ. παρ., σελ. 75. Για το θέμα αυτό βλ. ISFOL, Trainers standards. A national standards model for trainers' competences towards the accreditation of qualifications, Ρώμη, 1998.

12. Το πρόβλημα αυτό της συρρίκνωσης του ρόλου των εκπαιδευτών είναι ιδιαίτερα έντονο στην ενδοεπιχειρησιακή κατάρτιση, βλ. Greig F.W., *Entreprise training* στο *International Journal of Manpower*, τομ. 18, τευχ. 1/2, 1997, σελ. 185-205.

13. Πρόκειται, σύμφωνα με το CEDEFOP, για μια γενικότερη τάση επαγγελματικής αναβάθμισης των εκπαιδευτών με την ενίσχυση των παιδαγωγικών τους γνώσεων. Βλ. Descy P., Tessaring M., Κατάρτιση και μάθηση με στόχο την απόκτηση ικανοτήτων. Δεύτερη έκθεση για την έρευνα σχετικά με την επαγγελματική κατάρτιση στην Ευρώπη: περίληψη των κυριότερων σημείων, CEDEFOP, Λουξεμβούργο, 2002, σελ. 11.

14. Η προτεραιότητα αυτή διατυπώνεται συνήθως από τα εκπαιδευτικά στελέχη, βλ. Velde Ch., Cooper T., Gerber R., «Training the trainers» in *Australia's Adult and Community education sector*, στο *Education and Training*, τομ. 36, τευχ. 6, 1994, σελ. 20-25.

Βιβλιογραφία

- Βεργίδης Δ., "Συμμετοχικές ερευνητικές προσεγγίσεις στην Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης. Απόπειρες και δυνατότητες εφαρμογής", στο Μυλωνάς Θ. (επιμέλεια - εισαγωγή) (1997), *Κοινωνιολογία της ελληνικής εκπαίδευσης. Απολογισμός, νέες έρευνες, προοπτικές*, Πρακτικά Α' Πανελληνίου Συνεδρίου της Κοινωνιολογίας της Ελληνικής Εκπαίδευσης, Πάτρα, Αχαϊκές Εκδόσεις, σελ. 61-78.
- Βεργίδης Δ., *Μελέτη για τον προσδιορισμό των χαρακτηριστικών της αρχικής ομάδας που θα εκπαιδεύσει τους εκπαιδευτές εκπαιδευτών και για τον προσδιορισμό των χαρακτηριστικών των εκπαιδευτών ανά κατηγορία*, Πανεπιστήμιο Πατρών, Πάτρα, Μάρτιος, 2002.
- Βεργίδης Δ., *Μελέτη για τις προδιαγραφές του περιεχομένου των προγραμμάτων εκπαίδευσης εκπαιδευτών*, Πανεπιστήμιο Πατρών, Πάτρα, Απρίλιος 2002.
- Descy P., Tessaring M., *Κατάρτιση και μάθηση με στόχο την απόκτηση ικανοτήτων*, CEDEFOP, Λουξεμβούργο, 2002
- Doxiadis et.al., "The evaluation of the structural funds intervention in the field of human resources". *National report for Greece*, 1993.

- Greig F.W., «Enterprise training», στο *International Journal of Manpower*, τομ. 18, τευχ. 1/2 1997, σελ. 185-205.
- ISFOL, *Trainers standards. A national model for trainers' competences towards the accreditation of qualifications*, Ρώμη, 1998.
- Leirman W.E., Eurodelphi 1995. «L' education des adultes en Europe: Visees et strategies / Future goals and policies of adult education in Europe», *Questions de Formation/Issues in Adult Education*, Numero special / special issue, τομ. VI, τευχ. 11 και 12, 1995.
- Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, *Ζήτηση συνεχιζόμενης εκπαίδευσης και κίνητρα ενδιαφερομένων στην Ελλάδα (1998-2000)*, επιστημονικός υπεύθυνος Σ. Παπαϊωάννου, <http://www.inegsse/enimerwsi-61-62-doc3.html>.
- Συλλογικό έργο, Ευρωπαϊκό Ερευνητικό Πρόγραμμα SAEDA. *Στρατηγικές βελτίωσης της εκπαίδευσης ενηλίκων σε περιφερειακά πλαίσια. Οι απόψεις στελεχών και εκπαιδευομένων: συγκριτική δελφική έρευνα*. Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Πρόγραμμα Σωκράτης, 2000.
- Velde Ch., Cooper T., Gerber R., «Training the trainers in Australia's adults and community education sector», στο *Education and Training*, τομ. 36, τευχ. 6, 1994, σελ. 20-25.
- Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, *Αξιολόγηση επιχειρησιακού προγράμματος καταπολέμησης του αποκλεισμού από την αγορά εργασίας. ΚΠΣ 1994-1999, Σύνοψη-Συμπεράσματα*, PRISMA, 2000.

Σπύρου Μακρή

*Η θεωρία των Διεθνών Σχέσεων στην εποχή
της παγκοσμιοποίησης.*

Κονστρουκτιβισμός vs ρασιοναλισμός

Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2002, σελ. 143

Η συνήθης παρουσίαση των κεντρικών αντιπαραθέσεων στη Θεωρία Διεθνών Σχέσεων, συνίσταται στο σχήμα των μεγάλων συζητήσεων. Την υποχώρηση της λεγόμενης δια-παραδειγματικής συζήτησης, της φάσης αυτού του σχήματος στη δεκαετία του 1970, ακολουθούν δύο σχεδόν παράλληλες 'κεντρικές' συζητήσεις, των οποίων οι ζυμώσεις λαμβάνουν χώρα από τις αρχές της επομένης δεκαετίας. Σύγγραμμα-ορόσημο και για τις δύο περιπτώσεις αποτελεί η "Θεωρία Διεθνούς Πολιτικής" του K. Waltz¹ γύρω από την οποία κινείται η θεωρητική και η εμπειρική έρευνα. Σε γενικές γραμμές, στην πρώτη περίπτωση (τη νεο-νεο-συζήτηση) τίθεται ως βασικό 'στοίχημα' από τις περισσότερες ή λιγότερες 'φίλιες' προσεγγίσεις η επιβεβαίωσή του ως πυρήνα και η αναβάθμισή του. Στη δεύτερη (τη συζήτηση περί τη λεγόμενη κλαδική μετα-θετικιστική στροφή) ως τέτοιο τίθεται από τις 'καθαρά' μη 'φίλιες' θεωρήσεις η 'αποδόμηση' και η 'αντικατάστασή' του. Βασικά στοιχεία προβληματισμού τα οποία διερευνώνται εντατικά, ευρέως και έντονα- ιδίως στην τελευταία περίπτωση- αποτελούν οι επιστημολογικές και οι οντολογικές πτυχές του συγγράμματος. Παράδειγμα αποτελεί

η θεωρούμενη από πολλούς διεθνολόγους και κοινωνικούς επιστήμονες ροπή του προς ντετερμινισμό, συντηρητισμό, στατισμό και υλισμό. Με την πάροδο του χρόνου, η δεύτερη συζήτηση θεωρείται η πλέον ενδιαφέρουσα σε όλες τις διεθνολογικές κοινότητες, όπου η εμπειρική έρευνα ορίζεται, καθοδηγείται και νομιμοποιείται ρητά και σχετικώς αυστηρά από τη θεωρία αλλά και την επαναπροσδιορίζει. Σημαντικό διακύβευμά της αποτελεί αφενός ο 'στιγματισμός' της ορθολογικής νοοτροπίας που διακατέχει ή αναδεικνύεται από τις περισσότερες κλαδικές προσεγγίσεις, ενώ αφετέρου η διαφοροποίηση από εκείνες σε περαιτέρω γνωσιολογικά ζητήματα, συνήθως στο όνομα του κονστρουκτιβισμού. Αυτή ακριβώς η συζήτηση αποτελεί το αντικείμενο πραγμάτευσης του συγγράμματος του Σ. Μακρή.

Αρχικά, πρέπει να τονιστεί πως παρά το σχετικά νεαρό του κλάδου, έχουν υπάρξει πολλές αξιόλογες διερευνήσεις αναφορικά με το γνωσιολογικό του πλαίσιο. Τη σημασία τους δεν τη μειώνει το γεγονός πως οι σχετικές συζητήσεις ακολουθούν συχνά – ενίοτε κάπως αργά – τις αντίστοιχες στη φιλοσοφία, τη γνωσιοθεωρία, την κοινωνική και πολιτική θεωρία². Πως συ-

νήθως δεν τις επανατροφοδοτούν ανάλογα με έντονο ρυθμό³. Πως υπάρχουν διαφορές στη χρήση και την κατανόηση ενός όρου στη Διεθνή Θεωρία με τις αντίστοιχες σε άλλα επιστημονικά πεδία⁴. Πως το 'κύρος' των 'ύψιστων' (ακαδημαϊκών) εκπροσώπων των Διεθνών Σχέσεων δύσκολα φτάνει να αναγνωρίζεται εφάμιλλο του αντιστοίχου που απολαμβάνουν 'ύψιστοι' εκπρόσωποι άλλων επιστημών, είτε εντός του κλάδου τους είτε πέραν αυτού⁵. Τέλος, πως για πολλούς οι πρόσφατες εξελίξεις στη συζήτηση αναφορικά με το μετα-θετικισμό δεν αποτελούν κάτι άλλο από την επανάληψη των επιχειρημάτων των δεκαετιών 1920 και 1930, αναφορικά με την ανθρώπινη φύση, ενώ εκείνων των δεκαετιών 1950 και 1960, αναφορικά με τη γνώση⁶. Αντιθέτως, τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά αναδεικνύουν τη σημασία, το ενδιαφέρον και κυρίως το σχετικά ιδιότυπο αυτών των διερευνήσεων.

Ο Μακρής παραδίδει μία μονογραφία μικρή σε μέγεθος αλλά μεστή και πυκνή σε νοήματα, της οποίας ο αντικειμενικός σκοπός είναι η εστίαση και η ανάδειξη των πρόσφατων εξελίξεων γνωσιολογικού προσανατολισμού στη θεωρητική προβληματική των Διεθνών Σχέσεων. Χαρακτηριστικά στοιχεία της αποτελούν η παραπομπή στην πλέον πρόσφατη βιβλιογραφία του πεδίου, η αιχμηρή υπόδειξη χρήσιμων και αν μη τι άλλο ενδιαφερουσών κατευθύνσεων για τη θεωρητική έρευνα, ενώ τέλος η περιπτώσιολογική ανάδειξη της προβληματικής της κυριαρχίας/αναρχίας στην εν λόγω συζήτηση, υπό το

πρίσμα της παγκοσμιοποίησης. Αποτελεί μία μονογραφία που δεν κλείνει τη συζήτηση στην ελληνική βιβλιογραφία, αλλά επιχειρεί να συντελέσει στην εδραίωσή της, θέτοντάς τη σε βάσεις οι οποίες απαντούν γόνιμα στις εκκλήσεις ρητής 'θεωρητικοποίησης' (δηλαδή ρητού και σε κάποια πλαίσια 'αυστηρού' επανα-προσδιορισμού) της ελληνικής διεθνολογικής εμπειρικής έρευνας⁷. Ο συγγραφέας δεν ισχυρίζεται ότι ανοίγει 'θύρες' στην ελληνική διεθνολογική θεωρία και έρευνα. Όμως, το γεγονός ότι πρώτος αφιερώνει μία μονογραφία στην ανάδειξη της εν λόγω προβληματικής, με πρωτότυπες υποδείξεις προς συγκεκριμένες κατευθύνσεις για τη συνέχισή της, θα καθιστούσε εύλογη την ανάγνωση της απόπειράς του ως ακριβώς τέτοιο άνοιγμα.

Σε μία ελαφρώς διαφορετική ανάγνωση, στην ελληνική βιβλιογραφία οι θύρες ήδη έχουν ανοιχτεί, με την έννοια ότι η διεθνολογική προβληματική στη χώρα τείνει σε κάποια αντιστοιχία με τις πρόσφατες εξελίξεις του εξωτερικού. Αναφέροντας ορισμένα μόνο παραδείγματα, ο πολιτικός ρεαλισμός έχει αναγνωρίσει ρητά και διακριτά την ύπαρξη των κλαδικών γνωσιολογικών πτυχών και 'στοιχημάτων'⁸. Προσεγγίσεις πλουραλιστικού προσανατολισμού αντλούν αυτο-πεποίθηση από πρόσφατες θεωρητικές εξελίξεις, ειδικά σε διεθνολογικές κοινότητες εκτός Η.Π.Α.⁹ Σε —επίσης πρόσφατες— σημαίνουσες συζητήσεις επιστημολογικής φύσης, από επιφανή μέλη του πεδίου¹⁰, προστίθεται η πραγμάτευση από νέους στην ηλικία διεθνολόγους

συγκεκριμένων πτυχών της γνωσιολογικής προβληματικής και η συμμετοχή τους στη συζήτηση περί της ελληνικής διεθνολογικής αυτοπαρατήρησης¹¹, συμπεριλαμβανομένης της προσφοράς του αντλόγου υπέρ της μεθοδολογικής μαθηματικοποίησης και μοντελοποίησης του κλάδου¹². Μολαταύτα, δεν μπορεί να γίνει λόγος για παραβίαση εκ μέρους του Μακρή ανοικτών θυρών, διότι οι ως τώρα σχετικές δημοσιεύσεις είτε δεν εντοπίζουν ρητά εαυτόν ως τέτοιες είτε δεν έχουν ταυτόχρονα επιχειρηθεί στην αντίστοιχη έκταση, εύρος και κατεύθυνση. Η αλήθεια είναι πως ούτε ο ίδιος επιχειρεί ρητή έκ-κληση μίας μετα-θετικιστικής στροφής στην ελληνική περίπτωση, παραμένοντας προσεκτικός στην έκφραση των προσδοκιών του. Η διαφορά είναι ότι προσφέρει μία μονογραφία η οποία εντοπίζει εαυτόν ρητά ως τμήμα μίας προβληματικής, η οποία σε καμία περίπτωση δεν κλείνει και κυρίως την οποία δεν βιάζεται να την κλείσει, για καλό μάλιστα λόγο.

Στη Θεωρία Διεθνών Σχέσεων τα τελευταία χρόνια, ειδικά τα 15-20, έχουν υποστεί μία δριμεία κριτική συγκεκριμένες κλαδικές προσεγγίσεις, κυρίως δε οι προσδιοριζόμενες ως πολιτικο-ρεαλιστικές ή νεορεαλιστικές, συχνά δικαίως ενίοτε αδικώς, για το υπαρκτό και το ανώφελο διαφόρων χαρακτηριστικών τους. Αυτά είναι: πρώτον, ο μεθοδολογικός ατομικισμός. Δεύτερον, ένας κάποιος εμπειρισμός που δε 'βλέπει' στον υπό παρατήρηση κόσμο αξιολογήσεις και νοηματοδοτήσεις ή και όταν ακόμα τον 'βλέπει' ως τέτοιο τον αντιμε-

τωπίζει με την πίστη στη δυνατότητα και την ανάγκη αποφυγής της (στρατευμένης) αξιολόγησης – εκ μέρους του επιστημονικού παρατηρητή – στα πλαίσια δε ερευνητικών μεθόδων συνδεδεμένων ιδιαίτερα με τις θετικές επιστήμες (αντικειμενισμός-νατουραλισμός). Τρίτον, η επιστημολογικά τεχνοκρατική και μη (ή όχι επαρκώς) κριτική φύση του ρασιοναλισμού που οδηγεί σε οντολογική παγίωση των φαινομένων υπό μελέτη. Τέταρτον, ο πρακτικός συντηρητισμός. Πέμπτον ο υλισμός. Έκτον, η 'πριμοδότηση' και νομιμοποίηση ως μελέτη – ίσως και πρακτική – της 'λογικής' των συνεπειών και της ωφέλειας έναντι άλλων 'λογικών' υπαρκτών ή πιθανών (κάτι που σηματοδοτεί εσωτερικές του κονστρουκτιβισμού διαφωνίες), όπως της επικοινωνίας, του λόγου, της αρμοδιότητας και των ρόλων.

Μετά από σύντομη περιδιάβαση των συγκεκριμένων προσεγγίσεων, ο Μακρής ασχολείται με τη μη μονολιθική πηγή κριτικής έναντί τους, στη βάση των παραπάνω γνωσιολογικών στοιχείων, στο όνομα του μετα-θετικισμού. Στη διεθνολογική βιβλιογραφία, οι όροι που περιγράφουν αυτές τις επιφυλάξεις ή τα συγκροτημένα διακριτά σύνολα ή δίκτυα σχετικών παραδοχών, ενίοτε ευρεία, ενίοτε στενότερα, δεν είναι: πρώτον, παγιωμένοι, δεύτερον, αποκλειστικοί αναφορικά με ένα μόνο σύνολο, τρίτον, μη αντικείμενο ανταγωνιστικής διεκδίκησης. Ο ίδιος ο συγγραφέας είναι από τους πρώτους στη διεθνή βιβλιογραφία, πόσο μάλλον την ελληνική που, επιθυμώντας να τονίσει τον επιστημολογικό αντι-θεμελιωτισμό του με-

ταθετικισμού, του προσθέτει τον όρο 'σκεπτικισμός'. Εκείνος σηματοδοτεί τη δυσπιστία έναντι επιχειρημάτων τα οποία θα διεκδικούσαν τη δυνατότητα εδραίωσης μίας συγκεκριμένης επιστημολογίας ή οντολογίας ως εν τέλει ορθής. Τελικά, όμως, ο Μακρής επιλέγει την αντιπαράθεση έναντι στη συμβατική γνωσιολογία των Διεθνών Σχέσεων στο όνομα του κονστρουκτιβισμού, που είναι πλέον η τάση στις περισσότερες διεθνολογικές κοινότητες θεωρητικού ρητού επαναπροσδιορισμού, ακόμα και την αμερικανική.

Ο όρος παραπέμπει στην υιοθέτηση ως ρητής αφετηρίας για την επιστημονική ανάλυση του ότι η πραγματικότητα είναι 'κοινωνικά κατασκευασμένη ή οικοδομημένη', ήτοι την εξάρτηση από δυναμικές κανονιστικές ερμηνείες του τρόπου με τον οποίο ο (κατά τα άλλα υπαρκτός) υλικός κόσμος σχηματίζεται από αλλά και σχηματίζει την ανθρώπινη δράση. Συμφωνία δε για τους ακριβείς όρους ενδογενεοποίησης αυτού τόσο στη θεωρία όσο και την έρευνα δεν έχει προκύψει¹³. Συγκεκριμένα, ο κονστρουκτιβισμός έχει καταστεί αντικείμενο πραγμάτευσης διπλά και δη για την περιγραφή: αφενός του συντριπτικού τμήματος –αν όχι του συνόλου– των μετα-θετικιστικών προσεγγίσεων στις Διεθνείς Σχέσεις, ενώ αφετέρου μίας πιο περιορισμένης και 'συγκεκριμένης' κατά το δυνατόν θεωρητικής προσέγγισης, η οποία υποδηλώνεται με το σχήμα του "μεσαίου χώρου" ο οποίος καταλαμβάνεται (ή μάλλον καλύτερα ορίζεται) από τον πρώτο ανάμεσα σε δύο μεταθεωρητικούς πό-

λους και δη το ρασιοναλισμό και τις σκεπτικιστικές ή αναστοχαστικές προσεγγίσεις. Συμπυκνώνοντας ιδιαίτερώς σύντομα και απλουστευτικά, σύμφωνα με το σχήμα του μεσαίου χώρου, η πλειοψηφία των αυτοπροσδιοριζομένων ως κονστρουκτιβιστές, τείνει εν πολλοίς να μοιράζεται με τον πρώτο τη δέσμευση για την αναζήτηση της αλήθειας και την πίστη ότι η αιτιακή γενίκευση είναι δυνατή με θεωρίες μεσαίου εύρους, ενώ με τις δεύτερες, οντολογικά ενδιαφέροντα, σχετικά με το κοινωνικό/πολιτικό γίνεσθαι και τις νοηματοδοτήσεις του¹⁴.

Αναφορικά με το χώρο της φιλοσοφίας και της κοινωνιολογίας, ο κονστρουκτιβισμός έχει συνδεθεί σε γενικές γραμμές –ως ένα βαθμό– με προσεγγίσεις μεταμοντέρνες και κριτικές, ενώ ιδίως με πολλές από εκείνες που γενικώς τάσσονται επιφυλακτικά έναντι αρκετών στοιχείων συνδεδεμένων με τον πλέον αυστηρό θετικισμό ή ακριβέστερα ό,τι είναι καταδικασμένο να τον θυμίζει. Επειδή στις Διεθνείς Σχέσεις ο όρος τα τελευταία χρόνια έχει χρησιμοποιηθεί από θεωρητικούς λιγότερο ριζοσπαστικών τάσεων, πολλοί από τους φίλα προσκείμενους σε κονστρουκτιβιστικές παραδοχές προτιμούν να αποφεύγουν το συσχετισμό με εκείνους. Όσο, όμως, και να έχει 'συγκεκριμενοποιηθεί' η κονστρουκτιβιστική θεώρηση, συνεχίζονται αντιπαράθεσης ανάμεσα στους αυτοπροσδιοριζομένους ως ανήκοντες στο κονστρουκτιβιστικό 'στρατόπεδο', σε ένα πλαίσιο 'ανταγωνισμού' σε σχέση με το τι καθιστά μια ανάλυση 'γνησίως' κονστρου-

κτιβιστική. Αυτές οι αντιπαραθέσεις εξακολουθούν να απεικονίζουν τις αντίστοιχες μεταθεωρητικές στο σύνολο του κλάδου, σηματοδοτώντας την ανάδειξη του κονστρουκτιβισμού σε συμβατικό και ριζοσπαστικό. Εν τέλει, η διαφωνία του πρώτου με τις ριζοσπαστικές θεωρήσεις, είτε αυτοπροσδιορίζονται ως ριζοσπαστικές κονστρουκτιβιστικές είτε ως αναστοχαστικές, συνίσταται στο ζήτημα της αποδοχής ριζοσπαστικών επιστημολογικών και οντολογικών παραδοχών για την αντιμετώπιση και το ξεσκέπασμα των μύθων των συνδεδεμένων με το σχηματισμό των ταυτοτήτων, που εκείνες πρεσβεύουν αντί μίας 'απλής' πραγμάτευσης των ταυτοτήτων ως αιτιακών παραγόντων. Συγκεκριμένα, δεν αποδέχονται ως 'γνήσιο' κονστρουκτιβισμό τις εκδοχές οι οποίες θεωρείται πως, μολονότι όντως αναγνωρίζουν ρητά τους κινδύνους οντολογικής παγίωσης των συμβατικών προσεγγίσεων, παραχωρούν πολλά σε ζητήματα επιστημολογίας και οδηγούν και αυτές τελικά σε οντολογικό 'στένεμα', με την απόπειρά τους προσδιορισμού αιτιακών μηχανισμών. Τότε, συνεχίζει να πάσχει η διεθνολογική μελέτη τόσο ως προς την κοινωνική κατασκευή της γνώσης-σε επιστημολογικό επίπεδο- όσο και ως προς τη κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας-σε οντολογικό.

Ο Μακρής αναδεικνύει την άνωθεν προβληματική και προετοιμάζει τον αναγνώστη για την εξέταση της περίπτωσης της παγκοσμιοποίησης αλλά και άλλες στο μέλλον, δίχως να κουράζει. Αν και προχωρά πολύ τη συζήτηση σε

γνωσιολογικό πλαίσιο, δεν τη φτάνει –από επιλογή– στο πλέον βαθύ επίπεδο, ανάγοντάς τη σε 'καθάρ' φιλοσοφική ή γνωσιολογική. Οπότε, διατηρεί το 'διεθνολογικό' χαρακτήρα της μελέτης του. Η προσωπική του θέση είναι ούτως ή άλλως ενδιαφέρουσα, κάτι που αναδεικνύεται από την αναφορά κοινωνιολογικού προσανατολισμού στο συγγραφέα. Οι σπουδές και το ερευνητικό του έργο εκτείνονται σε ένα ευρύ φάσμα: την πολιτική επιστήμη και θεωρία, την κοινωνιολογία, τις Διεθνείς Σχέσεις και τη λογοτεχνική ανάλυση, συμπεριλαμβανομένων των τεχνικών της αφήγησης. Βασικό δε στοιχείο της προβληματικής του έχει αποτελέσει η σύνδεση της δομικής (στρουκτουραλιστικής) θεωρίας και ανάλυσης με το φιλελευθερισμό (ή έστω τμήμα του). Έχοντας πει αυτό, τονίζεται πως οι περισσότεροι διεθνολόγοι και κοινωνικοί επιστήμονες που εντοπίζουν εαυτούς στην κριτική πολιτική θεωρία ή τον αντι-λογικεντρισμό υιοθετούν μία στάση αρνητική ή επιφυλακτική έναντι του επιστημονικού πεδίου των Διεθνών Σχέσεων ή των κυρίαρχων προσεγγίσεών του και δη του πολιτικού ρεαλισμού, βλέποντας σχέσεις συνύστασης (μάλιστα ριζοσπαστικώς αντιμετωπίσιμης) της πραγματικότητας, του πεδίου και του πολιτικού ρεαλισμού. Κάτι που, αν δε διευκρινίζεται αρκετά συχνά) οδηγεί σε έναν αναγωγισμό του πολιτικού ρεαλισμού στο ρασιοναλισμό και το θετικισμό (ενώ η αλήθεια είναι ότι οι περισσότεροι αλλά όχι όλοι οι πολιτικοί ρεαλιστές όντως θα συμφωνούσαν με την αναγωγή)

αλλά και φιλελεύθερων προσεγγίσεων στον πολιτικό ρεαλισμό λόγω του εν πολλοίς κοινού ρασιοναλισμού και θετικισμού τους. Κάτι τέτοιο – ακριβώς, όταν και επειδή είναι αναγωγικό – αδικεί αμφοτέρους, καθώς τους κατηγορεί με ένα μείγμα σωστών και λάθος λόγων.

Ο Μακρής, αντιθέτως, είναι προσεκτικός και αφενός δε βιάζεται σε επικρίσεις. Αφετέρου, επιχειρεί συμβιβασμούς που όμως δε χαρακτηρίζονται από επιπολαιότητα, υιοθετώντας το σχήμα του μεσαίου χώρου. Μολαταύτα, πρέπει να τονιστεί πως το 'διαβάζει' με έναν ελαφρώς διαφοροποιημένο τρόπο από εκείνον που αναφέρεται άνωθεν. Πριμοδοτώντας την επιστημολογική πτυχή της συζήτησης, αναγιγνώσκει τον κονστρουκτιβισμό ως ενδιάμεση προσέγγιση, τείνουν να παρουσιάζει εν πολλοίς επιστημολογικές ομοιότητες με τον αναστοχαστισμό και οντολογικές με το ρασιοναλισμό. Η διαφορά των δύο αναγνώσεων μπορεί να χαρακτηριστεί μάλλον φαινομενική και οφείλεται στην αλληλοέκφανση των επιστημολογικών και των οντολογικών παραδοχών ή ανησυχιών, οπότε η πραγμάτευση της τελευταίας εξηγεί και δικαιολογεί την πρώτη. Επίσης, δεικνύει ότι, παρόλη τη σημασία και το υπαρκτό της διάκρισης, μία απλή και σύντομη ανάγνωση της δεν μπορεί να υπάρξει. Η εκτενής διερεύνησή της, όμως, δεν είναι ο σκοπός του Μακρή.

Το δεδομένο είναι πως παρόλη την εξοικείωσή του με το μεταμοντερνισμό και ίσως ακριβώς εξαιτίας της, ο συγγραφέας δεν επιχειρεί μία συνήθη μεταμοντέρνα κριτι-

κή του κλάδου. Και όμως, δεν είναι το ότι δεν τάσσεται υπέρ μίας μετα-νεωτερικής γνωσιολογικής θεώρησης της Διεθνούς Θεωρίας και της πραγματικότητας περί του διεθνούς. Αντίθετα, πραγματεύεται και υιοθετεί πολλά σημεία κριτικής. Δεν αντιπαραθέτει, όμως, τη θεωρία κριτικού προσανατολισμού με τον πολιτικό ρεαλισμό αυστηρά ή σχεδόν αυστηρά¹⁵ και, ενώ δείχνει πως κατανοεί τις επιφυλάξεις του δεύτερου έναντι της πρώτης για την κάποιου είδους (ανεπίγνωστη ή μη) συμμετοχή της ίδιας σε ηγεμονικές θεωρήσεις¹⁶, τη χρησιμοποιεί προσδοκώντας ένα 'προσεκτικό' 'άνοιγμα' ή 'υπενθύμιση ανοίγματος' της διεθνολογικής προβληματικής¹⁷. Συγκεκριμένα, φαίνεται πως δείχνει, αν και ίσως δε δηλώνεται έντονα, προς μία κατεύθυνση, όπου θεωρείται ανάγκη και ευκαίω η ανάδειξη ενός μετα-νεωτερικού διεθνολογικού ρεαλισμού, κάτι που φυσικά έχει τον αντίκτυπό του στην εμπειρική έρευνα. Το κάνει δε αυτό συνδεδεμένος κυρίως με παραδοχές που αποδίδονται συνήθως στις λεγόμενες συμβατικές κονστρουκτιβιστικές προσεγγίσεις, ορισμένες εκ των οποίων παραμένουν ρητά κρατο-κεντρικές. Στο τέλος της μελέτης επιχειρείται μία σύντομη απόπειρα περαιτέρω σύνδεσης τόσο με το φιλελευθερισμό του J. Rawls, όσο και τη λεγόμενη Αγγλική Σχολή, στο όνομα της οποίας έχει πρόσφατα υπάρξει μία σημαντική ανάπτυξη σχετικής εμπειρικής έρευνας. Σκοπός του Μακρή δεν είναι η αναφορά στις λεπτομέρειες εκείνων των συνδέσεων. Όμως, αυτό αποτελεί ένα 'στοίχημα' του οποίου η ανάληψη είναι επιτακτική,

καθώς μπορεί να αναδειχθεί έναντι του εγχειρήματος μία κάποια επιφύλαξη (αν και όχι απροσπέλαστη) με το κατά πόσο και πώς διατηρείται εν τέλει ο σκεπτικιστικός χαρακτήρας του. Δεν είναι καθολικά αποδεκτό, πόσο μάλλον αυταπόδεικτο, πως όσο προσεκτικές και να είναι κάποιες γεφυροποιήσεις δεν είναι ανίερες ή ακόμα και πιο επικίνδυνες ή λιγότερο χρήσιμες για την κατανόηση και τον αναστοχασμό του διεθνούς γίνεσθαι από άλλες.

Αν και ο διεθνολογικός μεταμορφο-ντερισμός έχει γνωρίσει μία κάποια ανάπτυξη (ομολογουμένως δύσβατη), κυρίως στην αμερικανική διεθνολογική κοινότητα, είναι στην Ευρώπη που έχουν εκφραστεί κάπως πιο έντονα επιφυλάξεις από μία αναστοχαστική – αν και όχι αναγκαστικά ‘αυστηρώς’ μεταμορφο-ντέρνα – οπτική. Εκείνες αφορούν στο κατά πόσο μία κονστρουκτιβιστική προσέγγιση και δη συμβαπτική των Διεθνών Σχέσεων ακόμα και του πολιτικού ρεαλισμού δεν καταλήγει και αυτή τελικά, τόσο σε οντολογική παγίωση, συνοδευόμενη συνήθως από πριμοδότηση του μεθοδολογικού ατομικισμού, όσο και σε επιστημολογικές παραχωρήσεις που μέσω της μεθοδολογίας διακυβεύουν είτε τη χειραφέτηση είτε τη φαντασιακή αποδόμηση¹⁸. Δηλαδή, η μετα-νεωτερική ανάγνωση του πολιτικού ρεαλισμού και των Διεθνών Σχέσεων ως εγχείρημα μίας κάποιας συνέχισης και ‘διάσωσής’ τους, η οποία φαίνεται ότι προκρίνεται εν προκειμένω, από τη μία μπορεί να θεωρείται ότι συνιστά έναν ανίερο συμβιβασμό ασυμβιβάστων. Από την άλλη, εξακολουθεί

να προκαλεί επιφυλάξεις από διάφορα βήματα, τόσο διεθνολογικά ρεαλιστικά και δη ρασιοναλιστικά, όσο και γνωσιολογικά μετα-νεωτερικά.

Όμως, ως απόπειρα δεν είναι ούτε ανώφελη ούτε ασπήρικτη, κάτι που δεν αίρει την πλέον ενδιαφέρουσα από τις καλότερες διαβαθμίσεις που επιδέχεται αναφορικά με το ότι τα σχετικά αναλυτικά μονοπάτια περνούν αναγκαστικά από την πλέον έντονη και διακριτή διερεύνηση του στοιχείου της αναστοχαστικότητας (όπου η κάθε παρατήρηση αποτελεί ‘αυτο’-παρατήρηση), αναδεικνύοντας σε αυτήν την περίπτωση το μη μονολιθικό του εγχειρήματος. Όπως και να έχει – ήδη σημαίνεται στην αρχή του παρόντος – η σχετική συζήτηση μπορεί πλέον να θεωρείται ανοικτή και στην ελληνική διεθνολογική κοινότητα, ενώ ίσως να την παρακολουθούσε με ενδιαφέρον η λοιπή πολιτική και κοινωνική θεωρία. Οπότε, οι σχετικοί προβληματισμοί μπορούν να καθίστανται αντικείμενο πραγμάτευσης, δίχως μάλιστα την άγωνα πιστή και καθυστερημένη αντιγραφή του εξωτερικού εν είδει ‘μόδας’. Το ότι η πρώτη σχετική μονογραφία στην ελληνική βιβλιογραφία είναι η συγκεκριμένη, επιτρέπει την αισιοδοξία περί της δυνατότητας διασφάλισης αυτού.

Σημειώσεις

1. Waltz K. (1979) “Theory of International Politics” Reading, Mass. London, Addison-Wesley
2. Holsti K. J. (1984) “Along the Road to International Theory” International Journal, XXXIX, 2, 337-365,

σελ. 337, Polat N. (1998) "Post-structuralism, Absence, Mimesis: Making Difference, Reproducing Sovereignty" *European Journal of International Relations*, 4, 4, 447-77, σελ. 470, Nicholson M. (2000) "What's the Use of International Relations?" *Review of International Studies*, 26, 2, 183-198, σελ. 196

3. Buzan B., Little R. (2001) "Why International Relations has Failed as an Intellectual Project and What to do About it" *Millennium*, 30, 1, 19-39, σελ. 19-22

4. Barkawi T. (1998) "Strategy as a Vocation: Weber, Morgenthau and Modern Strategic studies" *Review of International Studies*, 24, 159-184, σελ. 183, Guzzini S. (1998) "Realism in International Relations and International Political Economy. The Continuing Story of a Death Foretold" London, Routledge, σελ. 192, Waever O. (1998) "The Sociology of a Not So International Discipline: American and European Developments in International Relations" *International Organization*, 52, 4, 687-727, σελ. 691-93, Albert M. (1999) "Observing World Politics: Luhmann's Systems Theory of Society and International Relations" *Millennium*, 28, 2, 239-265, σελ. 239, 259-60, Palan R. (2000) "A World of Their Making: An Evaluation of the Constructivist Critique" *Review of International Relations*, 26, 4, 375-98, σελ. 375-6

5. Booth K. (1998) "Master-Debating in International Relations" *Millennium*, 27, 1, 141-144, σελ. 143

6. Navon E. (2001) "The 'Third' Debate Revisited" *Review of International Studies*, vol. 27, 611-625. Τούτο συναντά την ένσταση ότι η συζήτηση, ενώ όντως εστιάζει σε ζητήματα που ήδη έχουν απασχολήσει στο παρελθόν, ανακλύπτει στα πλαίσια του σχετικά ή και ριζικά διαφορετικού πολιτικού, οικονομικού, τεχνολογικού, πολιτιστικού και κοινωνικού περιεχομένου των διεθνών σχέσεων τα τελευταία

χρόνια, σε σύγκριση με το παρελθόν ακόμα και το πιο κοντινό. Βλ. Owens P. (1999) "IR Theory in Practice: Entirely Academic?" *Cambridge Review of International Affairs*, Xii, 2, σελ. 13. Όπως και να έχει, η αξία της δεν μειώνεται αλλά το αντίθετο. Καθόσον δεν είναι άσχετη των προηγούμενων, μπορεί να θεωρηθεί συζήτηση 'δύο σε ένα' που 'ανεβάζει' τα 'κλαδικά στοιχεία'

7. Για τη σήμανση της έκκλησης βλ. Κώνστας Δ. (1983) "Θεωρία και Μεθοδολογία Διεθνών Σχέσεων" Αθήνα, Σάκκουλας, σελ. 5-6, του ίδιου (1999) "Ελληνική και Ευρωπαϊκή Πολιτική" Αθήνα, Παπαζήσης, σελ. 52-3, 63-4, 91-4, Τσινισιζέλης Μ. (1988) "Όδοιπορικό στην Ελληνική Βιβλιογραφία σε Θέματα ΕΟΚ" Επιθεώρηση Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, τ.1, 295-320, σελ. 315, Βαρβαρούσης Π. (1993) "Η Επιστήμη των Διεθνών Σχέσεων στην Ελλάδα. Εξέλιξη και Προοπτικές" *Διεθνής Πολιτική και Διεθνές Δίκαιο*. Εκδ. Παρατηρητής, 325-352, σελ. 343, Constantinidis S. (1996) "Greek Foreign Policy: Theoretical Orientations and Praxis" *Hellenic Studies*, 4, 1, 43-61, σελ. 44, 55, Τσάκωνας Π. (1996) "Θεωρία Διεθνών Σχέσεων και Σχεδιασμός Εξωτερικής Πολιτικής: Η Συνεισφορά των Μελετητών στη Διαμόρφωση της Ελληνικής Εξωτερικής Πολιτικής" στο "Επετ. ΙΔΙΣ 1996" Αθήνα, Σιδέρης, ΙΔΙΣ, 42-51, Φακιολάς Ε. (1999) "Θεωρία Διεθνών Σχέσεων και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση" *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 14, 143-171, σελ. 144-5

8. Ήφαιστος Π. (1999) "Ιστορία, Θεωρία και Πολιτική Φιλοσοφία των Διεθνών Σχέσεων" Αθήνα, Ποιότητα, του ίδιου (2001) "Κοσμοθεωρητική Ετερότητα και Αξιώσεις Πολιτικής Κυριαρχίας" Αθήνα, Ποιότητα. Επίσης, βλ. στο τελευταίο και στο Πλατιάς Α. (1999) "Διεθνείς Σχέσεις και Στρατηγική στο Θουκιδίδη" Αθήνα, Εστία τη

διακριτή ανάδειξη μίας ρητά θουκυδιδείου πολιτικο-ρεαλιστικής προσέγγισης. Τέλος, βλ. τη μέριμνα επιφανών πολιτικών ρεαλιστών για τη μετάφραση και γνωστοποίηση στο ευρύ κοινό –ανάμεσα στα άλλα– ‘βασικών’ κειμένων της Αγγλικής Σχολής

9. Ηρακλείδης Α. (2000) “Η Διεθνής Κοινωνία και οι Θεωρίες Διεθνών Σχέσεων” Αθήνα, Σιδέρης, ιδίως σελ. 111. Βλ. επίσης Υφαντής Κ. (1998) “Πολυπλοκότητα, Αναρχία, Εθνικό Συμφέρον και Ευρωπαϊκή Ασφάλεια μετά το Ψυχρό Πόλεμο. Μία Θεωρητική Παρέμβαση” Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, τ. 12, 81-107

10. Κώνστας (1999) ο.π., 55-90, Κουλουμπής Θ. (2002) “Ελληνοτουρκικά: Διάλογος, Διαπραγμάτευση, Διευθέτηση” Καθημερινή της Κυριακής, 5/2/2002, Ήφαιστος Π. (2002) “Ελληνοτουρκικά: Διάλογος, Διαπραγμάτευση, Διευθέτηση,” Καθημερινή, 20/4/2002

11. Παγουλάτος Γ. (1999) “Ιδέες, Θεσμοί και Συμφέροντα στη Δημόσια Πολιτική. Η Περίπτωση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Πολιτικής” Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, τ. 13, 45-82, Φακιολάς Ε. (1999) ο.π., του ιδίου (2002) “Θεωρίες Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης. Μία αγνοημένη Προβληματική” *Βήμα Κοινωνικών Επιστημών*, 33, 155-88, Αντωνιάδης Α. (2000) “Δομές Γνώσης στην Παγκόσμια Πολιτική Οικονομία: Μία Στρατηγική Θεώρηση” *Βήμα Διεθνών Σχέσεων*, τ. 11, 64-69, του ιδίου (2001) “Κατασκευάζοντας την (Παγκόσμια) Πολιτική: Ο Ρόλος και η Λειτουργία των Επιστημονικών Κοινοτήτων” *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 18, 97-126, Γρεκο V. (2002) “Σχολές Σκέψης και Ελληνική Εξωτερική Πολιτική” ΕΛΙΑ-ΜΕΠ, Ειδική Μελέτη 2. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του δρώντος κυρίως στο εξωτερικό Κ. Κωνσταντίνου. Βλ. Constantinou C. (1995) “On the Way to Diplomacy” Minneapolis, London, University of Minnesota Press-

που με τις μεταδομικές διερευνήσεις του έχει κερδίσει τα εύσημα σε διεθνές επίπεδο ως εκπρόσωπος των λεγόμενων προσεγγίσεων του ‘περιθωρίου’

12. Λάος Ν. (2002) “Οι Διεθνείς Σχέσεις ως Αντικείμενο Επιστήμης” Αθήνα, Σάκκουλας

13. Ενδεικτικά βλ. Onuf, N. (1989) “World of Our Making: Rules and Rule in Social Theory and International Relations” Columbia, University of South Carolina Press, Kratochwil F. (1989) “Rules, Norms, Decisions: On the Conditions of Practical and Legal Reasoning in International Relations and Domestic Affairs” Cambridge, Cambridge University Press, Carlsnaes W. (1992) “The Agency-Structure Problem in Foreign Policy Analysis” *International Studies Quarterly*, 36, 3, 245-70, Adler E. (1997) “Seizing the Middle Ground. Constructivism in World Politics” *European Journal of International Relations*, 3, 3, 319-63, Checkel J. (1998) “The Constructivist Turn in International Relations Theory” *World Politics*, 50, 1, 324-48, Hopf T. (1998) “The Promise of Constructivism in International Relations Theory” *International Security*, 23, 1, 171-200, Price R., Reus-Smit C. (1998) “Dangerous Liaisons? Critical International Theory and Constructivism” *European Journal of International Relations*, 4, 3, 259-94, Dessler D. (1999) “Constructivism Within a Positivist Social Science” *Review of International Studies*, 25, 1, 123-7, Wendt A. (1999) “Social Theory of International Politics” Cambridge, Cambridge University Press, Risse T. (2000) “Let’s Argue!': Communicative Action in World Politics” *International Organization*, 54, 1, 1-39. Βλ. επίσης βιβλιογραφία υποσ. 18, ενώ για το μετα-θετικισμό Smith S., Booth K., Zalewski M. (επιμ.) “International Relations Theory: Positivism and Beyond” Cambridge, Cambridge University Press

14. Wendt (1999), ο.π., 35-40, 90,

Risse T., Wiener A. (1999) "Something Rottenæ and the Social Construction of Social Constructivism: a Comment on Comments" *Journal of European Public Policy*, 6, 5, 775-83, σελ. 776-7

15. Κιούκας Δ. (1994) "R. Falk. Η Ουμανιστική-Κανονιστική Παράδοση στην Υψηροσία της Διεθνούς Τάξης" *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 3, 71-102, σελ. 73, υποσ. 4, Λιντζέρης Π. (1996) "Η Άτζεντα της Διαφωνίας: Κριτικές Προσεγγίσεις στη Θεωρία Διεθνούς Πολιτικής" *Βήμα Διεθνών Σχέσεων*, τ. 3, 7-15, σελ. 15

16. Ήφαιστος (1999) ο.π., σελ. 117-145, του ιδίου (2000) "Θεωρία Διεθνούς και Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης" *Αθήνα, Ποιότητα*, σελ. 371-9

17. Φακιολάς (1999) ο.π., 144-5. Νύξεις για τούτο βρίσκονται ήδη στο Κώνστας (1983) ο.π., ιδίως σελ. 60 και Κούφα Κ. (1983) "Η Λειτουργία του Φαινομένου των Πράξεων Κυβερνήσεως στις Διεθνείς Σχέσεις" *Θεσ/κη, Σάκκουλας*, σελ. 24

18. Βλ. Weber C. (1999) "IR: The Resurrection of New Frontiers of Incorporation" *European Journal of International Relations*, 5, 4, 435-50, της ίδιας (2000) "Why IR Needs the Theory-Practice Debate: or from Enlightenment to Romanticism to Enlightened Romanticism" *Cambridge Review of International Affairs*, XIV, 1, 296-308, Kratochwil F. (2000) "Constructing a New Orthodoxy? Wendt's 'Social Theory of International Politics' and the Constructivist Challenge" *Millennium*, 29, 1, σελ. 73-101, Smith S. (2000) "Wendt's World" *Review of International Studies*, 26, 1, 151-63, Guzzini S. (2000) "A Reconstruction of Constructivism in International Relations" *European Journal of International Relations*, 6, 2, 147-82, Zehfus M. (2001) "Constructivism and Identity. A Dangerous Liaison?" *Euro-*

pean Journal of International Relations, 7, 3, 315-48. Σύγκρ. Palan (2000) ο.π., Sterling-Folker J. (2000) "Competing Paradigms or Birds of a Feather? Constructivism and Neoliberal Institutionalism Compared" *International Studies Quarterly*, 44, 1, 97-119. Για μία γνωσιολογική κριτική ρεαλιστική (αλλά R. Bhaskar) ανάγνωση της συζήτησης βλ. Patomaki H., Wight C. (2000) "After Post-positivism? The Promises of Critical Realism" *International Studies Quarterly*, 44, 2, 213-37

19. Μπορεί το σχετικό και πιο εκτεταμένο εγχείρημα των πολιτικών ρεαλιστών Buzan B., Jones C., Little R. (1993) "The Logic of Anarchy. Neorealism to Structural Realism" *New York, Chichester, Columbia University Press* να μην οδήγησε σε ένα μετα-δομικό ρεαλισμό, αλλά εξυπηρέτησε στις ζύμωσεις τόσο της Σχολής της Κοπεγχάγης όσο και μίας αναμορφωμένης Αγγλικής Σχολής. Σε κάθε περίπτωση, παραμένει επίκαιρο το ότι "[α]υτό που απαιτείται δεν είναι απλώς εμπειρικό έργο που καθιστά ευκρινή το δρόμο προς μία ακριβέστερη θεωρητική δήλωση αλλά και τρόποι αναφοράς του, οι οποίοι σέβονται το στοχαστικό, στενά πτυσσόμενο χαρακτήρα του αντικειμένου υπό μελέτη, στο δικό τους εκφραστικό πλαίσιο. Υπάρχει κενός χώρος ανάμεσα στο 'σιλ' του καλύτερου από το σύγχρονο έργο στις Διεθνείς Σχέσεις και το πιο πονηρό και 'παιχνιδιάρικο' ύφος του Nietzsche, πόσο μάλλον τις λιγότερο εύληπτες αποφάνσεις του Derrida. Έχουν γίνει ορισμένες απόπειρες προς κατοχή αυτού του σιλιστικού χώρου, αλλά είναι ακόμα αραιοκατοικημένος, απόμερος και πτωχά υπηρετούμενος, μολαταύτα πιθανόν πρόσφορος" (σελ. 236)

Ι.Π. Μικέλης

Νίκου Δεμερτζή
Πολιτική Επικοινωνία: Διακινδύνευση,
Δημοσιότητα, Διαδίκτυο
 Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2002, σελ. 536

Από τη θεωρητική καινοτομία στην εφαρμοσμένη ανάλυση της σύγχρονης πολιτικής επικοινωνίας

Η άνοδος των ακροδεξιών κομμάτων σε ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες, πυροδότησε τη συζήτηση για τις αιτίες του φαινομένου, αλλά και τις συνέπειές του στη δημοκρατία και το πολιτικό σύστημα. Στις περισσότερες συζητήσεις αναφέρονται ως αιτία η ανεργία, η εγκληματικότητα, η ανασφάλεια κ.λπ. Ελάχιστα όμως φωτίστηκε το εσωτερικό του πολιτικού συστήματος και ιδιαίτερα η πολιτική απάθεια και η συνδεδεμένη με αυτήν κυριαρχία της τηλεόρασης και των τεχνικών του imaging στην πολιτική επικοινωνία.

Αν το βιβλίο του Ν. Δεμερτζή, πέραν των άλλων, συμβάλλει στην πληρέστερη κατανόηση φαινομένων που σχετίζονται με την σύγχρονη πολιτική και την πολιτική επικοινωνία, είναι γιατί και σ' αυτό το πρόσφατο βιβλίο του, ξεκινά από τα ορατά γεγονότα για να καταδυθεί στον πυρήνα της κοινωνικής θεωρίας, αξιοποιώντας ένα εξαιρετικά μεγάλο μέρος της πιο πρόσφατης και παλαιότερης διεθνούς βιβλιογραφίας και έρευνας, για να ξαναγουρίσει στην επιφάνεια των κοινωνικών και πολιτικών ζητημάτων με εμπλουτισμένα, αποτελεσματικά και πρωτοποριακά εργα-

λεία κοινωνικής ανάλυσης. Στην "Πολιτική Επικοινωνία" ξεκινά με τη διαπραγμάτευση κεντρικών ζητημάτων της επιστημολογίας και της μεθοδολογίας των κοινωνικών επιστημών ή άλλως ασχολείται με την grand theory, κάτι που έτσι κι αλλιώς σπανίζει στην ελληνική βιβλιογραφία

Από την άποψη αυτή, σημαντική συμβολή στην ελληνική, και όχι μόνο, βιβλιογραφία, αποτελεί η ανάλυσή του για το θεωρητικό ρεύμα στο οποίο αυτοτοποθετείται, τον "κοινωνικό κονστρουξιονισμό". Η εφελκτής θέση του πρεσβεύει ότι, όσο η "πραγματικότητα" διαμορφώνει το υποκείμενο, άλλο τόσο το υποκείμενο διαμορφώνει την "πραγματικότητα". Θα μπορούσε κάποιος να αντιλέξει ότι η εν λόγω θέση είναι παλαιότερη και αποτελεί τον πυρήνα της μαρξικής επιστημολογίας. Όμως, η πρωτοτυπία του Δεμερτζή έγκειται στο ότι αφ' ενός εμπλουτίζει συστηματικά, αφ' ετέρου καθιστά ιστορικά επίκαιρη την προαναφερθείσα θέση με πολλούς τρόπους. Κατ' αρχήν, ακολουθώντας τη γόνιμη παράδοση των Πολιτισμικών Μελετών, την αποκαθιστά, ενσωματώνοντας σειρά μεθοδολογικών αρχών που προέρχονται από τη θεωρία της συμβολικής διαντίδρασης, τη φαινομενολογία κ.λπ. Δεύτερον, προχωρώντας ακόμα πιο πέρα, υπό την επιρροή του μεταδομισμού αλλά

χωρίς να του παραδίδεται, θεωρεί ότι η σχέση υποκειμένου και "πραγματικότητας" διαμεσολαβείται καθοριστικά όχι από οποιαδήποτε μορφή δράσης, αλλά από την επικοινωνία. Γι' αυτό και το θεωρητικό του σχήμα αναφέρεται κυρίως στη σύγχρονη κοινωνία, στην οποία είναι καθοριστικός ο ρόλος των ΜΜΕ. Τρίτον, προεκτείνει, ελέγχει και αποδεικνύει τις θέσεις του "κοινωνικού κονστρουξιονισμού" ακόμα και σε μια "ακραία" και ποικιλοτρόπως επίκαιρη περίπτωση- στην περίπτωση του περιβάλλοντος. Η φύση, κατά τον Δεμερτζή, δεν υπάρχει για τον άνθρωπο αφ' εαυτή, αλλά γίνεται αντιληπτή, αποκτά νόημα, χρησιμότητα, συμβολισμούς κ.λπ. και κατά συνέπεια μεταβάλλεται ή χρησιμοποιείται από τους ανθρώπους, μέσα από την ιστορικά διαμορφωμένη δομή της επικοινωνίας.

Υπό την έννοια αυτή, η "πραγματικότητα" συνολικά δεν υπάρχει αφ' εαυτή, αλλά κατασκευάζεται διαμέσου της επικοινωνίας. Τα μηνύματα των ΜΜΕ (λ.χ. οι ειδήσεις) που περιγράφουν την πολιτική "πραγματικότητα" ουσιαστικά την κατασκευάζουν και αποτελούν μέρος της. Συνήθως, όσοι αποδέχονται τη θέση περί κατασκευής της πραγματικότητας σταματούν εκεί. Ο Δεμερτζής όμως διακρίνει δυο επίπεδα κατασκευής: την Κατασκευή I (πρόκειται για τις εικόνες του κόσμου όπως τις συλλαμβάνουν και τις διακοινώνουν γλωσσικά τα άτομα) και την Κατασκευή II (η εικόνα του κόσμου όπως διαμορφώνεται γλωσσικά μέσα από τους διάφορους θεσμικούς μηχανισμούς). Η κατασκευή II, το γεγο-

νός ότι κάθε άποψη για τον κόσμο διαμορφώνεται και ανακοινώνεται όχι σε κοινωνικό κενό, αλλά μέσα σε ένα κοινωνικό και πολιτιστικό πλαίσιο, δίνει τη δυνατότητα στο συγγραφέα να αντιπτεθεί με ισχυρά επιχειρήματα αφ' ενός στον επιστημονισμό και αφ' ετέρου σε όσους υποστηρίζουν ότι η (δια της επικοινωνίας) κατασκευή της πραγματικότητας είναι αυθαίρετη.

Από τις θέσεις του "κοινωνικού κονστρουξιονισμού", μελετά την πιο σημαντική, κατά πολλούς -ήδη από τον Χέγκελ-, μορφή επικοινωνίας στις νεωτερικές κοινωνίες-την πολιτική επικοινωνία. Η προσπάθειά του αποδεικνύεται γόνιμη κυρίως για δυο λόγους. Πρώτο, προτείνει έναν πλήρη ορισμό της πολιτικής επικοινωνίας, λαμβάνοντας υπ' όψη σχεδόν όλη την ιστορία της πολιτικής επικοινωνίας στο Δυτικό κόσμο, αλλά και τη συμβολή των διαφόρων ρευμάτων σ' αυτήν. Δεύτερο, επειδή εξετάζει κριτικά αλλά και συνθετικά, ορισμένες από τις πλέον βασικές προσεγγίσεις, που κυριάρχησαν επί μακρόν στις σχετικές μελέτες και έρευνες, και πιο συγκεκριμένα το παράδειγμα των "χρήσεων και ικανοποιήσεων" και το παράδειγμα της "θεματολογίας των μέσων (agenda setting)". Η κριτική των "χρήσεων και ικανοποιήσεων" έχει ιδιαίτερη βιβλιογραφική αξία, καθώς ο συγγραφέας επισημαίνει ότι η έννοια "ανάγκη" (την οποία υποτίθεται ότι ο αποδέκτης ικανοποιεί επιλέγοντας τα περιεχόμενα των ΜΜΕ) στην οποία στηρίζεται το παράδειγμα, δεν μπορεί από να διακριθεί από συναφείς έννοιες, όπως λ.χ. "κίνητρο", "επιθυμία". Αυτό πε-

ριορίζει τις ερευνητικές δυνατότητες του παραδείγματος σε εύρος αλλά και σε βάθος. Η κριτική της "θεματολογίας των μέσων" αναδεικνύει ορισμένες αδυναμίες της που δεν έχουν σχολιασθεί κατά το παρελθόν.

Η συνθετική κριτική του συγγραφέα, από τις θέσεις του "κοινωνικού κονστρουξιονισμού", τον οδηγεί στην επιλογή του ερμηνευτικού-κριτικού παραδείγματος, το οποίο: α) δίνει έμφαση σε όλες τις φάσεις της επικοινωνίας. β) στρέφει την προσοχή του από τις προεκλογικές εκστρατείες στην καθημερινότητα και στις κρυφές πτυχές της πολιτικής επικοινωνίας (οι ειδήσεις, εκπομπές λόγου, σήριαλ κ.λπ. γ) δέχεται ότι το αποτέλεσμα της επικοινωνίας δεν εξαρτάται μόνο από τα μεμονωμένα άτομα (παραγωγούς, δημοσιογράφους, θεατές), αλλά και από το κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον.

Η σχέση ανάμεσα στη δημόσια σφαίρα, στην ιδιωτική και στο κράτος αποτελεί θεμελιώδους σημασίας ζήτημα για την πολιτική γενικά και για την πολιτική επικοινωνία ειδικότερα. Ο Δεμερτζής το αναλύει, με θεωρητικο-μεθοδολογικά εργαλεία που αντλεί από το κριτικό-ερμηνευτικό παράδειγμα. Στηριγμένος στις σημαντικότερες προσεγγίσεις επί του θέματος (Elias, Foucault, Habermas, Arendt, Senneff κ.ά) επιτυγχάνει μια εξαιρετική, για την κοινωνική θεωρία, σύνθεση μεταξύ ατομοκεντρικών και συστημικών θεωρήσεων: το δημόσιο και το ιδιωτικό, κατά το συγγραφέα, μπορούν να κατανοηθούν με δυο αλληλένδετους τρόπους: α) με όρους ορατότητας (δημόσιο

= το ορατό και ιδιωτικό = το αόρατο, το κρυμμένο) και β) με όρους ατομικού-συλλογικού συμφέροντος (δημόσιο = το συλλογικό συμφέρον και ιδιωτικό = το ατομικό συμφέρον). Η ανάλυση καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η διαμόρφωση των σχέσεων ανάμεσα στο δημόσιο και στο ιδιωτικό στις μέρες μας οφείλεται σε τρεις αλληλένδετους παράγοντες: α) Στη μεταβίβαση αρμοδιοτήτων του κράτους σε δημόσιους φορείς (συνδικάτα, ενώσεις εργοδοτών κ.λπ.). β) Στην οικονομική πολιτική του κοινωνικού κράτους (κεϋσιανή ρύθμιση), που συνεπάγεται παρέμβαση του κράτους στην ιδιωτική σφαίρα (αγορά). γ) Στην κυριαρχία των ΜΜΕ, ιδιαίτερα δε της τηλεόρασης, η οποία συνδέεται με την ανάπτυξη του καταναλωτισμού και της διαφήμισης. Έτσι, ένα δημόσιο αγαθό (το μήνυμα των ΜΜΕ) καταναλώνεται στην ιδιωτική σφαίρα, αναδιατάσσοντας και αναδιατασσόμενη από την τελευταία.

Από την άποψη αυτή, αναδεικνύονται τρεις μείζονες συνέπειες της κυριαρχίας της τηλεόρασης στη δημόσια σφαίρα: α) Οπτικοποιείται η πολιτική, κυρίως, επειδή η τηλεόραση συνιστά, από οικονομική και πολιτιστική άποψη, την οργανωτική αρχή των σύγχρονων καπιταλιστικών κοινωνιών β) Η πολιτική πραγματικότητα συγκροτείται μέσω της τηλεόρασης, με αποτέλεσμα, η τηλεόραση να μην περιγράφει απλώς τα γεγονότα, αλλά να τα κατασκευάζει, όπως λ.χ. στον πόλεμο της Γιουγκοσλαβίας. γ) Η πολιτική προσωποποιείται και γίνεται θέαμα - πράγμα που συνεπάγεται ότι με την τηλεοπτική με-

σολάβηση αισθητικοποιείται. Όσο και αν ακούγεται παράδοξο, το τελευταίο κάνει τη σύγχρονη πολιτική να μοιάζει με την πολιτική του μεσοπολέμου, όπως την περιέγραφε ο Benjamin. Είναι τεκμηριωμένη και ορθή η άποψη του συγγραφέα, ότι η τηλε-πολιτική συνεπάγεται έναν νεο-ολοκληρωτισμό. Διαμορφώνεται ουσιαστικά, όπως λει και ο ίδιος, μια κατάσταση “ανελευθερίας, χωρίς καταπίεση”, η οποία αποτελεί θεμελιώδες γνώρισμα της σύγχρονης κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης. Ο Δεμερτζής διατυπώνει μια, επιστημονικά και πολιτικά, τολμηρή προσέγγιση, που αναφέρεται στην τύχη της δημοκρατίας και συνδέεται με το περιεχόμενο της πολιτικής επικοινωνίας (διαφημίσεις, αντιπαράθεση στα στούντιο, παράκαμψη της εσωτερικής οργάνωσης των κομμάτων, πολιτικό image making κ.λπ.).

Με υπόβαθρο τις επεξεργασμένη μεθοδολογία του (τίποτε εδώ δεν εκλαμβάνεται ως αυτονόητο), εξετάζει το περιβάλλον και γενικότερα τις ποικίλες διακινδυνεύσεις ως θέματα της καθημερινής πολιτικής επικοινωνίας. Τα προβλήματα σχετικά με το περιβάλλον και άλλους κινδύνους είναι κατασκευασμένα, πρωτίστως μέσω των ΜΜΕ και όχι αυθύπαρκτα. Οι ειδήσεις για το περιβάλλον δεν αντανακλούν τα αντικειμενικά προβλήματα στη φύση, αλλά τα προβλήματα όπως γίνονται αντιληπτά μέσα από τη λογική και τις αξίες που υιοθετεί μια κοινωνία και ένα σύστημα επικοινωνίας. Αυτό τεκμαίρεται στην ανάλυση με την ανασκόπηση της διεθνούς βιβλιογραφίας και την παράθεση σχετι-

κών ερευνών (και από την Ελλάδα). Συνοπτικά, όσο είναι ίδιο χαρακτηριστικό της ύστερης νεωτερικότητας η διαρκής παρουσία διακινδυνεύσεων, που βιώνονται ως “αθέλητες επερχόμενες βλάβες του κοινωνικού συνόλου”, άλλο τόσο αυτές κατασκευάζονται μέσω της (μαζικής) επικοινωνίας.

Η πολιτική επικοινωνία μέσω του διαδικτύου αποτελεί ένα καινούργιο πεδίο και δυναμικά αναπτυσσόμενο έρευνας. Όπως και στην περίπτωση της τηλεόρασης, τα ζητήματα που ελκύουν την προσοχή των εκπροσώπων του κριτικού -ερμηνευτικού παραδείγματος δεν είναι οι προεκλογικές εκστρατείες κ.ά. συναφή, αλλά η καθημερινότητα του διαδικτύου. Σημαντική παράμετρος της είναι οι ποικίλες κοινότητες που σχηματίζονται εκεί. Ο συγγραφέας, χωρίς να χρεώνεται τις αδυναμίες των μακλουστικών θεωρήσεων, επιτυγχάνει να πείσει τον αναγνώστη, ότι όπως όλες οι κοινότητες, έτσι και οι “κυβερνο-κοινότητες” είναι προϊόν κατασκευής. Τα χαρακτηριστικά του μέσου (διαδικτύου) καθορίζουν τη φυσιογνωμία τους. Η εμφάνισή τους σχετίζεται άμεσα με την “πολιτική της ταυτότητας”, η οποία γίνεται κεντρικός άξονας της πολιτικής, εξαπτίας της αναδιάταξης των ορίων πλανητικού-τοπικού. Οι “κυβερνο-κοινότητες” βρίσκονται σε διαδικασία διαρκούς σχηματισμού και όχι καταληκτικής διαμόρφωσης, είναι ανώνυμες και δεν ορίζουν δεσμεύσεις για τα μέλη τους. Είναι με δυο λόγια κοινότητες που φέρουν όλα τα πολιτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά της ύστερης νεωτερικότητας. Μπορεί να προά-

γουν την εθνικιστική ιδεολογία ή την πλανητική συνείδηση (ή και τα δυο συνάμα), όπως βεβαιώνουν οι σχετικές έρευνες, αλλά με τρόπο που δεν μπορεί να αποτελεί επιστροφή στο παρελθόν.

Ολοκληρώνοντας, θα πρέπει να προσθέσουμε ότι το έργο, αν και είναι επιστημονικό, αν και διαθέτει μια αυστηρή και λογικά αρθρωμένη δομή, η απλή γραφή του το καθιστά προσβάσιμο σε ένα ευρύ

φάσμα αναγνωστών που ενδιαφέρονται για την πολιτική επικοινωνία και τα ειδικότερα ζητήματα που εξετάζει. Είναι εξαιρετικά πλούσιο σε ιδέες για τα επιμέρους ζητήματα που θίγει, όμως πάνω απ' όλα αποτελεί σημαντική συμβολή στην ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία στην περιοχή της πολιτικής επικοινωνίας αλλά και της κοινωνικής θεωρίας γενικότερα.

Γιώργος Πλειός,

Victor Davis Hanson

Σφαγή και Πολιτισμός

Αθήνα, Εκδόσεις Κάκτος, 2002, σελ. 719

Ο καθηγητής του California State University V.D. Hanson είναι γνωστός στο ελληνικό κοινό από το "Ποιός σκότωσε τον Όμηρο;" και στους ειδικούς από το "The Western Way of War". Το "Σφαγή και Πολιτισμός" αποτελεί από μία άποψη, συνέχεια του δεύτερου.

Το βασικό ερώτημα που θέτει ο Hanson στο νέο βιβλίο του, είναι: Γιατί οι Δυτικοί στρατιώτες, αρχίζοντας με τους αρχαίους Έλληνες στη Σαλαμίνα και καταλήγοντας με τους Αμερικανούς στον Β' Παγκόσμιο και το Βιετνάμ, υπήρξαν οι πιο φονικοί στην ιστορία; Γιατί υπερίσχυσαν σχεδόν σε κάθε σύγκρουση, σε κάθε είδους αναμέτρηση, σε κάθε ήπειρο και εναντίον τόσο διαφορετικών αντιπάλων όπως οι Πέρσες, οι Οθωμανοί Τούρκοι, οι Ατζέκοι, οι Ζουλού ή οι Ιάπωνες;

Η βασική απάντηση που δίνει είναι πως η υπεροχή του οφειλόταν σε πολιτικά-πολιτιστικά αίτια.

Οι Δυτικοί, αρχίζοντας από τη δημιουργία των πολιτικών δικαιωμάτων της αρχαίας Ελλάδας, στηρίζονταν πάντα σε ένα καθεστώς τουλάχιστον συγκριτικής ελευθερίας σε σχέση με τους αντίπαλούς τους, και πάνω σε αυτό στηρίχθηκε η υπεροχή τους σε οπλισμό (που έχει άμεση σχέση με την οικονομική ανάπτυξη που και εκείνη στηρίζεται σε σταθερά και απαραβίαστα δικαιώματα ιδιοκτησίας και ένα καθεστώς ελευθερίας που βοηθά την έρευνα και τον νεωτερισμό), σε ηγεσία, σε πειθαρχία, αποφασιστικότητα στην αντιξοότητα και ευελιξία και πρωτοβουλία σε περιπτώσεις όπου επικρατεί η "ομίχλη του πολέμου", όπως στην ναυμαχία του Μιντγουαίη που αναλύει στο ένατο κεφάλαιο. Αυτά είναι τα στοιχεία που πάνω τους βασίζεται η ειδοποιός διαφορά των Δυτικών έναντι των εχθρών τους, και όχι σε έλλειψη γενναιότητάς τους, όπως υπογραμμίζει σωστά για τους Πέρσες, Τούρκους, Ζου-

λού, Ατζέκους και Ιάπωνες, και Καρχηδόνιους.

Γράψει χαρακτηριστικά για τους Μυρίους: "Ο ιδιαίτερος τρόπος με το οποίο σκότωναν οι Έλληνες είχε αναδυθεί από την συναινετική διακυβέρνηση, την ισοσύτητα στην μεσαία τάξη, τον πολιτικό έλεγχο επί των στρατιωτικών υποθέσεων, τη διάκριση πολιτικής και θρησκείας, την ελευθερία, την ατομοκρατία και τον ορθολογισμό. Η δοκιμασία των Μυρίων, όταν βρέθηκαν αβοήθητο στα όρια του αφανισμού, έβγαλε στην επιφάνεια την πόλη που ενυπήρχε εκ φύσεως σε όλους τους Έλληνες στρατιώτες, οι οποίοι συμπεριφέρθηκαν στη συνέχεια της στρατιωτικής τους πορείας σαν πολίτες στις αντίστοιχες πόλεις-κράτη τους" (σελ. 26). "Η αποτελεσματική χρήση των πυροβόλων όπλων απαιτεί το πάντρεμα του ορθολογισμού με τον καπιταλισμό, ώστε να εξασφαλίζεται η σταθερή βελτίωση στο σχεδιασμό, στην κατασκευή και στην παραγωγή, καθώς και μία παράδοση ισοσύτητας που καλωσορίζει μάλλον παρά φοβάται την είσοδο φονικών νεοφερμένων στο πεδίο της μάχης" (σελ. 49). "Η ελευθερία είναι μία ζωντανή ιδέα, μία θαυμαστή και ταυτόχρονα επικίνδυνη σύλληψη, η οποία άπαξ και εκκολαφθεί δεν επιδέχεται πλέον λογικούς περιορισμούς στην εξέλιξή της" (σελ. 93). "Η ελευθερία είναι η συγκολλητική ουσία του καπιταλισμού, αυτής της αμοραλιστικής σοφίας της αγοράς που μοιράζει αγαθά και υπηρεσίες στους πολίτες" (σελ. 97).

Μετά τον πρόλογο για το πρώτο κεφάλαιο "Γιατί νίκησε η Δύση" όπου αναπτύσσεται η βασική υπό-

θεση, ο Hanson εξετάζει εννιά πολεμικές αναμετρήσεις: Σαλαμίνα, Γαυγάμηλα, Κάνες, Πουτιέ, Τενοτσιπλάν, Ναύπακτος, Ρόρκις Ντριφτ (πόλεμος Ζουλού), Μιντγουαίη και Τετ (Βιετνάμ 1968), ενώ στον επίλογο γίνεται μία ανακεφαλαίωση και μερικές εκτιμήσεις για το μέλλον. Οι περιγραφές των μαχών είναι εξαιρετικά γλαφυρές, με γραφή που είναι ισάξια των καλύτερων πολεμικών μυθιστορημάτων.

Νομίζω πως οι περισσότεροι θα συμφωνήσουν με τις βασικές υποθέσεις του βιβλίου, ακόμα και αν διαφωνήσουν σε μερικά λιγότερο ουσιαστικά θέματα (όπως εγώ θα διαφωνούσα με την υπερβολική έμφαση που δίνεται σε όλη τη διάρκεια του βιβλίου στο πεζικό ως κυρίαρχο όπλο σε σύγκριση με το ιππικό). Αναμφισβήτητο πρόκειται για εξαιρετικά σημαντικό έργο, που επειδή ακολουθεί διεπιστημονική προσέγγιση ενδιαφέρει τόσο τους ιστορικούς, οικονομολόγους, πολιτικούς επιστήμονες και κοινωνιολόγους, αλλά και το ευρύ, το οποίο δεν κουράζεται γιατί είναι πολύ καλογραμμένο.

Ως προς τη μετάφραση, ενώ είναι λογοτεχνικά σωστή, έχει πολλά λάθη στην απόδοση των τεχνικών όρων. Χαρακτηριστικά τα τορπιλοπλάνα μεταφράζονται ως "τορπιλοβόλα" (ενώ και αγγλικά η λέξη είναι torpedoplane) και οι αλυσιδωτοί θώρακες (chain mail) μεταφράζονται ως ... συρμάτινοι! Αυτό βέβαια είναι γνωστό γενικότερο πρόβλημα των ελληνικών μεταφράσεων βιβλίων με τεχνικούς όρους, που θα έπρεπε να επιβλέπονται και από έναν ειδικό.

Νίκος Κ. Κυριαζής

Summaries

Maria Kottoula

Post modern world: civil society and the refugees of the Globalisation

The forming of political pattern in modern West countries drives in the reorientation of the ethnic, cultural and economic identity as well as in re-distribution of social goods in different European states. A new problem that European countries face is the restriction of welfare state, which drives in the decreasing of social cohesion. The reorientation of the meaning of the «fair state» and its comprising in social policy of West forms an issue of current public debate in terms of the political tendency towards a worldwide democratic society.

Spyros Rasis

Sociology in the service of capitalism. The case of USA

The second phase of industrial revolution created a number of radical Changes, which transformed the pre-industrial societies to industrial. The development of science and technology had a tremendous impact on industry and commerce as well on the whole social life. In that historical setting new social classes emerged with conflicting interest.

In the U.S.A. the new capitalist class, which took from the old agrarian aristocracy the economic as well as the political leadership of society, felt the need to stabilize its power, to legitimize its hegemonic position and to protect its wealth. In its effort to control the social life and its economic privilege, realize the value of Social Sciences for its own interest. So, American millionaires created the Philanthropic Foundations, a new institution, to offer public services to many areas, cultural educational economic and scientific, and to protect the Capital System through the Social Sciences.

Thanasis Bravos

The Pathology of the political process in Greece

This article attempts to analyze similarities regarding the political behavior in Greece still remaining unchangeable throughout the last century. The discerning remarks of the British officials in the early '30s and the recent scholars' works on the matter lie on the basis of this

analysis. To this effect, the concept of what it might cost in terms of votes, the undermining –by the opposition forces– of any governmental effort to make the matters better and the fact that the whole procedure of the elections still remains an (expensive) vehicle for relaxation of the Greek people are some of them. Furthermore, the problem why the Greek people continue to believe in and to vote for the same parties and the same politicians who proved themselves insincere or even deceitful in the past, in conjunction with the thorny question of an unqualified civil service mostly because of unorthodox methods of hiring, based on “curious” criteria which stand against the so-called meritocracy, constitute another aspect of the same issue. Eventually, it focuses on the peculiar relations between the Greek Governments and the foreign capital, as well as on the opinion the foreigners hold of the Greeks or the effectiveness and the credibility of the Greek State.

Thanasis Alexiou
Aspects of social policy in Greece

The type of the development of capitalism as well as the type of industrialization in Greece did not allow the generalization of paid labor force and the proletarianization of the population, a factor, which combined with the transition to Fordism Taylorism -type production conditions, constitutes a necessary precondition for the development of social welfare state.

The adoption from the state of the greek society's reproduction conditions develops through the maintenance of selfreproductive systems, whereas the formation of a broad base of paid labor force workers, brings up the issue of legitimacy of political power (mainly during the period of '80's) through social policy interventions.

Dimitris A. Sakkis
The E. Venizelos - P. Tsaldaris
Correspondance: conflict and consensus

At the beginning of 1929, Eleftherios Venizelos and Panagis Tsaldaris, who were at the head of the two wings that represented the two main political and ideological currents in Greece, would be in contact entering into correspondence on a major subject that came up: if the leaders of the 1922 Revolution that had proceeded to the execution of the Six fully or partly enjoyed their political rights, under the weight of the events. Different estimates, as a result of the different political and ideological

position of the representatives of the bipolar political world at the time, would be dulled and Venizelos would go to Ankara to sign the Greek-Turkish Agreement of 1930, consolidating the visionary faith of Venizelos: "And after the disaster in Asia Minor it is possible that happy days will rise in Greece". The whole context of the then political conflicts led to a consensus climate at the end of 1929, which allowed the two nations, after a long period of bloody clashes, to live together on neighbourly terms.

**Domna Kakana, Panagiota Metallidou,
John Kamarianos**
*Family influences on professional choices
of the adolescents*

The aim of the present study was to investigate the influence of family characteristics on adolescents' vocational interests. The participants were 1163 11th and 12th grade students. Gender was about equally represented in the sample. They were asked to answer a questionnaire about their vocational preferences and the sources of information they use in order to decide for their future job. The results showed that the family influence on their career choices was indirect, through the father's educational level. Also, there was found gender differences in their career choices, which reflected the existing gender stereotypes about their roles in work life.

Dimitris Vergidis
*Specialization of trainers: Opinions of experts
of adult education and trainees*

In the European research program "Strategies to improve adult education in regional frameworks" (SAEDA), which was carried out from 1998 to 2000, the opinions of adult education experts and trainees were studied in the Region of Western Greece concerning problems of continuing education and their suggestions in order to contribute to its qualitative improvement.

According to the opinions of experts and trainees a certain type of trainer of adult education takes shape. This is a person with a high standard of knowledge and preparation for the educational subject, of

high standard of teaching skills and who has the ability to develop a positive relationship with the trainees. In addition, it has been suggested that adult education trainers should be specialized.

